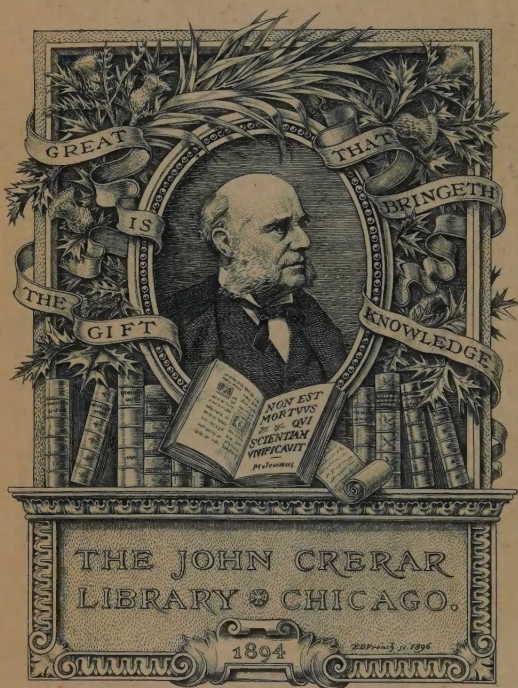

School of Theology at Claremont

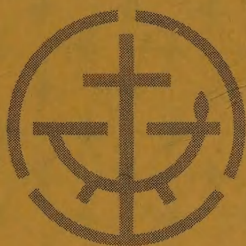
1001 1362662

Withdrawn from Crerar Library

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING.

81C
305
H3128
v.7

142

HET WEZEN
EN
DE GESCHIEDENIS
DER
HERVORMING,

IN VERBAND BESCHOUWD MET DE VERSCHIJNSELEN VAN ONZEN TIJD.

IN VOORLEZINGEN,

DOOR

Dr. K. R. Hagenbach,

Hoogleeraar te Bazel.

Mit het Hoogduitsch vertaald.

ZEVENDE DEEL.

ROTTERDAM,
VAN DER MEER & VERBRUGGEN.

1843.

GM

I N H O U D.

EERSTE VOORLEZING.

Inleiding. Uitwendige geschiedenis van het Protestantismus. Het oproer in de Cevennen en de Camisarden. Hunne stelling tot het Protestantismus. . . . . bl. 1.

TWEEDE VOORLEZING.

Verdere vervolgingen in *Frankrijk*. Regtspleging der predikers ROGER en DE SUBAS. JEAN CALAS en de familie SIRVEN. VOLTAIRE over verdraagzaamheid. Algemeene beschouwingen daarover. Godsdienstkrijg in *Zwitserland*. Bewegingen in *Toggenburg*. De tweede slag bij *Vilmergen*. . . . bl. 30.

DERDE VOORLEZING.

Godsdienstbetrekkingen in *Duitschland*. De *Palts*. *Thorner* schrikdagen. Uitwijking der Evangelische Saltzburgers. bl. 57.

VIERDE VOORLEZING.

Verdere lotgevallen der Saltzburgers. Lotgevallen van het Protestantismus in de Oostenrijksche Staten. JOZEF II en het Tolerantie-edict. De Zillerthalers. Overzicht van de inwendige geschiedenis van het Protestantismus. . . . . bl. 88.

138901
100082

Withdrawn from Cramer Library

330308

VIJFDE VOORLEZING.

Leven en zeden in *Duitschland* in de eerste helft der XVIIIde Eeuw. FREDERIK WILLEM I van *Pruisen*. . . . bl. 119.

ZESDE VOORLEZING.

Lutherschen en Hervormden. Vereenigingsproeven. VALENTIJN ERNST LÖSCHER. PFAFF en KLEMM. WERENFELS, OSTERVAALD, TURRETIN, ZIMMERMAN. Het Piëtismus. CHRISTIAAN WOLF en JOACHIM LANGE. Over de betrekking van het Piëtismus tot de Wijsbegeerte. . . . . bl. 153.

ZEVENDE VOORLEZING.

(NA KERSMIS GEHOUDEN.)

Het Piëtismus in de eerste helft der XVIIIde eeuw. De geestelijke liederen-dichters (BENJAMIN SCHMOLCK), J. A. FREYLINGHAUSEN, CH. F. RICHTER, K. A. BOGATZKY, G. TERSTEEGEN, E. G. WOLTERSDOFF en het Bunzlauer weeshuis. De Köthensche liederen. . . . . bl. 184.

ACHTSTE VOORLEZING.

Over het Piëtismus der XVIIIde eeuw in het gemeen. ASSMANN'S leven door E. M. ARNDT. De schaduwzijde van het Piëtismus uit SEMMLER'S leven. Verschillende oordeelvellingen. WILHELM PETERSEN en zijne echtgenoot. De biddende kinderen in *Sileziën*. ROSENBACH, TENNHART, DAUTH, ROCK en andere Geïnspireerden. TUCHFELDT. De Ellersche of Ronsdorfer sekte, het Buttlersche rot. HOCHMANN en DIPPEL. De Berlenburger Bijbel. Lieder en der Geïnspireerden. . . . . bl. 215.

NEGENSE VOORLEZING.

Het Piëtismus en Separatismus in *Zwitserland*. JOHAN

FREDERIK SPEYER (?). De Genootschapseed. SAMUEL KÖNIG van *Bern*. Onlusten te *Schafhausen*. JOHAN GEORGE HURTER en de armenschool. Piëtisten en Separatisten te *Bazel*. D' ANNONE. SAMUEL LUTZ (LUCIUS) in het kanton *Bern*. De Brügglers sekte. . . . . bl. 248.

TIENDE VOORLEZING.

Verlichtingsproeven. Deïsme en Naturalisme. BOLINGBROKE. VOLTAIRE. DIDEROT. D' ALEMBERT. HELVETIUS. BARON VAN HOLBACH (*Système de la Nature*). J. J. ROUSSEAU. MARIA HUBER. EDELMANN. . . . . bl. 279.

ELFDE VOORLEZING.

FREDERIK de Groote en zijn eeuw. FREDERIKS jeugdige jaren. Verdraagzaamheid en onverdraagzaamheid. Anekdoten. De Berlijner Franschen en LA METTRIE. Beweging in de Duitse letterkunde. Neiging tot leerdicht en satyre. RABENER. Vaneenscheiding der geestelijke en wereldlijke Dichtkunst. GLEIM. WIELAND. . . . . , . . . bl. 316.

MISSTELLINGEN.

Bl.	6 reg.	4 v. b.	<i>staat: dit</i>		<i>lees: die</i>
—	71	— 15 v. o.	— de gevolmagtig-	—	den gevolmagtig-
			den		de
—	90	— 13 v. o.	— Ik be-	—	Ik
—	93	— 2 v. o.	— voorgekomen	—	voorgekomen
—	184	In het hoofd	— CÖTHEUSCHE	—	KÖTHENSCHÉ
—	231	reg. 18 v. b.	— gezichten	—	gezigten
—	240	— 40 v. o.	— bij	—	hij
—	267	— 11 v. b.	— de	—	den

EERSTE VOORLEZING.

INLEIDING. UITWENDIGE GESCHIEDENIS VAN HET PROTESTANTISMUS. HET OPROER IN DE CEVEENEN EN DE CAMISARDEN. HUK-NE STELLING TOT HET PROTESTANTISMUS.

Even gelijk het den wandelaar gaat, wanneer hij uit verre oorden in het vaderland terugkeert, even gelijk het vreemde met iedere schrede meer op den achtergrond terugtreedt en het wel bekende al meer en meer en al bepaalder zich voordoet, tot hij eindelijk zich geheel te huis, aan den vertrouwelijken haard, te midden der zijnen bevindt: Zoo gaat het ook dengene, die uit de geschiedenis van vroegeren tijd de geschiedenis des tegenwoordigen tijds meer en meer nadert. Al meer en meer treden de gedaanten en de toestanden terug, welke hij door lange tijdruimten van zich gescheiden acht, en die hij daarom als verledene, voor de geschiedenis bewaarde zaken aanduidt, en die personen en betrekkingen treden hem naderbij, met welke hij zich nog verbonden gevoelt, die, schoon zij ook niet meer tot aan zijne persoonlijke herinnering reiken, toch slechts een of twee, ten hoogste drie of vier leden opwaarts liggen in de rij der VII. A

geslachten, en die juist daarom een regt van nadere gemeenschap op ons hebben. Het is ons dan toch te moede, alsöf de vaderen ons van hunne eigen vaderen en grootvaders, alsöf de moeders ons van hunne moeders en grootmoeders verhaalden, of alsöf wij in eene groote familiezaal geleid werden, waarin de wapenen en de beeldtenissen van burgemeesters, van gildemeesters, van raadsheeren, van geestelijken en professoren zijn opgehangen, waaronder de eene of andere zijne voorvaders of die eens vrienden en bloedverwanten herkent. Ja wij zoeken dan nog zekere familietrekken in de gezigten aan te wijzen, en er bieden zich zelfs aan ons in het uiterlijke, in de dragt, in de houding zoo menige vergelykingspunten aan.

In dit geval bevinden wij ons thans, nu wij de Geschiedenis der XVIII^{de} eeuw, vooral in een kerkelijk en godsdienstig opzicht, maar ook weder in het algemeen beschouwen willen.

De Voorlezingen, welke ik dezen winter denk te houden, zijn, zooals gij weet, nog altijd eene oude schuld, zij moeten eene verdere voortzetting daarstellen van de Voorlezingen, welke ik reeds vóór acht jaren over het Wezen en de Geschiedenis der Hervorming, daarna in twee volgende winters, vóór vijf en vóór drie jaren, over de verdere geschiedenis van het Evangelisch Protestantismus gehouden heb. Zij sluiten zich dus naauw aan dat tijdpunt aan, waarbij wij daar zijn blijven staan. Het is de grenslijn tusschen de XVII^{de} en XVIII^{de} eeuw. Doch in zoo verre nu de XVIII^{de} eeuw gezamentlijk met de nu haast voleindigde eerste helft der XIX^{de} in het gemeen de *nieuwere* geschiedenis uitmaken, zoo kan ook de voorstelling

van *deze* geschiedenis des te ligter als een op zich zelve bestaand geheel beschouwd en behandeld en met den naam van *nieuwere* Kerkgeschiedenis aangeduid worden.

Tegen deze onderneming, om den *nieuweren* tijd in eene reeks van Voorlezingen voor te stellen, zou nu voorzeker aangevoerd kunnen worden, dat in de beide verloopene winters juist deze *nieuwere* tijd, namelijk van de Fransche omwenteling af, reeds op eene hoogst bevallige wijze is behandeld geworden (*), en dat dus den later optredende of slechts eene herhaling van het vroeger gezegde, of eene schrale nalezing vergund zou wezen. Doch hoe meer ik mij zelve met vreugde de opwekkingen herinner, die ik als toehoorder onder die Voorlezingen gevoelde, en hoe meer ik de oorzaak betreur, waarom zij voor dezen winter achter wege blijven, des te sterker gevoel ik in mij den lust, om het mijne nu weder ter mijner plaatse te doen. Bovendien is toch ook de taak, welke *wij* ons te stellen hebben, van gene onderscheiden. Vooreerst hebben wij een grooter tijdvak voor ons, de *geheele* XVIII^{de} eeuw, dus ook den vroegeren tijd tot op de Fransche omwenteling, en juist *deze*, de omwenteling voorafgaande tijd zal *ons* het langste, zoo niet uitsluitend bezig houden, en dan hebben wij in het gemeen meer met het *kerkelijke* en *godsdiens*tige te doen, terwijl die Voorlezingen meer het staatkundige en letterkundige golden. Wel zullen ook wij er niet van tusschen kunnen,

---

(*) GELZER, die deutsche Literatur seit KLOPSTOCK und LESSING. Nach ihren ethischen und religiösen Gesichtspunkten. gr. 8. Leipz. 1844.

ons op beiderlei gebied, voornamelijk op het letterkundige te begeben; ook wij zullen niet slechts theologische, doch ook filozofische, belletristische en in het gemeen zulke schrijvers te beschouwen hebben, die op het godsdienstige en zedelijke leven der volken, namelijk van *Duitschland* en *Zwitserland* invloed geoefend hebben; maar altijd zal dit slechts met *dat* doel geschieden, om het beeld van het *Protestantismus* te volmaken, dat wij nimmer uit het oog mogen verliezen, wanneer wij niet aan onze oorspronkelijke taak ontrouw worden zullen.

Beschouwen wij nu eerst den tijd die voor ons ligt in het algemeen, zoo zal zich aan ons terstond een ander beeld voorstellen dan dat der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw was. Hadden wij daar nog te doen met bloedige vervolgingen en godsdienstkrijgen, zoo hooren wij de XVIII^{de} eeuw roemen als de eeuw van verlichting en verdraagzaamheid. Wel geldt dit toch meer van de tweede dan van de eerste helft der eeuw. Nog vinden wij op de grenzen der eeuwen de vijandelijke heirscharen gelegerd, nog zien wij schavotten en brandstapels voor ketters opgerigt en nog vinden wij velen zelfs onder de beschaafden, welke Gode eene dienst meenen te doen met de vervolging van andersdenkenden; maar in vergelijking met de beide vroegere eeuwen zijn dit slechts de stuiptrekkingen van een ligchaam dat nabij den dood is, het zijn nog de bewegingen des slingers van het oude uurwerk, terwijl reeds de wijzer van het nieuwe tot het bestaan van geheel andere raderen in het inwendige doet besluiten, want reeds heeft een ander uur geslagen. Niet alsöf nu, nadat die Godsdienstkrijgen opge-

houden hadden, die tijd van eeuwigen vrede gekomen ware, dat de lammeren bij de tijgers weiden en de zwaarden zich in ploegscharen veranderen. De krijgen duren voort, slechts hebben zij andere beweegredenen, zij hebben niet meer onmiddellijk op de Godsdienst betrekking, zij zijn meer louter staatkundig en slechts hier en daar vindt men in de manifesten en vredesbepalingen nog eenige overblijfselen van confessionele verdeeldheden. Wij zullen daarom ook de geschiedenis dezer staatkundige krijgen, van den Spaanschen opvolgingskrijg tot op den zevenjarigen, geheel ter zijde laten of ten hoogste slechts datgene er uit opnemen, wat tot ons doel behoort. Doch niet slechts hebben de uitwendige Godsdienstkrijgen en vervolgingen met de XVIII^{de} eeuw hun haast te verwachten einde bereikt, maar ook die *inwendige geloofsstrijden*, zooals zij de XVI^{de} en XVII^{de} in beweging bragten, die strijden tusschen het Protestantismus en Catholicismus, tusschen Lutherischen en Calvinisten treden meer en meer op den achtergrond, en zoo zij nog gevoerd worden, worden zij door de *scholen* gevoerd, welke de oude herinneringen opwarmen en den ouden taaijen draad voortspinnen, terwijl het volk er geen of slechts gering aandeel aan neemt. Het volk der XVIII^{de} eeuw wendt zijne blikken met grooter belangstelling naar het staatkundige, oeconomische, industriële leven heen, het kerkelijke komt meer en meer in verval. Maar juist hier treedt ons ook de schaduwzijde van het beeld tegen, hetwelk wij te beschouwen hebben. Met de verdraagzaamheid verschijnt ook de onverschilligheid in godsdienstige zaken; met de vervolging om het geloof verdwijnt

de oude geestdrift voor hetzelfde; met de verlichting neemt de twijfelzucht toe en het ongeloof rukt het bijgeloof den schepter uit de handen, om eene niet geringere heerschappij dan dit over het geweten uit te oefenen. En juist deze geschiedenis van het godsdienstig en kerkelijk verval is het, waarvan wij de oorzaken en gevolgen in het gemeen zullen te beschouwen hebben. Het moge voorzeker minder verblijdend zijn, dit verval te beschouwen, dan zich in de tijden van geloofskracht en geloofstrouw te verplaatsen, waarin wij vroeger onze blikken hebben laten rondgaan; doch het is niet minder leerzaam, en dus ook niet minder vruchtbaar voor ons geestelijk leven. Wij allen wandelen nog heden ten dage nu eens met opene dan weder met slaperige en droomende oogen onder de ruïnen des tempels, waaraan de vaderen gebouwd hebben, en aan welks verwoesting duizend werkzame kinderhanden van alle zijden bijdroegen, totdat de geweldige storm des tijds eindelijk nog daarover losbarste en ook het laatste vaneen reet; wij zien de stukken, maar wij weten vaak niet, hoe zij te zamen passen, en schoon wij ons ook verblijden over het schoone en goede, dat de *scheppende* geest der eeuw, in weêrwil van al die verwoesting, weder onder ons opgebouwd heeft, zoo weten wij toch niet regt, welk eene betrekking het nieuwe tot het oude heeft en welk eene betrekking het tot hetzelfde hebben moet, wanneer het stand houden en niet weder voor een' nieuwen storm bezwijken zal.

Daartoe is het juist noodig, dat wij de geschiedenis van dit verval kennen, en wel van alle zij-

den kennen, opdat wij in staat gesteld worden te beoordeelen, wat met regt gevallen is als iets verouderds, dat niet meer moet herleven, en wat ten onregte is gevallen, als iets heiligs en beproefds, dat schoon ook in anderen vorm en in ander verband en zamenvoeging weder te voorschijn te brengen, onze roeping en de taak van onzen tijd is. Maar daartoe is het ook ten tweede noodig, dat wij namelijk niet slechts de geschiedenis van het *verval* kennen, maar ook datgene leeren opmerken, wat midden onder het verval is behouden gebleven, ja wat in de stilte en in het kleine, of in het groote zich heeft opgebouwd, en daarbij mogen wij ook datgene niet voorbijzien, wat, schoon ook vaak op eene eenzijdige en bekrompen wijze, echter gediend heeft om de kiem van het betere te bewaren en voor ondergang te behoeden. Het is in het gemeen noodig, dat wij den *tijdgeest*, waarvan zooveel gesproken wordt en waaraan alles wordt toegeschreven, wat valt en herleeft, duidelijk en vast in oogenschouw nemen, opdat wij weten, *wat dezelve wil*; opdat wij niet den eigen geest met zijne luimen verkeerdelijk met den tijdgeest verwarren, opdat wij ons niet eigenzinnig tegen deszelfs regtmatige vorderingen verhard en even zoo min ons ligtzinnig door elken wind der leer laten medeslepen; opdat wij niet bevonden worden als de zoodanigen, die tegen God strijden, maar wel bevonden worden als de zoodanigen, die tegen datgene strijden, wat niet uit God is.

De taak, die wij ons gesteld hebben, is nu voorzeker moeilijk. Hoe meer onze tijd zelf nog met de jongst verloopene tijden verbonden is, hoe

meer de thans nog heerschende begrippen en overtuigingen, de thans nog heerschende vooroordeelen met datgene in verband staan, wat wij beschouwen moeten, des te meer loopen wij gevaar, naar de eene of andere zijde partijdig te worden. De oude tijd der Hervorming, waarop wij als op den wortel moeten teruggaan, is het gemeen goed aller Protestanten; ieder zoekt daarin het zijne weder en vindt het, of *meent* het te vinden, al naarmate hij zelf dien tijd en deszelfs bewegingen uitlegt. De streng geloovige Evangelische Christen erkent in de Hervormers de voorvechters van het geloof, de zuilen der kerkelijkheid, veelligt zelfs de gezaghebbers, boven wier inzigten het misdaad ware te gaan. De man der verlichting, der beweging, des vooruitgangs, beroept zich op die zelfde Hervormers als op de vrienden des lichts en de vijanden der duisternis, hij ziet in hen de profeten van het Liberalismus, die slechts niet ver genoeg gegaan zijn, maar die ons toch den weg aangewezen hebben, welken wij gaan moeten. De eenen roepen weklagend, wanneer zij den nieuwen tijd met dien vergelijken, waarvan wij uitgegaan zijn: wij zijn afvallig geworden van de leer der vaders, wij zijn op den dwaalweg — en de anderen triomferen: wij hebben dat verkregen waarvan zij het vooruitzicht gehad hebben, wij staan reeds op hunne schouderen en blikken hoog over hen heen in het morgenrood van een' beteren tijd. Zoo beroepen zich twee tegen elkander geheel overgestelde partijen op denzelfden tijd, op dezelfde mannen, op dezelfde strijden en dezelfde vruchten van hunnen arbeid. — Beider handelswijzen hebben wij vroeger reeds als eenzijdig erkend:

want slechts *diegene* heeft (ik moet het hier herhalen) den geest van het Protestantismus regt begrepen, die daarin *beide* weet te waarden, het verlichtende en wegnemende zoowel als het vaste en positive, dat dezelve niet kwam verstoren, maar op nieuw gronden en verlevendigen. Dat zullen wij ook thans weder gelegenheid hebben, bij onderscheidene gelegenheden te herhalen. Maar in de XVIII^{de} eeuw liggen deze uitersten niet meer gelijk in de XVI^{de} *in* en *nevens* elkander als bloote mogelijkheden in hunne kiem, zij liggen als daadzaken, als groot geworden geestelijke magten in hunne verste verwijdering van elkander voor onze oogen. Hier besliste vrijgeesten (zooals zij zich zelfden noemen), vijanden van al het gegevene, van al het overgeleverde, van al het geloofde; godsdienstig radikalen, die alles van nieuw af aan uit de frissche gezonde natuur des menschen, als ware het uit het frissche hout snijden, alles uit het gezond menschenverstand ontwikkelen en niets willen laten bestaan, wat zich aan dit menschenverstand niet als redelijk, als iets dat op het aanwezen aanspraak heeft aanbeveelt — dáár even zoo besliste Christenen der oude strenge gebruiken, die niet slechts geen vinger breed wijken willen van hetgene hun als geloof der vaderen overgeleverd is geworden, maar die aan het ongeloof en de onverschilligheid des tijds een des te vuriger geloofsijver en eene des te stouter taal meenen te moeten tegen over stellen — beiden met de aanspraak van *Protestantsch* te zijn, en in het midden van beiden eene groote, meestal onbepaalde menigte van geleerden en ongeleerden, die gaarne het goede der oude tijden behouden en toch ook

de vruchten der nieuwe verlichting waarden willen, doch die, zonder dat zij het zelve bemerken, steeds meer door den stroom medegesleept worden, welke nu eenmaal zijn bed gevonden heeft; onder hen slechts weinige krachtige, bedachtzame geesten, die te midden der overstroming voet gezet hebben op een' vasten of half vasten bodem, die met een helderen blik rondzien naar den wind, van waar hij komt, naar de golven waar zij heen drijven, en dan regts en links de hand uitstrekken om te redden, wat gered kan worden, doch meest op goed geluk en steeds in gevaar van door hen die hun vol vertrouwen aanhangen, weder in den maalstroom weggesleept te worden. Ja, het is een chaös van meeningen en pogingen, waarop wij het oog te vestigen hebben en waaruit ons slechts trapswijze een vrolijker en troostrijker beeld te voorschijn treden zal.

Het moeilijke der taak, hetwelk ik vroeger aanduidde, zal nu juist daarin bestaan, iedere rigting, ook de eenzijdige en verderfelijke, in zoverre haar regt te laten wedervaren, als zij in eenigerlei opzicht met de waarheid in verband staat, en toch ook even zoo zeer weder het valsche, het eenzijdige, van de waarheid afgekeerde, de dwaling toegedane, bij ieder verschijnsel, zelfs het beste en vroomste, te doen opmerken, want wat reeds GROTIUS zeide, dat geene sekte der wereld de waarheid geheel bezit, maar wel iedere sekte iets van de waarheid in zich heeft, dat zullen wij bij alle sekten en partijen, die wij zullen leeren kennen, bevestigd vinden. Doch wie zal ons den maatstaf aan de hand geven? De persoonlijke genegenheid of afkeerigheid, het goeddunk van den bijzon-

deren persoon, de oogenblikkelijke stemming? Gewis niet. Wij moeten dus iets gemeenschappelijks erkennen, waarnaar de onderscheiden verschijnselen af te meten zijn. Dit gemeenschappelijke is, volgens onze eenmaal gestelde taak, geen ander dan het *Evangelisch Protestantismus*, met welks geschiedenis wij ons van den beginne af hebben bezig gehouden. Niet wat absoluut waar of onwaar bij de verschijnselen zij, hebben wij te beoordeelen (dat zoude ons in het oneindige heenvoeren en wij zouden het toch niet kunnen oplossen), maar alleen in welke betrekking elk dezer verschijnselen tot den geest en het wezen van het door de Hervorming herstelde, reine, *schriftmatige Christendom* staat, dat willen wij naar het beste weten en geweten trachten voor te stellen. Het zal ons wel is waar ook hier gebeuren, dat wij *ons* begrip van Hervorming en Christendom, ons begrip van Evangelie en Protestantismus mede bij ons oordeel doen werken; doch *zekere* grenzen zijn dan toch getrokken, en ik meen wat mijne behandelingswijze zelve betreft, mij hierin wel op mijne vroegere Voorlezingen te mogen beroepen, bij welke ten minste het streven naar onpartijdige billijkheid erkend is geworden.

Eer wij echter de geestesrigtingen der eeuw zelve beschouwen, zullen wij, gelijk wij ook vroeger gedaan hebben, de *uitwendige geschiedenis van het Protestantismus* moeten laten voorafgaan; en schoon ik ook te voren gezegd heb, dat het niet de bloedige vervolgingen en godsdienstkrijgen zijn, welke het karakter van deze eeuw uitmaken, zoo treden wij toch, gelijk ik insgelijks opmerkte, op eene met het bloed der Godsdienstkrijgen be-

vlechte grensscheiding, en verkrijgen daardoor den draad tot de verdere, schoon ook minder bloedige, echter steeds gruwzame geschiedenis der Protestanten-vervolgingen, waarvan ook de XVIII^{de} eeuw nog over hare eerste helft niet vrij gebleven is. — Voor het tegenwoordige bepalen wij ons bij *Frankrijk*.

In *Frankrijk* duurden de gevolgen der herroeping van het Edict van *Nantes* (1685) nog in al derzelve gestrengheid voort. De in het land achtergebleven Hugenooten, omtrent 2 millioenen in getal, bleven aan al de verdrukkingen blootgesteld, waarvan wij in de vroegere voordragten gesproken hebben. In de gebergten van *Neder Languedoc*, en voornamelijk in de *Cevennen*, hadden zich de vervolgden, even als eene verjaagde kudde, naauw aan elkander aangesloten; en waar de verkondiging des Woords door uiterlijk geweld was verhinderd geworden, daar haande zij zich des te stoutmoediger een weg op de vleugelen des storms, in het gedruisch van woeste geestverrukking. Opgewekten traden op, kinderen en vrouwen zagen gezigten en voorzeiden den ondergang der wereld en het aannaderen van Gods oordeel over de Roomsche Catholijke Kerk en hare priesterschap, over *Frankrijk* en deszelfs koning. Het getal der profeten en profetessen nam met dat der geloovigen toe, vlammen ontstaken zich aan vlammen; want met dezelfde geestverrukking waarmede het Woord van de profeten gesproken werd, werd het door de menigte opgenomen en verder voortgedragen. Van dorp tot dorp, van berg tot berg dwaalden de heldhaftige scharen der belijders rond; wouden en hollen waren hunne nachtverblijven, hunne kerken,

hunne raad- en bedehuizen; wilde veldvruchten, zooals de zuidelijke hemel ze geeft, hun voedsel. Met moed en verachting van den dood gebruikten zij niet zelden noodweer tegen degenen die hen vervolgden. Zij bezweken voor de overmagt meer dan eens. De gevangenissen werden met in geestverrukking opgetogenen opgevuld en weergalmden van hunne psalmen. Velen stierven blijmoedig op het schavot. Alleen in de maand November des jaars 1701 werden in de Cevennen omtrent 200 profeten gegrepen, en tot de galeijen, tot de krijgsdienst veroordeeld, en in het jaar 1702 schatte men het getal der geïnspireerden in *Languedoc* op 8000. De profetie werkte aanstekend en vergezeld van zenuwtoevallen. Ook van diegenen, die uitgezonden waren, om zich van de slagtoffers meester te maken, werden door den geest aangegrepen, die door de vergadering zweefde — zij leiden de wapenen neder, en spraken nu met de overigen in nieuwe tongen. — De meeste verwondering verwekten de jonge kinderen, die, naauwelijks 3 of 4 jaren oud, in zuiver Fransch boete begonnen te prediken. Daarin erkende men de vervulling der woorden: dat God zijnen Geest uitgestort heeft over alle vleesch, en dat Hij in den mond der kinderen en zuigelingen zich eene magt bereid heeft, om de vijanden en de wraakgierigen te verdelgen.

Des te grimmiger gedroeg zich de geestelijkheid des lands jegens deze nieuwe soort van predikers. Wat deze als eene werking van den Goddelijken Geest prezen, dat veroordeelden gene als verblinding des duivels. Men liet bijzondere zendingen komen, om de verblinden te bekeeren; maar te vergeefs. De aartspriester der Cevennen,

abt FRANÇOIS DE LANGLADE DU CHAILA , sloeg zelf zijne priesterlijke handen aan de ongelukkigen , daar hij hen op het gruwzaamst liet geeselen en folteren , wanneer geen woorden meer baatten ; terwijl hij de met berouw terugkeerenden met weldaden overlaadde. Hij boette daarvoor met zijn eigen leven , daar een hoop geïnspireerden zijn huis overviel , het in brand stak en hem zelve op jammerlijke wijze ter dood martelde. Ook andere Catholijke geestelijken werden afgemaakt — een nieuwe grond tot nog gruwelijker vervolgingen en strafoefeningen.

Aan het hoofd der vervolgden stelde zich een zekere LA PORTE uit *Alais* , een man in zijne bestejaren. Deze , eerst een zwijnenhandelaar , noemde zich nu overste der kinderen Gods , welke de gewetensvrijheid begeeren , en dagteekende zijne brieven uit het veldleger van JEHOVA. Zoowel hij , als zijne woeste medegenooten oefenden met hunne rotten menigen euvelmoed aan kerken en kerksieraden , aan lijf en goed der geestelijken. Toen LA PORTE in het gevecht met de koninklijke troepen door een schot gevallen was , nam JOHANNES CAVALIER zijne plaats in , van toen af het hoofd der Hugenooten en de ziel hunner ondernemingen. Ook hij stamde uit de streken van *Alais* , uit *Ribaute* , en was de zoon van een' landman. Als knaap had hij de kudden geweid , daarna het bakkers handwerk geleerd , later te *Genève* zich eenige beschaving eigen gemaakt. Als een jongeling van 21 jaren was hij , juist bij het uitbreken van den krijg , in de Cevennen teruggekeerd. Hij was klein en gedrongen van gestalte , het eenigzins dikke ,

diep in de schouders zittend hoofd was overdekt met lange bruine haren; en uit het breede, roodachtig aangezigt blikte een paar groote en levendige oogen. De uitdrukking van zijn gelaat scheen eer goedaardig dan vrees verwekkend. Deze CAVALIER, in vereeniging met den stilzwijgenden ROLAND uit *Mialet* bij *Anduse* geboortig, organiseerde het oproer. Die zich onder zijne vanen stelden, kregen den naam van *Camisarden* (*)

Het oproer in de Cevennen of den *Camisardenkrijg* hier in het bijzondere te vermelden, kan onze taak niet zijn. Prof. HOFMANN te *Erlangen* heeft dien naar de bronnen vermeld (†), TIECK heeft denzelven gelijk bekend is in eene nog niet geëindigde *Novelle* als romantische stof behandeld (§). Een kort overzicht zal ons genoeg zijn.

Tegen de oproerlingen was de Fransche generaal DE BROGLIE met een regiment dragonders en eenig voetvolk uitgerukt. De *Camisarden* hadden hem lang door hunne strooptogten vermoeid, tot zij in de nabijheid van *Nismes* het tot den eersten open veldslag lieten komen. Zij wachtten den vijand op eene hoogte, gekniel en psalmen zingende, af;

(*) De afleiding van het woord is verschillend, of van de hemden (blousen) die zij droegen, (*chemise*, oud fransch *camise*, of van de onverwachte aanvallen (*camisade*) zooveel als vagebond.

(†) Geschichte des Aufruhrs im den Cevennen unter Ludwig XIV. Nördlingen 1837. Bovendien vergelijkte men BRUEYS, *histoire du Fanatisme de notre temps*. II, Utrecht 1737. (uit het Roomsche Catholijke standpunt.)

(§) Ook de Fransche roman van EUGÈNE SUE, *Jean Cavalier ou les Fanatiques des Cevennes*, 4 voll. Par. 1840, rust op historische navorschingen.

maar bij den eersten aanval sloegen zij hem op de vlugt, en kenteekenden hunnen weg, dien zij verder voortzetterden, door moord en brand. — BROGLIE kreeg ondersteuning door den heer van JULIEN, een' voormaligen Hervormde, die tot de Catholijke Kerk teruggekeerd was, en op herhaald aanhouden om hulp, van den kant der Catholijken, rukte eindelijk de maarschalk MONTREVEL in Februarij 1702 met versterkte krijgsmagt *Nismes* binnen. MONTREVEL liet terstond de strengste bevelen uitgaan tegen alle verdraagzaamheid omtrent de gevaarlijke sekte, en wist dit bevel door onverwijldde voltrekking der straffen nadruk bij te zetten. Met de wereldlijke magt verbond zich de geestelijke. Waar de veldheer dreigde en strafte, daar vermaande de vrome bisschop FLÉCHIER in een' herderlijken brief de geloovigen van zijn kerspel tot het gebed, om de bekeering der zondaars te bewerken en den toorn Gods van de geloovigen af te wenden. Maar MONTREVEL wachtte de uitwerking dezer gebeden niet af. Toen op Palmzondag eene schaar van Hugenooten zich in de nabijheid van *Nismes* in een molen verzameld had, om Godsdienst te houden, liet hij den molen eerst door dragonders omsingelen en daarna in brand steken. Wie het vuur ontvlugten wilde, werd door de dragonders afgemaakt. Omtrent 50 personen waaronder grijsaards, vrouwen en kinderen, kwamen jammerlijk om het leven. Terwijl dit te *Nismes* voorviel, werden op het land in den omtrek alle van Protestantismus en oproer verdachte lieden gevangen genomen en naar de kerkers van naburige en verder afgelegene steden gesleept. Uit *Languedoc* werden na elkan- der omtrent 700 menschen tot dat einde naar *Rous-*

sillon ingescheept. Vele oorden werden aan plundering prijs gegeven, anderen brandschatting opgelegd. — De eerwaardige grijsaard baron VAN SALGAS, die voor een ijverig Hervormde gehouden werd, werd naar de galeijen gezonden, waarvan eerst vijftien jaren later de voorbeden van voornamene personen hem bevrijdden. Deze harde maatregelen misten intusschen, zooals gewoonlijk, hun doel; het getal der opstandelingen vermeerderde, en met hen de gewelddadigheden ook van hunnen kant; want waar de Camisarden eene zege bevochten, daar kon men op gruwzame, op onmenschelijke wraak rekenen. Het ging hier zoo mogelijk nog erger toe, dan de Duitsche opstandelingen in den Boerenkrijg het gedreven hadden. — Toen de krijg zich steeds meer verlengde, kwamen eindelijk de koninklijke intendant BAVILLE en de maarschalk MONTREVEL overeen, om de gansche landstreek der Opper Cevennen, die omtrent 466 dorpen en gehuchten en daarin omtrent 20,000 menschen bevatte, tot eene woestijn te maken, om den Camisarden alle verdere middelen tot voortzetting van den krijg af te snijden. Slechts weinige grootere plaatsen zouden verschoond worden; alle inwoners der overigen moesten binnen drie dagen na het ontvangen van het bevel verhuizen, de dorpen verwoest worden. In September deszelfden jaars werden handen aan het werk geslagen en reeds den 14den December was het laatste huis van het laatste dorp geslecht. Intusschen rigtten zich ook de oogen van het overig Protestantsch Europa op den Cevennenkrijg. In *Engeland* en *Holland* verzamelde men ondersteuning, een der Fransche uitgeweken, de markies VAN MIREMONT, wist koningin VII.

ANNA in het belang der Camisarden te trekken, en schoon ook de in het werk gestelde proeven om hun hulp te zenden mislukten, zoo verhoogde toch die deelneming reeds den moed der verdrukten. In onderscheiden gevechten waren zij gelukkig, zelfs heldhaftige vrouwen herinnerden de oude tijden der Regters. Zoodanig was een zeventienjarig meisje, LUCRETIA GUIGNON, die met de woorden »het zwaard des Heeren en GIDEON" den dragonsabel zwaaide, waarmede zij de vijanden vervolgde.

Terwijl de Protestantsche mogendheden den moed der Camisarden zochten aan te vuren, zoo was het paus CLEMENS XI zijner zijds, die met aflaten en geestelijke zegeningen die bisdommen beloofde gelukkig te maken, welke zich in de verdediging van het allerheiligst geloof roemrijk zouden onderscheiden, en vochten ginds jonkvrouwen in de rijen der geïnspireerden, zoo zag men hier grijsaards opstaan, als de heremiet »broeder FRANS GABRIËL," wien de Camisarden zijne kluis verbrand hadden, en die nu, in vereeniging met nog drie anderen, waaronder de boomsterke molenaar FLORIMOND zich onderscheidde, een bijzonder corps van 400 man aanwierf, om de vijanden der Kerk daarmede te beoorlogen. Deze, de zoogenoemde *Kruisridders*, hielden vreeselijk huis, zoodat ook de Catholijke bevolking genoeg van hen te lijden had ende vergaderde stenden van Languedoc luide klagten tegen hen aanhieven.

Niet beter maakten het van hunnen kant de (zoogenoemde) vagebonden, de Camisarden. — Achter de muren en wijnbergen van *Nismes* verstoken, schoten zij op de voorbijgaande vreedzame inwoners der stad, welke naar buiten kwa-

men om hunne velden te verzorgen. MONTREVEL liet de muren omver halen en gaf de lieden, wanneer zij naar het veld gingen, eene bedekking mede; maar te vergeefs. Uit de eene hinderlaag verdreven, hadden de nimmer vermoeiden even spoedig weder eene andere gevonden; alle wegen in het gebergte, alle diepten en holen maakten zij zich ten nutte, terwijl de koninklijke troepen, met het land onbekend, vergeefs hunne krachten verspilden. Voor dezen begon de krijg moeilijk te worden; bijzonder in den wintertijd, en zelfs MONTREVEL, die eerst gedaan had, alsöf hij alles verdelgen wilde, werd de zaak moede. Eene nederlaag, welke zijn onderbevelhebber JONQUIÈRES den 14^{den} Maart 1704 leed (in de woestijn *les Devois des Martignargues*), bragt hem in minachting bij het hof. Hij verliet het land, nadat hij te voren nog (in den slag bij *Nages*) eene zege over de Camisarden bevochten had, om nu voor den hertog van *Villars* zijne plaats in te ruimen. Het duurde niet lang meer of er werd over den vrede gehandeld; want ook CAVALIER zocht denzelven, nadat hij te vergeefs getracht had, de geweken tucht in zijne verwilderde benden te herstellen. CAVALIER was tot hertoe niet slechts in het veld de dapperste en doorzigtigste, hij was ook in de kerkelijke zamenkomsten als profeet en geïnspireerde werkzaam geweest. Maar even als zijn zwaard hem in de hand verlamde, zoo bestierf hem ook het profetische woord op de tong. De geest scheen hem verlaten te hebben, en de vleeschelijke gezindheid stelde zich nu in hare geheele naaktheid daar. IJdel en zelfzuchtig, zocht hij bovenal een' gunstigen vrede voor zich en gaf het verder lot der Protestanten, om

wier wille toch de krijg gevoerd was geworden, ligtzinnig prijs. Nadat men hem den rang van overste in koninklijke dienst buiten *Frankrijk* aangeboden en zijn regiment een' Hervormden prediker toegestaan had, bekommerde hij zich weinig meer om de overige geloofsgenooten. Hij hield zich reeds tevreden toen men *dezen* vrijen aftogt uit het land vergunde. Van het dulden der Godsdienst *in* het land kon geen spraak zijn. En toch meende hij op *deze* voorwaarde, welke hij voorzeker slechts ongaarne openbaarde, de zijnen tot den vrede te kunnen bewegen. Maar hij ontmoette hevigen tegenstand. » *Verrader*," klonk het hem van alle zijden tegen; hij was van zijn leven niet meer zeker, zijne rol was ondertusschen uitgespeeld; hij trad van het tooneel af. In zijne plaats zocht nu de vermetele ROLAND de troepen in het vuur te houden; en nevens hem RAVANEL, die zich van den aanvang des krijgs af nevens CAVALIER en ROLAND door zijne dapperheid onderscheiden had. ROLAND verloor kort daarop (14 Augustus 1704) het leven door een vijandelijk schot, de andere aanvoerders kwamen of insgelijks om, hetzij in het gevecht hetzij op het schavot, of zij vielen vrijwillig af. Slechts RAVANEL stond nog onbezeerd en onbewegelijk daar. Vijf honderd daalders waren dengene beloofd, die hem levend, 1000 livres dengene, die hem dood overleverde. — Nu eerst, toen alles verloren scheen, ontwaakten in den afvalligen CAVALIER weder de oude sympathiën, en dit des te levendiger, als hij zich in zijne verwachtingen ten aanzien van zijne bevordering aan het hof smadelijk zag teleurgesteld. De gevangen leeuw ontsnapte zijne begeleiders, die hem over de gren-

zen hadden moeten brengen, in de nabijheid van *Besançon* en vlugtte naar *Zwitserland*, van daar naar *Piemont*, waar hij zich verbond om uit de Hervormde vlugtelingen een nieuw leger te verzamelen. In *Zwitserland*, namelijk in *Lausanne*, verschenen vele zoodanige vlugtelingen, die eerst door den gezant van *Savoijen* en daarna op gemeenschappelijke kosten der Engelsche en Nederlandsche regering onderhouden werden. De Fransche gezant verlangde van de regering van *Bern* hunne wegzending; zij vertrokken naar het bisdom van *Bazel*, van daar verdreef hen weder de bisschop. Nu wendden zij zich naar *Zurich* en van daar naar het Wurtembergsche. Overal waar zij heen kwamen, lieten zij van het zaad van hun geestdrijvend wezen achter, waaruit later weelderige gewassen opschoten. Ondertusschen duurden de vervolgingen in de *Cevennen* voort; strafoefeningen volgden op strafoefeningen; ook RAVANEL eindigde onder psalmgezang op het schavot zijn leven, met hem CATINAT, insgelijks een der dappersten, en nog meer anderen.

Nog altijd waren de hoopvolle blikken der sekte op de beide zeemogendheden, *Holland* en *Engeland*, gerigt. CAVALIER, die thans als overste in de dienst van den hertog van *Savoyen* stond, ging met verlof van zijnen hertog naar *Holland*, in het jaar 1706. Zijne verschijning maakte daar zulk opzien, dat, wanneer hij uitging, het volk in groote scharen hem omringde. Ook van de regering aldaar kreeg hij den rang van overste, en met denzelven den last om een regiment van 6—700 man uit voortvlugtige Hervormden en Camisarden aan te werven. In hetzelfde jaar kwam een

nabestaande van CAVALIER (JOHANNES CAVALIER) met nog twee andere vluchtelingen der Camisarden te *Londen*. Alle drie bezaten tevens de profetengave; inzonderheid maakten de voorzeggingen van één, ELIAS MARION, opzien. Spoedig werden de kinderen des lands door denzelfden geest aangegrepen, die in de profeten werkte. Een Engelsch edelman, met name LACY, geraakte in dezelfde verrukkingen als zij. Dit kon de Bisschoppelijke Kerk niet bevallen, welke overal orde voorstond. De bisschop van *Londen* droeg het Fransche consistorie aldaar den last op, de zaak te onderzoeken. Het consistorie liet in Januarij 1707 een besluit uitgaan, waarin de ingevingen dier profeten voor vleesche-lijk en bedriegelijk verklaard werden. Er verschenen geschriften *voor* en *tegen* hen. Het gemeen mengde er zich mede in en terwijl een gedeelte derzelve wonderen met verbazing beschouwde, bestormde het ander de huizen der profeten en dreigde hen te steenigen. Het ongeloof dat juist toen in *Engeland* zijne magtigste organen had, spotte niet slechts met *hen*, maar bediende zich van die ontaarding als eene welkome gelegenheid, om het geloof aan hoogere openbaringen en ingevingen in het gemeen belagchelijk te maken. De geestelijkheid van *Engeland* was in groote verlegenheid. Zij stond tusschen het spottend ongeloof en het razend fanatisme iadeloos in het midden. Eindelijk verbonden zich de profeten om de waarheid hunner zaak door *wonderen* te bewijzen; en ofschoon ook deze zoowel als hunne voorzeggingen mislukten, zoo nam toch het getal hunner vereerders bij voornamen en geringen toe, zoowel te *Londen* als in andere steden van *Engeland*. — Zoo

had de vulkaan, die in het gebergte der Cevennen zich gevestigd had, van tijd tot tijd zijne vonken verder verspreid; maar de krater zelf was aan het uitbranden, aan het verkolen. Het vuur der geestverrukking doofde allengs aan den oorspronkelijken haard uit, en de treurige krijg nam een even treurig einde, zonder dat een eigenlijk sluiten van den vrede dit einde aanduidde.

Schouwen wij op dezen merkwaardigen krijg terug, zoo is dezelve naauwelijks tot *die* Godsdienstkrijgen te rekenen, waarin het, zooals bij de vroegere Godsdienstkrijgen in *Frankrijk*, om het regt van eene vrije Protestantsche belijdenis en de uitoefening der Protestantsche Godsdienst te doen was. Kwam ook dit mede ter sprake, zoo scheen het toch meer een voorwendsel tot andere staatkundige eischen. Beschouwen wij het gedrag der Camisarden zelve naauwkeuriger, zoo ontbrak daaraan ten eenenmale die zedelijke waarde, die bezonnenheid en zekerheid des geloofs, die strenge zedelijkheid, zooals wij ze in de krijgsheiden der Hugenooten hebben leeren kennen. Niet alsöf het ook daar tevens aan verbijsteringen en overdrijvingen ontbroken had, of alsöf niet ook hier bewegingen van een' beteren Evangelischen geest plaats gevonden hadden. Maar wat daar uitzondering was, verschijnt hier als regel, en zoo omgekeerd. In het algemeen heeft de krijg in de Cevennen het karakter van staatkundig oproer en van geestdrijverij en is daarom het best bij den Duitschen Boerenkrijg in het tijdvak der Hervorming te vergelijken (*), en is tot dergelijke beginselen terug

---

(*) Alleen met dat onderscheid, dat daar het staatkundige van

te brengen, als deze, tot beginselen, zooals de vroegste Wederdoopers wilden doen gelden, want ook zij beriepen zich gelijk deze op nieuwe openbaringen, op wonderbare gevallen, op bijzondere voorzeggingen enz. Doch wij weten, hoe LUTHER over die verschijnselen geoordeeld heeft, en zoo moet het Protestantismus nog steeds over dergelijke verschijnselen oordeelen. Daarom maken ook menige Protestantsche Kerkgeschiedschrijvers zwarigheid, of zij de Camisarden in het gemeen slechts tot de Protestanten rekenen, dan of zij ze niet liever als eene, het Protestantismus zoowel als het Catholicismus, even vreemde geestdrijvende sekte behandelen zullen. Reeds aanstonds bij hun optreden in de Protestantsche wereld, verklaarden zich de stemmen der meer bedaarde Godgeleerden, zooals die van eenen TURRETIN te *Genève*, beslissend tegen hen; ja, deze Godgeleerden moesten zich des te meer tegen hen verklaren, als de verstandige bedachtzaamheid, waartoe de Protestantsche orthodoxie van dien tijd overgegaan was, ten minste een middel van overeenstemming aanbood. Of het toenmalig Protestantismus zag, op oud orthodoxe wijze, in de wonderbare verschijnselen verblindingen des duivels (waarvoor ook de Catholijken dezelve aanzagen), of het belachte dezelve als bedrog en geestdrijverij, in het zelfgevallig bewustzijn der tegenwoordig erlangde verlichte denkwij-

---

den aanvang af de beweegreden was, terwijl het hier eerst uit de vroegere godsdienstige gisting zich naar buiten ontwikkelde. De Camisarden werden uit vertwijfeling daarheen gedreven, waarin de Duitsche boeren (ten minste naar LUTHERS gedachte) ten deele uit moedwil vervallen waren.

ze. Het tegenwoordig Protestantismus moet anders oordeelen. Ook *dit* weet wel onderscheid te maken tusschen het zuivere vuur van Evangelische geestverrukking en de woeste vlammen van fanatisme. Ook *dit* zal over het geheel de tooneelen in de Cevennen als verbijsteringen der geestdrijverij aanmerken. Doch wat die toestanden betreft, dat aangegrepen zijn door eene onverklaarbare magt, dat helderzien, dat spreken van talen, met al de wonderlijke gebaren en toevallen, die het vergezelden, zoo wacht het zich, over de daadzaken zelve een voorbarig oordeel te vellen. Het verwijst ze naar het groote, in lange nog niet doorzochte gebied der hoogere natuur- en zielkunde; zij zijn voor hetzelfde noch regtstreeksche werkingen des duivels, noch bloote dwaze inbeeldingen; maar tusschen beiden in erkent het nog een derde, dat in den laatsten tijd steeds meer de opmerkzaamheid tot zich trekt. (1) Doch het laat dit gerust aan

---

(1) Moeijelijk mag het schijnen een juist en onpartijdig oordeel over deze verdrukte Christenen in de Cevennen te vellen; doch, zoo wij ons eenvoudig het Woord Gods ten regel stellen, kunnen wij den invloed van den vijand alles goeds niet wel over het hoofd zien, daar de Heer Jezus zelf niet schroomde ons te leeren, dat hij onkruid onder de tarwe zaait. Men mag in vorige tijden wat te gereed geweest zijn, zijne werking overal in te roepen, thans doet men dat te weinig. Het blijft nog steeds de beste verklaring, welke wij van de betreurenswaardige verbastering van hetgeen hier anders goeds plaats had geven kunnen. Zooveel dunkt mij is zeker, dat vooreerst in de woede door de Boomsche Kerk en hare dienaren en werktuigen tegen de Hugenooten in *Frankrijk*, vooral in de Cevennen betoond, de razernij des Boozen niet te miskennen is, zoo zeer geschikt om ook daardoor de gemoederen der zoo zwaar verdrukte Protestanten tot iets verkeers op te wekken, gelijk reeds SALOMO ons leert, dat de onderdrukking den wijzen wel zou dol maken (Pred. VII: 7.). En wat vreemds steekt er dan in, dat dezelfde

zijne plaats, waar het op de *godsdiens*tige en *zedelijke* beoordeeling van zulke verschijnselen aankomt. De daadzaken mogen zijn die zij willen, *dit* staat bij hetzelfde vast, dat de waarheid en zuiverheid eener leer niet rust op de menigte der wonderen en voorzeggingen, zelfs wanneer het daarmede doorgaans nog beter gesteld ware, dan gewoonlijk de waarschijnlijkheid het naderhand leert. *Deze* zijn het eene onzekere waarborg. Daar geldt hetzelfde dat, wat reeds LUTHER over de Zwickauer profeten geoordeeld had, dat het niet *daarop* aankwam, wat in geval van nood ook de duivel kan nadoen, maar op den ootmoedigen in de verzoeking standvastig blijvenden geest. — Nu laat zich wel voor de Camisarden buiten hunne dubbelzinnige voorzeggingen en wonderen nog iets anders aanvoeren, dat eer bewondering verdient, ik meen de standvastigheid, waarmede eenigen onder hen hunne zaak verdedigden en den moed, waarmede zij in den dood gingen. Velen stierven, even als de vroegere martelaars onder gebed en gezang, met een blijmoedigen glimlach. Toen een der Camisarden, met name MAILLÉ, tot den dood op het rad veroordeeld werd, hoorde hij zijn

---

vijand ook onder deze menschen een verkeerden geest heeft weten te verwekken, en bij de geestdrijverij die hij aanbliet ook sommigen met een hooger vermogen bezielde? Altijd blijft dit, wanneer wij aan den Bijbel eenvoudig gelooven, eene gemakkelijker verklaring, even als tevens het ware Goddelijke dat zich ook tevens openbaarde wordt behouden, dan tot verborgene en onbegrijpelijke vermogens den toevlugt te nemen, die in 's menschen gemoed zouden sluimeren, waardoor tevens het ware Goddelijke als misschien iets bloot menschelijks en natuurlijks wordt verdacht gemaakt.

vonnis lagchende aan. Lagchende toog hij door de straten naar de regtplaats. Toen hem reeds de leden verbroken waren, had hij nog kracht genoeg, om de priesters af te wijzen, die hem tot het Catholijk geloof bekeeren wilden; nog bemoedigde hij de anderen, zoo veel hij vermogt te spreken en stierf met een opgeruimd gelaat (*). Een ander, Boëron, predikte nog zoolang aan het rad, dat men hem alleen daarom den doodsteek gaf, dewijl men met regt vreesde, dat door dit ijselijk schouwspel de verbeelding der menigte zoo zeer opgewonden konde worden, dat zij bewogen wierd partij voor de vervolgenden te trekken (†).

Voorzeker verdienen zulke helden bewondering; maar zelfs de moedigste dood, in en op zich zelve, vermag even min als het meest in het oog vallend wonder, de waarheid eener zaak aan zich zelve reeds te bewijzen. Ook de dweeper gaat voor zijne leer in den dood; ook misdadigers heeft men met vrolijken moed en onder hardnekkig loochenen van hunne misdaad of zelfs onder schijnheilig verschoonen en prijzen van dezelve, zien sterven. Wat den marteldood tot marteldood maakt en dien als eene groote zedelijke daad verheft, is de onderschraging van een in de dienst der waarheid volbragt *leven*; eene echte, vaste, zelfs in den dood niet wankelende *overtuiging*. Eerst wanneer de vrijwillige dood als de bloesem eener in heilige overtuigingen gewortelde en gevestigde gezindheid verschijnt, eerst dan vermag dezelve tevens eene getuigenis af te leggen van de redelijkheid en vast-

---

(*) Zie HOFMANN S. 303.

(†) Ibid. S. 323.

heid der overtuiging zelve. Doch *deze* wordt niet beter of sterker door den dood, dien men voor dezelve ondergaat, zoo min als door het wonder, dat men voor dezelve doet; zij heeft haren maatstaf aan iets anders, aan *Gods Woord*. Wie *hiermede* overeenkomstig handelt, die lijdt ook *hiermede* overeenkomstig. Gelijk er valsche wonderen bestaan, zoo bestaat er ook een valsch-martelaarschap. Maar er bestaat slechts ééne waarheid en voor deze te lijden en te sterven is den Christen waardig. — Vragen wij nu bij de Camisarden naar dezen dieperen grond der ééne waarheid en der overtuiging van dezelve, zoo vinden wij juist hier niet meer hetzelfde klare, zekere geloofsleven, zooals bij de oude Hugenooten, eenen DU PLESSIS MORNAY en anderen. De geleerde en krachtige, maar tevens hartstogtelijke PETRUS JURIEU (gest. 1713) kan als de laatste Hugenootsche Godgeleerde van den ouden tijd beschouwd worden. Onder de eigenlijke Camisarden vinden wij geene uitstekende leeraars en Godgeleerden meer, slechts kampvechters met de strijdbijl en het zwaard, of profeten op hunne wijze. Het klaar bewustzijn is geweken, onklare geestdrijverij in deszelfs plaats getreden. Het zaad des Woords was overgroeid en verdrongen door het hoog opschietend onkruid eener wilde en onbeteugelde verbeelding; zoodat er weinig hoop op eene rustige en voorspoedige ontwikkeling der vrucht bestond. Velen der geroemde profeten maakten zich zelfs aan grove afwijkingen en vleeschelijke zonden schuldig; en waar zich ook eene gestrenge tucht deed gelden, daar was het meer de blinde wetsijver, dan de regte Christelijke tucht, welke den scepter voerde. Zoo was er in het

leger van CAVALIER driemaal daags gemeenschappelijk gebed, alle zweren en vloeken was streng verboden, ja CAVALIER dreigde iemand met den dood, die bij een omtrent hem gehouden onderzoek zijne onschuld met een eed wilde bevestigen (*). Maar hoe stemt deze gestrengheid met CAVALIERS eigene ijdelheid, met de onmenschelijke wreedheid der Camisarden en met de woeste misdrijven, waaraan zich zelfs aanvoerders overgaven, overeen? De schaduw van oude grootheid was nog daar, maar de kandelaar was van zijne plaats gerukt en het licht uitgebluscht. Dit alles verontschuldigt voorzeker aan de andere zijde het gedrag der regering en der geestelijkheid, welke de Camisarden bevalen te vervolgen, niet. Zij vervolgden in hen niet slechts het oproer, maar tevens willens en wetens het *Protestantismus*. Dit ondervond hun haat, gelijk van de dagen van CALVIJN af, in de bloedbruiloft, in de Godsdienstkrijgen, in de dragonaden gebleken is, en gelijk het ons in de verdere geschiedenis der vervolgingen van het Protestantismus in *Frankrijk* blijken zal.

(*) Zie HOFMANN, S. 154, 155.

TWEEDE VOORLEZING.

VERDERE VERVOLGINGEN IN FRANKRIJK . REGTSPLEGING DER PRE-
DIKERS ROGER EN DE SUBAS. JEAN CALAS EN DE FAMILIE
SIRVEN. VOLTAIRE OVER VERDRAAGZAAMHEID. ALGEMEENE
BESCHOUWINGEN DAAROVER. GODSDIENSTKRIJG IN ZWITSERLAND.
BEWEGINGEN IN TOGGENBURG. DE TWEEDE SLAG BIJ VILMER-
GEN.

Wat wij in de vorige bijeenkomst gelegenheid hadden op te merken , dat de bloedige Godsdienstvervolgingen slechts nog aan de stuiptrekkingen van een stervend ligchaam gelijken , terwijl de *verdraagzaamheid* de leus der eeuw werd en de vreedzame banier , om welke de volken zich schaarden , *dat* kunnen wij op het duidelijkst in de geschiedenis der vervolgingen in Frankrijk waarnemen. Reeds den Camisardenkrijg , dien wij het laatst beschouwd hebben , konden wij slechts nog als eene gebrekige kopij der vroegere Godsdienstkrijgen laten gelden , dewijl zich maar al te veel onzuivere , het Protestantismus vreemde elementen ook van den kant der vervolgd en in dezelve gemengd hadden. Wel is waar stonden niet alle Protestanten van het

zuidelijk *Frankrijk* met de Camisarden in verband, hoe gaarne men ze met hen in ééne klasse brengt. Nog bestonden er vele eerwaardige familiën, die onder menigerlei druk het oude kleinood van hun geloof bewaarden, nog waren er getrouwe predikers en herders, die in den geest der Hervormers en met het oog op de vroegere tijden, aanhielden met leer en vermaning en eigen voorbeeld, en juist deze waren het meest aan de vervolging blootgesteld. Maar wat thans nog ook van de vervolging der echte Protestanten in *Frankrijk* te berigten is, bepaalt zich meerendeels tot de sombere naweeën, welke nog altijd de herroeping van het edict van *Nantes* teweeë bragt, tot dat dan eindelijk de aan een' Protestant begane geregelijke moord het merkwaardig keerpunt vormt uit den tijd van het priesterlijk fanatisme in dien van de verlichting en verdraagzaamheid van VOLTAIRE. — Beschouwen wij eerst de verdere geschiedenis der vervolgingen.

LODEWIJK XV, een achterneef van LODEWIJK XIV, vernieuwde in het jaar 1724 alle wetten zijns overgrootvaders tegen de Hugenooten en voegde er nog eenige nieuwe bij. De godsdienstige zamenkomsten werden met verdubbelde gestrengheid verboden, alles wat ooit tot de Hugenooten behoord had of nog tot hen behoorde, onder het strengste opzicht gesteld. Jonggeboren kinderen moesten terstond door Catholijke priesters gedoopt worden; geen middel bleef onbeproefd, dezelve aan den invloed der ouders te onttrekken, ja, de Protestantsche ouders werden genoodzaakt, hunne kinderen naar het onderwijs van Catholijke priesters te zenden en hen tot het bijwonen der Catholijke godsdienst te nood-

zaken. Huiszoekingen, inkerkeringen, verbanningen uit het land, inlegeringen, brandschattingen van allerlei aard, verbeurdverklaringen, gewelddadige echtscheidingen vonden voortdurend plaats. De hoofdschouwplaats dezer vervolgingen bleef het zuidelijk *Frankrijk*. Zelfs regtsplegingen herhaalden zich. Zoo werden in het jaar 1732 de predikers ROUSSET en DURAND opgehangen (*). Op dezelfde wijs werden in het jaar 1745 (†) de prediker RANC te *Dié* aan de *Drome* en de bijna 80 jarige grijsaard, de prediker der Hugenooten JAKOB ROGER op de place des Breuil te *Grenoble* ter dood gebracht en het lijk des laatsten in de *Isère* geworpen. ROGER had dertig jaren lang de kerken in *Dauphiné* met onvermoeide herdertrouw voorgestaan, en zich aan geen andere misdaad schuldig gemaakt, dan de bestendige verknochtheid aan zijne godsdienst. De vijanden wel is waar hadden hem valschelijk beschuldigd, dat hij een koninklijk edict ten voordeele van de Protestanten verduidelijkt en als echt uitgegeven had. Toen hij zijn vonnis in den kerker vernomen had, prees hij met luide en vaste stem, zoodat hij van de medegevangene geloofsbroeders gehoord konde worden, den dag; waarop hij de groote weldaden Gods, die hij tot hiertoe verkondigd had, met zijn bloed bezegelen mogt; hij vermaande de broeders tot volharding in de be-

---

(*) Zie VON EINEM, Kirchengeschichte des 18 Jahrhunderts I, S. 585.

(†) Ibid. p. 586. Vergel. ■ das immer einerlei bleibende Papstthum oder zuverlässige Nachrichten von der dermaligen Verfolgung der Protestanten in den mittäglichen Provinzen von Frankreich a. d. Engl. Amst. 1750. S. 28 ff. en over het verder volgende, S. 52, 28, 85. t. z. p.

lijdenis en ging daarop blijmoedig naar de gerechtsplaats. Op den weg daarheen zong hij den 51sten psalm. Velen der Catholijke toeschouwers werden zelfs door zijnen dood geroerd, en de beide Jezuiten, die hem vergezelden, betuigden achting voor deze grootheid.

Niet anders ging het den prediker DE SUBAS, uit de provincie *Vivarais*, die in Februarij 1746 te *Montpélier* den marteldood stierf. Te vergeefs hadden hem aartsbisschoppen en bisschoppen der Catholijke Kerk, die tot hem in de gevangenis afgezonden werden, tot eene herroeping trachten te bewegen. Slechts met inwendigen strijd en onder verborgen tranen had de koninklijke intendant hem het doodvonnis bekend gemaakt. Nog op de gerechtsplaats zelve werd hem een crucifix voorgehouden, maar hij keerde het af en stierf met ten hemel gerigte blikken. Van zijne aanspraak werd niets vernomen, daar men het geluid derzelve door het roeren der trommen verdoofde.

Anderen werden, schoon ook niet ter dood gebracht, op andere wijze smadelijk gestraft. Zoo werd in het jaar 1745 een man, met name STEPHANUS ARNOLD, door het parlement tot te pronkstelling veroordeeld en met gloeiende ijzers gebrandmerkt, dewijl hij jonge lieden de psalmen had leeren zingen. Een Nieuw Testament en een psalmboek werden hem als schandtafelen aan den hals gehangen, zoo lang hij te pronk stond.

In Maart 1745 werden de reeds verzwaarde edicten tegen de Protestanten op nieuw verzwaard. Onder anderen moest iedere gemeente, in wier omtrek een Hervormd prediker betraapt werd, in eene straf van 3000 livres vervallen. — Nogmaals werd

den in 1750 deze edicten herinnerd, en inzonderheid waren het de aartsbisschop van *Parijs* en de bisschop van *Mirepoir*, welke zich door hunne gestrengheid onderscheidden.

Zelden drongen de klagten der Protestanten tot den troon door, en wanneer het geschiedde, gaf de koning wel ten antwoord, dat de verdrukking tegen zijnen wil geschiedde; maar tot afwending werd niets gedaan. Nu viel in het jaar 1762 de bekende geschiedenis met JEAN CALAS voor.

Deze, een Protestant, 68 jaren oud, had zich reeds sedert 40 jaren als koopman te *Toulouse* nedergezet en stond in den roep van een' stillen, weldenkenden burger. Hij had zijne kinderen allen in de Protestantsche Godsdienst opgevoed; een eenige zoon, met name LOUIS, had zich door de Catholijke kindermeid, welke sedert langen tijd in het huis diende, laten overreden, om tot de Catholijke Kerk over te gaan. De vader liet het geschieden en gaf den zoon een klein jaargeld tot uitzet. Doch een ouder zoon, MARC-ANTOINE, liet sedert langen tijd sporen van zwaarmoedigheid en van een ontstelden geest aan zich bespeuren; hij was ontevreden met zijn lot, onordentlijk in zijne huishouding en door allerlei geschriften, die hij gelezen had, tot het besluit gebragt geworden, om vrijwillig een einde aan zijn leven te maken. Op zekeren avond in October 1764, toen de familie CALAS met eenen jongen gastvriend, die uit *Bordeaux* ten bezoek gekomen was, aan den disch zat, verwijderde zich MARC-ANTOINE, en kort daarop vond men hem, tot grooten schrik der familie, boven het portaal van het magazijn opgehangen. Een algemeen jammergeschrei verhief zich van bin-

nen, opschudding van buiten. Eer nog het geneeskundig en regterlijk onderzoek begonnen was, stond reeds bij het verzamelde gemeen het oordeel vast, dat de vader zijnen zoon met eigen hand omgebracht had, dewijl deze Catholijk had willen worden. Anderen meenden, dat de jonge gastvriend met opzet genoodigd was geworden, om de rol van beul op zich te nemen; want dat het de gewoonte der Protestanten was om diegenen om te brengen, van wie zij eene terugkeering tot de Catholijke Kerk vermoedden. Spoedig vielen allen dit zinneloos geschreeuw bij, en ook de overheden werden door hetzelfde ingenomen. De vader, de moeder, alle leden des huizes werden gevangen genomen. Het lijk van den zelfmoordenaar werd als *dat* van een' bloedgetuigen, die voor het Catholijk geloof geofferd was geworden, met groote staatsie ter aarde besteld. Men vereerde hem als een' heilige, men sprak reeds van wonderen, die aan het graf van dezen nieuwen heiligen geschied waren en zocht zich reliquiën van hem aan te schaffen. Wat het fanatisme nog verhoogde, was, dat in het volgend jaar 1762, de stad *Toulouse* een jaarfeest vieren moest, tot aandenken daaraan, dat zij 200 jaren te voren 4000 Hugenooten afgeemaakt had. Wat kon zulk een feest beter verheerlijken dan de ter doodbrenging van den ketter JEAN CALAS? Deze volgde werkelijk naar een vonnis van het parlement van *Toulouse* den 9den Maart 1762. Te vergeefs had de beklaagde in weerwil van de aangewende folteringen geweigerd, de verschrikkelijke daad te belijden, te vergeefs hadden zijne vrienden, ja had zelfs de *Catholijke* dienstmaagd hem de getuigenis van een' liefhebbend teeder va-

der gegeven, die tot zulk eene daad niet in staat was, te vergeefs hadden de meer doorzigtigen en onpartijdigen op de *physieke* onmogelijkheid der zaak heen gewezen. Het vonnis werd voltrokken. JEAN CALAS eindigde gerust en bedaard op het rad zijn leven. Zijn lijk werd verbrand. Zelfs een der ordesgeestelijken, die hem tot den dood geleidden, behield den indruk van zijne onschuld. De overige leden der familie werden deels verbannen, deels in kloosters gestoken. Door een' jongeren zoon, die naar *Zwitserland* gevlugt was, kreeg VOLTAIRE, die te *Verney* bij *Genève* leefde, berigt van de gansche zaak, zoo als ook nog van eene andere vervolgingsgeschiedenis der familie SIRVEN, die alleen door de vlugt een dergelijk lot ontkomen was. Een regtsgeleerde namelijk van *Castre*, met name SIRVEN, insgelijks Protestant, had drie dochters. Men ontvoerde hem dezelve met geweld, om ze in een klooster op te sluiten en Catholijk op te voeden. Eene der dochters verviel wegens de mishandelingen, welke zij in het klooster leed, in zwaarmoedigheid, en stortte zich in eene bron. Ook hier werden vader, moeder en de beide zusters beschuldigd, de hand aan de ongelukkige dochter geslagen te hebben, op een tijd dat juist het regtsgeeding tegen CALAS gevoerd werd. VOLTAIRE trok zich beide familiën aan en schreef zijne bekende verhandeling over de *verdraagzaamheid*, waarin hij tevens de geschiedenis zelve, met alle akten stukken, welke hij magtig geworden was, in het licht stelde (*). Het gevolg was, dat het regtsgeeding tegen CALAS door den koninklijken staats-

---

(*) OEUVRES, 1785. Tom XXX.

raad op nieuw onderzocht en in het jaar 1765 het vonnis van *Toulouse* vernietigd werd. CALAS kon men voorzeker niet meer van den dooden opwekken, maar met hem waren ook de ketterprocessen in *Frankrijk* begraven. Hij was voor *Frankrijk* het laatste bloedige offer van het Protestantismus geweest, dat op *vormelijke* wijze door de handen van het gerecht viel.

Het is bijzonder, hoe in de geschiedenis zoo menige zaak alleen door de scherpste tegenstellingen bewerkt kan worden. Wat geene nog zoo vurige geloofspredikatie van eenen CALVIJN en BEZA, wat geene stem der gematigdheid, als die van eenen MICHEL DE L'HÔPITAL in de XVI^{de} eeuw uitgewerkt had, dat gelukte thans eene filozofie, welke zich ver boven het Christendom verhief en die, in plaats van met de vermaningen der liefde aan het gemoed, met de vreeselijke wapenen der spotternij zich tot het koude verstand wendde. Het is daarom wel der moeite waardig, dat wij hier een oogenblik in de geschiedenis der vervolgingen stil staan, en bij de beroemde *Traité sur la tolérance* een weinig vertoeven, hetwelk ons aanleiding geven zal, het begrip der verdraagzaamheid zelve aan een naauwkeuriger onderzoek te onderwerpen.

Bovenal willen wij voor een oogenblik den naam VOLT AIRE trachten te vergeten, en slechts den schrijver van *deze* verhandeling beschouwen. En waarlijk wij zouden den schrijver onregt doen, wanneer wij niet eenen regtmatigen ijver, ik mag wel zeggen eene edele verontwaardiging tegen de geloofstirannijs des tijds daarin erkennen wilden. Hoe fijn houdt hij zijne ingebeelde natie de daadzaak

van dezen geregtelijken moord als een bewijs van de barbaarschheid voor, waarin zij, trots alle kunsten waarop zij zich anders beroemt, zich nog bevindt, terwijl andere volken in de beschaafdheid vooruitgegaan waren (*); hoe welsprekend weet hij de gronden voor te stellen, welke de nieuwere tijd van toen af steeds heeft doen gelden, tegen de dwaze begeerte om anderen tot het geloof te willen dwingen! daar God zijne zaak zelf het best zal uitvoeren. Ja, veel van hetgene VOLTAIRE hier zegt, is later, van een geheel anderen kant, op dergelijke wijze gezegd geworden, en heeft zich bij alle anders nog zoo verschillende partijen als beginsel der eeuw bevestigd. — VOLTAIRE behoorde uitwendig tot de Catholieke Kerk, inwendig tot niet eene; maar het beginsel, dat hij hier verdedigt, is volgens deszelfs oorsprong en natuur een *Protestantsch*, en daarom verdient het geschrift in de geschiedenis van het Protestantismus aangevoerd te worden, als een dat meer dan menige dogmatisch-polemische verhandeling, op deze ontwikkeling invloed gehad heeft. Nogtans is VOLTAIRES geschrift niet uit de inwendige kern der Evangelisch-protestantsche gezindheid voortgekomen; maar behoort tot eene denkwijze, welke wij later in haren geheelen zamenhang zullen moeten beschouwen, en als wier voorstander juist VOLTAIRE verschijnt. Als zoodanig doet zij zich van het begin tot het einde kennen; want schoon ook geene regstreeksche aanvallen tegen het Christendom in dezelve uitgesproken zijn, ja, hoewel integendeel van de echte Godsdienst van CHRISTUS overal met eene zekere goedkeuring

---

(*) P. 77, 78.

en eerbied gesproken wordt — tegenover de huichelarij en het fanatisme, die alleen bestreden moeten worden — zoo straalt toch ook uit *dit* geschrift, schoon ook verborgen, die gezindheid door, welke ons bij den naam VOLTAIRE herinnerd wordt. Reeds aanstonds in de opdracht (aan den heer CHARDON, *Maitre des Requêtes*) heet het: »Ik heb medelijken met de domkoppen (*les sots*), die zich om CALVIJNS wille laten vervolgen; maar ik haat uit den grond van mijn hart de vervolgers: meer dan veertien eeuwen strijdt men in *Europa* hartstogtelijk om dingen, die niet eens als poppenspel verdienden vertoond te worden.” Schoon dit nu ook het allernaast van de godgeleerde twisten over leerstellingen sedert den tijd van CONSTANTIJN, niet van het oorspronkelijk Christendom te verstaan is, zoo zal de opmerkzame lezer van het geschrift toch niet het doel des schrijvers miskennen, om den wortel van alle door hem zoo gehate onverdraagzaamheid in het Christendom zelve te zoeken. Hoe welsprekend is hij in den lof der Grieken en Romeinen, die niets van het rampzalig fanatisme der latere tijden geweten hadden; hoe behendig weet hij de schuld der Christenvervolgingen van de Romeinsche keizers en de Romeinsche staatsgodsdienst af te wenden en die aan de Christenen zelve en hunnen ontijdigen, onverstandigen ijver toe te schrijven! hoe kwalijk weet hij den spot te verbergen, wanneer hij over het Oude Testament komt te spreken, en ook dan wanneer hij van CHRISTUS spreekt, geschiedt het niet geheel zonder spotternij, ofschoon hij, in vergelijking met andere plaatsen zijner schriften, hier nog den toon van eene zekere achtting en eerbied behoudt. Ten minste schijnt het

hem ernst te zijn, wanneer hij JEZUS werkelijk als voorbeeld van echte verdraagzaamheid voorstelt, en den Christenen toeroept: »wilt gij uwen Meester waardig zijn, zoo wordt martelaars, maar geen beulen!»

VOLTAIRE kende op zijn standpunt slechts de beide dingen: *fanatisme* en *filozofie*. De kinderen des eersten zijn hem de leugen en de vervolging, de kinderen der laatste waarheid en verdraagzaamheid. Heeft het fanatisme tot hiertoe gezegepraald — zoo moet nu de filozofie zegepralen, de dag moet den nacht verjagen en de voortgangen, welke de natuurkunde en sterrekunde gemaakt hebben, *die* moeten bovenal de menschheid in staat stellen, om de vooroordeelen af te schudden, welke tot hier toe op haar drukten. VOLTAIRE kent ook wel eene Godsdienst, *zonder* fanatisme. Maar deze is hem ten hoogste dat welmeenende geloof van bekrompen zielen, welke, zonder anderen hunne meening te willen opdringen, evenmin iets zonder nadenken aannemen wat anderen hun aanbieden. Van eene zich zelve bewuste, van reine liefde doordrongen en gedragen kracht des geloofs, van een geloofsvastigheid, een geloofsmoed, een geloofsgestverrukking, in haar onderscheid van het blinde fanatisme, had hij geene voorstelling. Dat hij daarom ook het Protestantisme *uitwendig* opvatte, òf als bloote verlichting, òf *ook* als een soort van fanatisme (slechts weder van anderen aard) laat zich in hem niet ten kwade duiden; maar ook *die* voorbeelden van reinere godsdienstigheid, welke *zijne* Kerk en zijn land hem aanboden, b. v. PASCAL en FÉNÉLON, waren voor hem slechts eenzijdig voorhanden. In PASCAL waardeerde hij het vernuft,

waarmede hij de Jezuiten getuchtigd had, doch betreurde zijne bekrompenheid in het Jansenismus, en in FÉNÉLON trof hem de onschuld en de welmeenendheid, zonder dat hij zich de moeite gegeven had de bron dieper na te sporen, waaruit deze deugden voortsproten. Doch bij dat al, wie mag hier te streng oordeelen, waar het zoo ligt mogelijk was, voor de misgestalten, die zich toenmaals voor Christendom uitgaven, de diepere natuur van het laatste te miskennen? Het Deïsme was slechts de terugwerking van het fanatisme, in *Engeland* zoowel als in *Frankrijk*. Ook edele menschen konden in deze rigting vallen, en had VOLTAIRE anders niets geschreven, dan de verhandeling over de verdraagzaamheid, wij konden, ja wij moesten hem zijne eenzijdigheid gaarne vergeven, en de gezindheid eeren, waarmede hij optrad. Er behoorde moed toe, toenmaals den woordvoerders van het fanatisme te gemoet te treden, en dezen moed betoonde VOLTAIRE. Van verschillende kanten was hij gewaarschuwd geworden, zich niet in de zaak te mengen, dewijl hij zich slechts onaangenaamheden op den hals zoude halen, maar hij antwoordde met de gelijkenis van den barmhartigen Samaritaan: In mijne woestijn (schrijft hij) heb ik den Israëliet in zijn bloed gevonden, vergun mij, dat ik olie en wijn in zijne wonden giet. Mogen anderen het met den Leviet houden, laat mij de Samaritaan zijn (*).

Het woord *verdraagzaamheid* werd van nu af de leus der eeuw, en wien zoude het niet verblijden, wanneer hij op de rookende en van bloed drui-

---

(*) T. a. p. p. 264.

pende heuvelen eindelijk de vredevlag opgestoken ziet, gesteld ook, dat zij eene andere kleur draagt als de zijne, of nog door een dwarswind gedreven wordt. Dat wij slechts zulk een verschijnsel niet *te hoog* schatten; niet den valschen vrede voor den *waren* nemen, niet met ijdele, holklinkende woorden en spreekwijzen het raadsel der geschiedenis en van het menschelijk hart op eenmaal meenen opgelost te hebben. Het schijnt mij daarom tot de taak dezer voordragten te behooren, dat wij over het woord en het begrip van *verdraagzaamheid* wat nader spreken.

Het woord wordt nu eens meer in *staatkundigen*, dan weder meer in *godsdienstig-zedelijken* zin genomen. Men spreekt van eene verdraagzaamheid van staten jegens staten, van het wederzijdsch dulden van hen die een verschillend geloof belijden in burgerlijk verkeer en van eene verdraagzaamheid van personen jegens personen. In den grond heeft het woord slechts in het eerste opzigt zijne volle beteekenis. In een staat, die op godsdienstige grondslagen rust en die daarom eene positieve godsdienst als staatsgodsdienst erkent, daar kan het slechts om *duld*ing van hen die een ander geloof belijden te doen zijn, en waar deze verdraagzaamheid in volle mate bestaat, daar is ook gewis de staat gelukkig te noemen, zelfs dan wanneer de gedulde partij geene staatkundige regten toekomen. Men heeft wel in nieuwere tijden de begrippen daarheen gewend, dat men juist deze verdraagzaamheid zelve weder voor ontoereikend gehouden, ja haar zelfs wel als overdraagzaamheid aangeduid heeft. Mogt toch een kwalijk begrepen liberalismus de verdraagzaam-

heid zoo ver uitstrekken, dat de verscheidenheid der Godsdienstbelijdenissen in het gemeen geen invloed hebben moet op de *staatkundige regten*, dat ieder, Catholijk zoowel als Protestant, ten laatste ook Joden en Mahomedanen, gelijk aandeel hebben moet aan de leiding der openbare aangelegenheden, voor welke de godsdienst als zoodanig zoo goed als niet voorhanden was. Naar dit gevoelen waren de op het beginsel van gelijkheid rustende staten de beste en de gelukkigste der wereld. Ik geloof, de ervaring heeft het tegendeel geleerd. Juist daar, waar iedere godsdienstpartij in een staat dezelfde staatkundige wettiging heeft, is de kiem tot eindelooze strijdigheden gelegd. Wij behoeven de voorbeelden daartoe niet ver te zoeken. Daarentegen daar waar het gemeen wezen op éénengodsdienstigen en confessionelen grondslag rust (hetzij nu de Protestantsche of de Catholieke), doch waar iedere geloofsbelijdenis onder *dezelfde bescherming der wetten staat* en ieder een het regt heeft, zijne Godsdienst vrij te belijden en uit te oefenen, daar heerscht, ook bij wijze beperking der staatkundige regten, de *ware* verdraagzaamheid en een zekere vrede. Ten minste geldt dit bij kleinere staten, waar de belijdenissen nog meer aan wederzijdsche wrijving blootgesteld zijn, in volle mate. Maar ook in groote staten leidt de gelijkheid steeds tot groote verwikkelingen. Men denke slechts aan dit eenige, den strijd over de gemengde huwelijken.

Anders is het in het privaatleven gelegen waar de persoon tegen den persoon, waar de mensch tegen den mensch, overtuiging tegen overtuiging, geweten tegen geweten over staat. Hier beteekent het woord verdraagzaamheid niets. Er wordt daar-

mede ligt *te veel* of *te weinig* gezegd. *Te veel* wordt daarmede gezegd, wanneer men van den verdraagzame vorderen wil, dat hij elke Godsdienst even goed vinde, dat hij iedere overtuiging voor lief neme, dat hij niet tegen over een ander regt hebben wil in godsdienstige zaken, en dat hij zich uit loutere beleefdheid naar de voorstellingen en neigingen des anderen schikke. Dat is de verdraagzaamheid der oppervlakkigheid, der lafhartigheid, der godsdienstige besluiteloosheid, der godsdienstige onverschilligheid — eene verdraagzaamheid, die, zooals het bij VOLTAIRE en zijne blinde aanhangers ten laatste het geval was, ligt weder in onverdraagzaamheid, d. i. in haat jegens al diegenen ontaardt, welke eene vaste, positieve godsdienst hebben en belijden *willen*. Dezen moesten het zich dan toch laten welgevallen, door de verdraagzamen als ongeschikten, halstarrigen behandeld te worden. Zoo was het b. v. met de door VOLTAIRE geprezen verdraagzaamheid der Romeinen gesteld. Zij had jegens de Christenen een einde, dewijl deze zich niet naar eene vreemde eeredienst wilden en konden schikken. Doch niets is dwazer en met de verdraagzaamheid strijdiger, dan juist deze verdraagzaamheid met geweld aan diegenen te willen opdringen, die ten aanzien van hen niet van onze meening zijn; want de verdraagzaamheid laat zich zoo min opdringen als de Godsdienst. Doch er is ook *te weinig* gezegd met het woord verdraagzaamheid, wanneer men daaronder slechts die *uitwendige* dulding verstaat, dat men elkander juist niet om des geloofs wille haat en doodslaat, terwijl men toch inwendig in voortdurende spanning leeft, ja inwendig elkander weder-

zijds verdoemt of liefdeloos beoordeelt. Zulk eene verdraagzaamheid oefende b. v. die Catholijke bischop in *Polen*, van wien VOLTAIRE verhaalt (*), dat hij een' Wederdooper tot pachter en een' Sociniaan tot rentmeester zijner goederen aangenomen had. Toen men hem dit verweet, antwoordde hij: » dat hij wel wist, dat beide in de toekomstige wereld verdoemd werden, maar dat hij hen in *deze* wereld goed konde gebruiken." — Dat is eene verschrikkelijke verdraagzaamheid, en slechts daarin van het fanatisme onderscheiden, dat zij het schavot in de *gedachte* oprigt, in plaats van *met der daad*, dat zij het in het verschiets der eeuwigheid houdt, in plaats van het dadelijk aan oord en plaats op te rigten. En toch hoe vele Christenen staan nog op *dezen* voet tot elkander. Zij leven met elkander in uitwendigen vrede, verkeerden met elkander in bezigheden, zien elkanler dagelijks als leden ééner familie, als burgers van éénen staat, ja dikwijls zelfs als leden van ééne Kerk, en toch veroordeelen zij elkander in het hart of ook achter den rug der vijanden met de tong! Is dat de verdraagzaamheid van het Christendom of van het Protestantisme? Voorzeker niet.

Doch het Christendom heeft meer dan verdraagzaamheid en iets anders. Het heeft *geloof* en *liefde*, en naarmate het deze doet gelden, moet het in de oogen der wereld nu als *verdraagzaam*, dan als *onverdraagzaam* verschijnen.

Wanneer VOLTAIRE te verstaan geeft, dat de onverdraagzaamheid in het Christendom wortelt, daar de Godsdiensten der oudheid (met uitzondering der

---

(*) T. a. p. p. 88.

Joden) haar niet gekend hadden, zoo heeft hij niet zoo geheel onregt. Ja, in een' zekeren zin was het Christendom onverdraagzaam, en moest het zijn, gelijk reeds deszelfs voorganger het Jodendom was, het moest zulks zijn volgens deszelfs natuur. De overige Godsdiensten der oudheid hadden *afgoden*, maar niet *éénen* God, zij hadden verschillende *eerdiensten*, maar geen *geloof*. Zoo konden de Romeinen ook de afgoden van overwonnen volken in de reeks hunner Goden opnemen, en keizer ALEXANDER SEVERUS kon het beeld van CHRISTUS nevens het beeld van ORPHEUS en andere helden en halve goden plaatsen. Zoo iets konden Christenen en Joden niet; zij maakten een scherp en bepaald onderscheid tusschen den levenden God en de nietige afgoden; daarom werden ook *zij* weder het minst geduld; daarom heetten zij de haat des menschelijken geslachts. Het geloof aan *éénen* waren levenden God, zooals Hem, slechts op verschillende wijze, het Joden- en Christendom voorstelden, moest elke vereering van andere goden uitsluiten. JEHOVAH noemt zich toch in het O. T. zelf een' ijverig God, die Zijne eer geenen anderen gunt, en even zoo *uitsluitend* is het Christendom, wanneer het slechts *éénen* weg als den regten voorstelt, om tot God te komen. Ook het Protestantismus is in zooverre uitsluitend, als het wel niet *zijne* zichtbare Kerk voor de alleen zaligmakende houdt (dat heeft het nooit gedaan), maar als het alleen *dat* laat gelden, wat met de regt verstande Openbaringsoorkonden van het Christendom overeenstemt, wat overeenkomstig is met Gods Woord.

Doch met dit vaste, onbedwingbare en onwan-

kelbare geloof gaat de *liefde* hand aan hand. En *zij* is het die het geloof niet met geweld aan anderen wil opdringen, maar die toch onvermoeid is, om ook anderen tot zich te trekken, die verre verwijderd van vervolging uit te oefenen, vervolging duldt, en die al wat in haar vermogen is aanwendt, om met de meest mogelijke verschooning der zwakken, allen alles te worden, gelijk de Apostel zegt. In zooverre nu de liefde *alles* duldt, alles draagt, mag *zij* met het volste regt verdraagzaamheid heeten; maar *zij* gaat boven de gewone zoogenoemde verdraagzaamheid, boven het bloote leven en laten leven uit, en vreest zelfs in zekere gevallen niet den schijn van onverdraagzaamheid, onverzettelijkheid en fanatisme, waar het geldt anderen te gewinnen (2). Er is hier voorzeker eene fijne grenslijn, binnen welke het moeilijk is zich te houden. Dat ondervinden wij dagelijks. — Voorzigtigheid is in alle gevallen noodig, want wij moeten toch ook den valschen schijn mijden. Maar de regte Evangelische liefde zal ook steeds de voorzigtigheid der slangen met de opregtheid der duiven weten te verbinden; en *zij* zal bij den zekeren, rustigen gang dien *zij* gaat, ten laatste toch de overwinning daarvan wegdragen, over den valschen ijver aan de eene en over de valsche verdraagzaamheid aan de andere zijde.

---

(2) Voortreffelijk en vooral in onzen tijd behartigingswaardig is de beschrijving hier van de ware verdraagzaamheid gegeven. Hoe kan dezelve beter geoefend worden dan door eene getrouwe aankleving van de belijdenis dier bijzondere gezindheid, waarbij ieder zich vrijwillig voegt, zonder daarom andere Christenen die zich opregtelijk met de hunne tevreden houden, van de zaligheid uit te sluiten?

— Wat deze om het geloof ijverende liefde van het fanatisme eeuwig en bepaald onderscheidt, is, dat zij alle onedele middelen, hetzij van natuurlijke of zedelijken dwang, versmaadt. Zij wil alleen zegepralen door het *Woord*, niet door vuur en zwaard; deze gezindheid kende reeds LUTHER, en de echte Christenen van alle tijden hebben haar gekend. — Schoon wij alzoo ook gaarne belijden, dat de XVIII^{de} eeuw de grondstellingen der verdraagzaamheid, tegenover het fanatisme van vroegeren tijd, aangenomen heeft, en terwijl wij daarvoor God danken, wien ook VOLTAIRES pen hier tot werktuig dienen moest, zoo willen wij toch daarbij niet vergeten, dat de diepere grondslag, waarop het welzijn der staten zoowel als van bijzondere personen rust, vroeger reeds gelegd was, en dat alleen daar waar deze grondslag, ik meen juist de grondslag des geloofs en der liefde, bewaard wordt, ook de verdraagzaamheid der eeuw de gewenschte vruchten draagt.

Na deze uitweiding keeren wij tot de geschiedenis van het Protestantisme in *Frankrijk* terug, zoo als zij zich tot de nieuwste tijden uitstrekt. Zij laat zich van daar in weinig zamenvatten. LOUWIJK XVI betoonde zich gunstig jegens zijne Protestantische onderdanen; ja, nog een jaar vóór het uitbreken der omwenteling, den 29 Januarij 1788, liet hij eene verordening uitgaan, welke veel in de vroegere edicten verzachtte. De Fransche omwenteling stelde in het jaar 1789 de Protestanten met de Catholijken gelijk; zij verwezentlijkte gelijk in andere dingen, zoo ook ten aanzien van verdraagzaamheid, de grondbeginselen van VOLTAIRE. Maar juist zij is een sprekend voorbeeld, hoe ver deze

grondbeginselen zich uitstrekken, zoo lang zij door geen hooger en zedelijken, godsdienstigen geest, ondersteund worden, zoo lang zij slechts eene zaak van bespiegeling, eene doode afgetrokkenheid des verstands zijn. Het is waar, geloofsinqvisitiën vonden niet meer plaats, maar in plaats van het Godsdienstig fanatisme kwam het staatkundige, en hoe het hier met het recht eener vrije uiting van gevoelens gesteld was, 'is bekend genoeg. Maar zelfs de godsdienstige belijdenis was niet zoo vrij, als het den schijn had; slechts de aard der leerstellingen was anders geworden; wat men vroeger op straffe des doods *beweren* moest, dat moest men thans op straffe des doods *ontkennen*. De gewetenstiranni was dezelfde, en ik weet niet of dezelve niet nog vreeselijker was dan zelfs ten tijde van den Bartholomeusnacht. Of welk fanatisme is erger, dat, hetwelk (schoon ook slechts vermeend) voor Gods eer ijvert, of dat, hetwelk den afgod eener eigen gemaakte theorie van vrijheid en gelijkheid duizenden van menschenlevens opoffert. — Het ware Protestantisme is, gelijk wij dat reeds vroeger aangetoond hebben, in zijn meest inwendig wezen antirevolutionair, het is staatkundig wettig, en reeds daarom kon het, waar het zich vrij vertoonde, den revolutiemannen niet bevallen. LUTHER ware gewis onder de guillotine gekomen, en CALVIN veelligt nog vóór hem, indien zij hunne leerstellingen op *dien* tijd hadden willen doen gelden, en wat in hunne plaats de positieve belijders van het Protestantisme in den Elzas te lijden hadden onder het schrikbewind van eenen EULOGIUS SCHNEIDER is genoegzaam bekend. Wie het niet weet, die leze het leven van LAURENTIUS BLES-

VII.

SIG (*). Onder NAPOLEON bleven de Protestanten on-aangevochten. De charter van LODEWIJK XVIII be-loofde hun insgelijks de bescherming der wet-ten; maar de grondstellingen der Restauratie wer-den gelijk bekend is door de Catholijke priesterschap en de Jezuiten ook met betrekking tot de godsdienstige verdraagzaamheid geldig gemaakt. Zoo wer-den nog in het jaar 1815 in *Neder-Languedoc* ver-scheiden duizenden Protestanten uitgeplunderd en verdreven, verscheiden zelfs vermoord, voorbij-gaande verdrukkingen, terugzettingen, hatelijkhe-den niet medegerekend (†). De Julij-omwenteling van 1830 heeft de Catholijke Godsdienst als die van de meerderheid der Franschen, niet als staats-godsdienst verkondigd en daarmede het Protestan-tismus in *Frankrijk* eene stelling verzekerd, zoo-als het in dezen omvang tot hiertoe niet bezat. In hoe verre het nu dit Protestantismus van het jonge *Frankrijk* gelukken zal, op den *inwendigen* weg in het hart des volks in te dringen, is Gode bekend. Vooral moest het nog zelfs tot grootere een-heid in zich zelve geraken, waarop tot heden toe slechts geringe uitzigten bestaan.

Keeren wij tot het begin der vorige eeuw terug, en werpen wij een' blik op ons eigen vaderland, *Zwitserland*.

Nog altijd duurde hier sedert de eerste dagen der Hervorming de godsdienstige tweedragt voort, welke reeds verscheiden malen eedgenooten tegen eedgenooten in het veld gevoerd had; nog eenmaal

---

(*) Uitgegeven door FRITZ. Straasburg 1818.

(†) Vergel. STÄUDLIN'S Archiv für Kirchengeschichte 1823. Heft III, S. 46.

zien wij hare vlammen in een oorlogsvuur uitbreken, en nogmaals biedt *Vilmergen*, dat reeds in 1656 tot slagveld gediend had, de schouwplaats van een gevecht tusschen broederen aan.

De oneenigheden van het land *Toggenburg* met den abt van *St. Gallen*, LEODEGAR BURGISSEER, schenen eerst van een louter staatkundigen aard; zij hadden het allernaast betrekking op de door den abt zijnen onderdanen opgelegde leendienst bij het aanleggen van wegen. Zoo kwam het, dat in den beginne ook Catholijke plaatsen, als *Schwyz*, zich de Toggenburgers tegen den abt aantrokken, zonder op het verschil van geloofsbelijdenissen acht te geven. De Schwyzers zelve hadden toch (bereids in den geest der hedendaagsche verdraagzaamheid) verklaard, toen men hen er opmerkzaam op maakte, dat zij ketters ondersteunden: » schoon ook de Toggenburgers Turken en Heidenen waren, zoo waren zij toch hunne bondgenooten en landslieden, wier regten zij wilden voorstaan." Doch dit zuiver staatkundig karakter behield de zaak niet lang. In *Toggenburg* zelve was het voornamelijk het verschil der godsdienstige belijdenissen, welke tot ergerlijke tooneelen aanleiding gaf. In het benedenland, namelijk in *Hennau*, waren de meerderheid Catholijken. Deze sloten omstreeks Paschen van het jaar 1709 voor de Evangelischen de kerk; daaruit ontstond een gevecht. Velen werden gewond, de zeventigjarige schoolmeester der Evangelischen werd door den Catholijken koster zoo mishandeld, dat men hem voor dood wegdroeg (*). De Evangelischen, door de handelwijze

---

(*) HOTTINGER, Helv. Kirchengesch. IV. S. 96.

der Catholijken afgeschrikt, zochten eerst in naburige kerken te ontkomen; doch door hunne naburen in *Oberglatt* tot dapperen tegenstand aangemoedigd, en door een hoop jonge mannen ondersteund, keerden zij acht dagen daarna naar *Hennau* terug, en begeerden nogmaals in de kerk binnengelaten te worden. De Catholijke priester weigerde dit met harde woorden. Doch toen de op het kerkhof in aanmerkelijk aantal verzamelde Evangelischen zich gereed maakten om de kerk te bestormen, sprak de priester tot hen: gij Luthersche bokken, ik zie wel, gij hebt heden de magt, en zich tot zijne gemeente wendende sprak hij: gij mijne schaapjes, heden moeten wij voor de Lutherschen wijken. — Op deze woorden wierp een steenworp den Evangelischen prediker, van *Bazel* geboortig, ter aarde. Nu was het teeken tot den strijd gegeven. Terstond stelden zich de Evangelischen tot tegenweer, braken de kerk in, stormden met de klokken, de Oberglatters snelden gewapend ter hulpe toe. De Catholijke priester vlugtte en verborg zich in het duivenhuis. De Evangelischen zetteden hem achterna en voerden hem onder mishandelingen naar *Lichtensteig*. Hier verlostte hem de landraad uit hunne handen en liet hem in eene Catholijke herberg bewaken. Erger ging het met den koster, die acht dagen tevoren den Evangelischen schoolmeester mishandeld had. Hij werd door een hoop jonge lieden, waaronder zich ook de zoon des mishandelden bevond, aangevallen, en met vele wonden gedood. De landraad zette den priester af. Deze begaf zich naar *Weil*, waar hij met groote eér als martelaar ontvangen werd; men zong hem ter eere het Te

Deum. Ook de Hervormde prediker van *Bazel* werd ontslagen, en in zijne plaats kwam een *Zuricher* te *Hennau*. Deze durfde echter, uit vrees voor de Catholijken, slechts in het geheim zijn ambt verrigten. Hij ging in het begin, om onbekend te blijven, in gekleurde kleederen, en moest ook naderhand zich menigen smaad van den kant der Catholijken laten welgevalen, terwijl de Catholijke priester na verloop van zes weken onder bedekking welke de abt hem gaf en onder groote ceremoniën in zijn ambt hersteld werd.

Dit slechts als een voorbeeld van de hartstogtelijke verbittering der gemoederen. Had nu ook *Schwyz* aanvankelijk partij voor de Toggenburgers gekozen, zoo veranderde het toch spoedig van gedachte, te meer daar de Hervormde plaatsen *Bern* en *Zurich* zich dezelve als *geloofsbroeders* aantrokken. Thans moest het hen met de overige Catholijken als *vijanden van het geloof* bestrijden. Van beide zijden werd nu het vuur aangestookt. De meesten der Catholijke plaatsen, door den schout *BURLER* van *Lucern* opgehitst, schaarden zich aan de zijde van den abt, die met *Oostenrijk* in verbond stond. Hun bezorgde de nuntius 26,000 daalders voor krijgskosten. Van den kant der Hervormden moedigde schout *WILLADING* van *Bern* tot den krijg aan; ook de antistes *KLINGLER* van *Zurich* predikte het zwaard, en *JOHANN ULRICH NABHOLZ*, een man ervaren in den krijg, ondersteunde de Toggenburgers met raad en daad. Door het *Zuricher* en *Berner* gebied werden buitengewone bestondens gehouden, om den Goddelijken bijstand af te smeeken, de Catholijken stelden tot hetzelfde einde processiën in en verschaften zich voorbe-

hoedmiddelen en gewijde kogels van de Capucijners. — Hier en daar werden bemiddelingen beproefd, als van *Bazel* en *Freiburg*, maar te vergeefs. Den 20 Julij 1712 braken de drie Catholijke plaatsen *Schwijz*, *Unterwalden* en *Zug*, het beeld van den heiligen NIKOLAAS van der Flue aan een' hoogen staak als veldteeken met zich voerende, uit hun leger bij *St. Wolfgang* op, naar de *Gislickerbrug* toe, aangevoerd door den ridder ACKERMAN van *Unterwalden*, en den overste REDING van *Schwijz*. *Uri* en *Lucern* hadden nog in twijfel gestaan. Maar in *Lucern* verwekte de geestelijkheid die den abt toegedaan was een' opstand onder het volk. Dit noodzaakte de dralende regering tot een besluit. Zij zond den schout SCHWEIZER aan de Catholijke plaatsen ter hulp.

Degenen die het eerst opgebroken waren hadden bereids aan de overzijde van de *Gislickerbrug* bij *Sins*, in het Graafschap *Baden*, eene zege bevochten en waren tot *Sarmenstorf* doorgedrongen; maar bij *Hutten* en aan de *Bellenschans* bragten de door de *Schwijzers* aangevallen *Zurichers*, onder hunnen aanvoerder WERTMULLER, dezen een gevoelig verlies toe. De hoofdmagt der Catholijken, ongeveer 3000 man (*), verzamelde zich in *Mury*. De *Berners*, omtrent een duizend minder sterk, legerden zich in en om *Vilmergen*. Hier kwam het den 25sten Julij tot een hoofdtreffen. Zes uren was de overwinning twijfelachtig. De *Berners* hadden dezelve reeds verloren geacht toen de grijze

---

(*) Volgens SCHULER, *Thaten und Sitten der Eidgenossen*. III. S. 445. Anderen b. v. ZSCHOKKE (S. 206), geven het getal der Catholijken op 12,000 op.

VENNER FRISCHING zich aan hun hoofd stelde met de woorden: »Kinderen, ik wil uw vader zijn en met u sterven, wijkt niet van mij." Toen wies de moed der Berners op nieuw aan, naar mate de wanorde in het Catholijke leger de overhand nam. Tegen zes ure des avonds was de overwinning ten voordeele der Hervormden beslist; eene treurige overwinning! Twee duizend Catholijken lagen op het slagveld, waaronder de generaal PEYFER van *Lucern* en andere bevelhebbers. Ook de Berners hadden hunnen veldheer TSCHARNER verloren; met hem nog vele officieren en 240 man. Van beide zijden werden er velen gewond, en in het hart bleef de diepste aller wonden, de oude wrok achter. De in Augustus te *Aarau* gesloten vrede bevatte onder deszelfs bepalingen ook de Godsdienstvrijheid voor de Toggenburgers. Daarbij werd ook het wereldlijk voordeel niet vergeten, daar een gedeelte der tegenwoordige bezittingen van den abt aan *Zurich* en *Bern* overging, en terwijl Catholijke plaatsen, als *Freiburg*, vroeger een overwinningsfeest gevierd hadden tot aandenken aan den eersten slag bij *Vilmergen* (1656), zoo had nu *Bern* de bitter zoete vreugde, voortaan den zegedag der tweede slag bij *Vilmergen* van 1712 te vieren!

Sedert is er geen eigenlijke Godsdienstkrijg onder de Zwitsers uitgebroken. Maar onder de asch heeft het vuur voortgesmeuld; veel daarvan heeft den edeler zin in beide Kerken trachten uit te dooven; maar steeds is door de woelgeesten van beide partijen het vuur weder aangestookt en in de nieuwste dagen is de grond van *Vilmergen* op nieuw met bloed geteekend geworden; eene ernstige aanwijzing voor ons, dat datgene wat velen nog

vóór weinig jaren voor onmogelijk gehouden hadden, nog altijd in den donkeren schoot der mogelijkheden ligt. Voor deze mogelijkheid van ernstigen strijd moeten wij niet kleinmoedig terugbeven, maar inwendig ons wapenen in den regten geest, opdat de dag des Heeren niet over ons kome als een dief in den nacht, en ook *hier* moge het wederom blijken, dat niet de verdraagzaamheid van het gewone liberalismus, niet de gelijkstelling noch in het staatkundige, noch in het godsdienstige, maar *trouw en geloof* hier zoowel als daar, het zekerste vereenigingspunt waarborgen.

DERDE VOORLEZING.

GODSDIENSTBETREKKINGEN IN DUITSCHLAND. DE PALTS. THORNER
SCHRIKDAGEN. UITWIJKing DER EVANGELISCHE SALTZBURGERS.

Daar wij de uitwendige geschiedenis van het Protestantismus in dit uur voortzetten, rigten wij onzen blik op *Duitschland*. Hier waren sedert den Westfaalschen vrede (1648) de betrekkingen zoo ver geregeld, dat een eigenlijke Godsdienstkrijg, als die waardoor *Duitschland* dertig jaren gekwijnend had, wel niet meer konde ontstaan. Maar tot een' zekeren, algemeenen vrede was het even min gekomen. Onderscheiden streken van *Duitschland* waren nog altijd aan ontelbare omkeeringen blootgesteld. Dit gold voornamelijk van den *Palts*. Het is reeds in de vroegere voordragten vermeld geworden (*), hoe, nadat de Hervormde regentelinie dezes lands uitgestorven was (1685), de Catholijke linie van *Palts-Neuburg* in derzelver plaats kwam, en hoe van toen af de omstandigheden ten nadeele der Protestanten veranderden. Wat wij in

---

(*) Zie D. V, bl. 181.

de vorige bijeenkomst ons in de gelegenheid zagen op te merken, dat een gemengde Godsdiensttoestand juist niet het wenschenswaardigste voor een land zij, dat kunnen wij hier inzonderheid waarnemen, en dat deed zich ook werkelijk sedert den *Rijswijkschen* vrede van 1697 bij verschillende gelegenheden ondervinden. Toen in het jaar 1719 de Heidelbergsche of Paltsische Catechismus, het gemeenschappelijk belijdenisgeschrift der Hervormde Kerk, op nieuw gedrukt werd, drongen de Catholijken 'er op aan, dat de 80ste vraag in denzelfden, waarin de Mis » eene vervloekte afgoderij'' genoemd wordt, veranderd zoude worden. De Catechismus was in 1563 onder FREDERIK III van den *Palts* verschenen, en voerde daarom ook natuurlijk de stoute, sterke taal van de eeuw der Hervorming. Deze taal paste thans voorzeker niet meer in een' tijd, die zorgvuldig bedacht moest zijn om alles te vermijden, wat de tegenpartij aanstootelijk zijn konde. De Catholijken zagen in de plaats, welke tegen het hoogste heiligdom der Catholijke Godsdienst gerigt was, eene grove krenking der achting, welke de Protestanten aan hunne landsregering schuldig waren, te meer, daar de nieuwe druk van de Catechismus het keurvorstelijk wapen en privilegie op den titel droeg, hetwelk echter een willekeurig bijvoegsel van den boekdrukker was. Nu moge het wel is waar schijnen, dat de Protestanten deze sterke plaats, zonder krenking der waarheid, wat hadden kunnen verzachten; doch dit liet zich niet zoo ligt met een pennestreek afdoen. De Heidelbergsche Catechismus was geen bijzonder geschrift, het was een openbaar belijdenisgeschrift, een gemeenschappelijk goed der Her-

vormde Kerk, een algemeen bekend, in alle handen zich bevindend, in scholen en kerken ingevoerd leerboek, eene getuigenis en oude oorkonde van het Evangelisch geloof, zooals de vaderen in tijden van strijd het beleden hadden, en zoo scheen het verraad aan de waarheid, eene verkeerde toegewendheid jegens den geest des tijds, hier willekeurig te veranderen, en de groote herinneringen van de Hervorming daarmede uit te wisschen en uit te delgen. Intusschen bleef het niet bij den Catechismus-strijd. Nu in het zelfde jaar ontnam men den Hervormden te *Heidelberg* de H. Geestkerk, welke zij tot hiertoe gemeenschappelijk met de Catholijken gebruikt hadden, daar hun het schip (het ruim) der kerk was ingeruimd geworden, den Catholijken het koor. Daarover ontstonden groote bewegingen. De aanzienlijkste Protestantsche mogendheden, als *Grootbrittannië*, *Pruisen*, *Hessen-Cassel* en de staten der *vereenigde Nederlanden* traden tusschen beiden; ook het corpus der Evangelischen te *Regensburg* (de vergadering welke de belangen van het Protestantismus op den rijksdag te behartigen had) deed uitspraak. Men dreigde met weerwraak. Eindelijk gaf de keurvorst toe, doch verleide zijn hof van *Heidelberg* naar *Mannheim*, en ook elders ontbrak het niet aan botsingen en kleine verdrukkingen. Zoo werden onder anderen de Protestantsche schoenmakers te *Heidelberg* met executie bedreigd, dewijl zij geweigerd hadden tot een feest bij te dragen dat ter eere van den patroon der schoenmakers, den heiligen CRISPIJN gevierd werd (*).

(*) FÖRSTER, Geschichte Friedrichs Wilhelm I Bd. II. S. 328.

Het waren grootendeels de Jezuiten die overal de vervolging der Protestanten bewerkten. Gelijk in het westen van *Duitschland*, zoo ook in het oosten. In de Oostenrijksche erfstaten, als ook in *Silesiën* en *Polen* vernieuwden zich altijd weder de oude tooneelen. Wij kunnen ze niet in de bijzonderheden vervolgen. Alleen de schrikdagen, welke de Poolsche stad *Thorn* in het jaar 1724 beleefde, verdienen eene nadere vermelding. Deze stad was, naar haar meer beschaafd gedeelte, bijna geheel door Protestanten bewoond, de geringe volksmenigte bestond uit Catholijken en op deze oefenden de geestelijkheid en de Jezuiten een' magtigen invloed. De Protestanten in *Thorn* genoten reeds sedert de tijden van koning SIGISMUND AUGUSTUS (1557) vrijheid van Godsdienst en waren sedert 1581 in het bezit van een Luthersch gymnasium. Hun was de Mariakerk in het binnenste der stad en eene kerk der voorstad ingeruimd, terwijl de overige kerken door de Catholijken gebruikt werden. Bovendien was door den vrede van *Oliva* (1660), aan alle Dissenters in *Polen* vrije Godsdienstoefening toegestaan. Doch op het einde der XVI^{de} eeuw (1593) hadden zich ook in *Thorn* de Jezuiten genesteld, en in het jaar 1605 een seminarie gesticht, hetwelk natuurlijk tot menige botsingen met de Protestantsche school aanleiding gaf. Een bewijs daarvan is de wijze waarop eene academische rede van den Lutherschen professor AHREND, welke hij op goeden Vrijdag 1716 hield, door de Jezuiten en hunne vrienden verdraaid werd. AHREND had het gedrag van den hoogepriester KAJAFAS in sterke uitdrukkingen afgeschilderd. Doch wat hij van den Joodschen *pontifex maximus* zeide, dat moest (zoo

leide het het kwade geweten der vijanden uit) van den paus gezegd zijn. Er werd een onderzoek ingesteld, waarvan het gevolg was, dat de Lutherse professor de stad verliet en zich te *Dantzic* nederzette. Dit was slechts het voorspel tot eene veel ernstiger zaak. Het was den 16^{den} Julij 1724, toen de Jezuiten een' feestelijken omgang hielden, en daarbij alle omstanders, voornamelijk de Protestanten dwongen het hoogwaardige door kniebui-
ging hunnen eerbied te bewijzen. Toen eenigen der Dissenters dit weigerden, werden zij door de scholieren der Jezuiten beschimpt en mishandeld. Een dezer scholieren, die zich daarbij bijzonder hevig betoond had, werd in hechtenis genomen. Met onstuimigheid verlangden de Jezuiten zijne loslating. Toen dit geweigerd werd trokken de Polen onder de scholieren der Jezuiten de sabel, doorkruisten onder het maken van alarm de straten en drongen als vervolgers de huizen der Protestantsche bewoners binnen. Plotseling maakten zij zich van een leerling van het gymnasie meester, die rustig in zijn slaaprok in de deur zijner woning stond, en sleepten hem als gijzelaar onder mishandelingen met zich naar het Jezuiten-collegie voort. Dit werd nu door het volk omsingeld, er ontstond een algemeene oploop en eindelijk werd de gevangene door zijne medescholieren bevrijd. Doch daarbij bleef het niet. De storm der in beweging gebragte volksmenigte was niet meer te bedwingen. De Jezuiten hadden zich in hun collegie als in een vast bolwerk verschanst; daaruit wierpen zij steenen op het volk, ja eenigen schoten met geweer uit de vensters. Daardoor tartten zij de vertoornde volksmenigte tot tegenweer uit. Het teugelloos gemeen nam het Jezuiten collegie stormen-

derhand in, versloeg alles wat het in handen viel en verbrandde eene menigte huisraad op het open plein. Natuurlijk vergreep zich de ijver, in dit oogenblik van getarte woede, het liefst ook aan de voorwerpen der Catholijke eeredienst, aan beelden van heiligen en heilige sieraden, sloeg dezelve stuk en verbrandde ze en liet zijnen spot daarover den vrijen loop. En dit was het dan juist, wat als godslastering, als vermetele beschimping der Catholijke Godsdienst, niet den daders (want dezen waren naderhand moeilijk te ontdekken), maar de gezamentlijke Protestanten en inzonderheid den magistraatspersonen tot misdaad gerekend werd. Te vergeefs hadden deze hun gansche gezag aangewend om de losgelaten menigte van allen moedwil af te manen en de volkshoopen te verstrooijen. Zij moesten nu voor alles verantwoorden, voor alles boeten. Een gerigt van 22 medeleden, dat geheel uit Catholijken, grootendeels uit Poolsche bisschoppen en grooten bestond, werd aangesteld. Vorst LUBOMIRSKI opende als voorzitter deze geregtzitting met de woorden: »Welkom heeren bij het regtsgeding Gods!» De burgemeester RÖSNER, een man van 66 jaren, die tot hiertoe zijnen koning trouw gediend had, werd voor dit bloedgerigt gesteld, en hij zoo- wel als zijn ondervoorzitter ZERNECKE, benevens negen andere burgers, ter dood veroordeeld. De vice-president, wiens eenige misdaad daarin bestond, dat hij zijn aan het Jezuitencollegie belendende huis aan de orde niet had willen verkoopen, kon zijn leven voor 60,000 guldens loskoopen. Aan de overigen werd het vonnis op de wreedste wijze voltrokken. Acht weduwen en 28 weezen beweenden de vermoorden. Nog vele anderen werden aan hunne vrijheid, aan eer en vermogen

op het gevoeligst gestraft. Te vergeefs hadden de Protestantsche mogendheden *Pruisen, Zweden, Rusland* zich tot den koning van *Polen*, AUGUSTUS II, gewend. Het bleef niet bij de ter dood brenging van bijzondere personen. *Met* deze ter dood brenging moest ook het Protestantismus in *Thorn* den doodsteek ontvangen. De Marienkerk werd den Dissenters ontnomen, het Evangelisch gymnasium buiten de stad verlegd, en eene strenge censuur van alle in *Thorn* verschenen schriften ingevoerd. Doch ook bij *deze* gelegenheid vertoonde zich weder de oude blijmoedigheid des geloofs van vroegere belijders. Toen de Jezuiten en Dominicaners den burgemeester RÖSNER in de gevangenis bezochten, om hem onder wijsmaking van een genadiger vonnis tot overgang te bewegen, gaf hij hun ten antwoord: » *vergenoegt u met mijn hoofd, mijne ziel moet JESUS hebben.* » Het hoofd viel onder beuls handen. Toen men nu verder een der veroordeelde burgers, den zeemtouwer HÄNTEL, voorbij het lijk van den ter dood gebragten heenvoerde, om ook hem ter dood te brengen, zeide hij: » God lof! onze onschuldige vader heeft overwonnen, wij willen hem blijmoedig volgen! » — Doch de Jezuiten vierden een luide triomf, en gaven den scherprechter VAN PLOZK, toen hij van de bloedige daad in de plaats zijner woning terugkeerde, het geleide voor de poort met blikmuzijk. Daarentegen zou de pauselijke nuntius van *Warschau* den ganschen handel in een schrijven aan BENEDICTUS XIII afgekeurd hebben (*). Het lot der

---

(*) Vergel. DÖRNE, Thorns Schreckenstage im Jahr 1724. Danzig 1826 en KRASINSKY, Geschichte der Reformation in *Polen*, übersetzt von LINDAU. Leipz. 1841. S. 343 ff.

Protestanten in *Polen* bleef treurig evenals de geschiedenis des lands zelve. Inzonderheid was het de bisschop van *Krakau*, *SOLTYK*, die zich tegen alles verzette, wat ook door vreemde mogendheden, inzonderheid door *Rusland*, tot verzachting van hun lot beproefd werd. In het jaar 1767 werden wel is waar de Dissenters in *Polen* door een verdrag in hunne regten hersteld, maar ook dat was van geen duur. Door de verdeeling des rijks eindelijk (sedert 1773) kwam een gedeelte van *Polen* onder de Protestantsche regering van *Pruisen*, een tweede onder de Catholijke regering van *Oostenrijk*, het grootste onder *Rusland*; en zoo hing van het toenmalige lot des Protestantismus ook dat der Dissenters af.

Het tot hiertoe aangevoerde heeft ons geleerd, dat ook de XVIII^{de} eeuw niet vrij was van *bloedige* tooneelen. Maar nu zijn wij ook over de bloedige grenzen heen, en terwijl de ruwheden en gruweltooneelen die wij uit verschooning van het teeder gevoel niet ten volle afgemaald hebben, maar welke wij om de getrouwheid van het tafereel ook niet mogten voorbijgaan; hier en daar een gemoed mogen gekwetst hebben, zoo kan ik nu de verzekering geven, dat dergelijke verhalen niet wederkeeren zullen. Maar wanneer wij van deze bloedige grenzen nog eenmaal terugzien op al de lijken der verslagenen, van de dagen der Hervorming tot dien tijd toe, ja, wanneer zich voor ons nog verder de blik opdoet in de gansche geschiedenis van het martelaarschap tot in de tijden der eerste Christenvervolgingen terug, zoo kunnen wij eenige opmerkingen daarbij niet onderdrukken.

Voorzeker hebben deze bloedige martelaarsge-

schiednissen, zooals ze de Kerk van den eersten tot den laatsten bloedgetuige ons voorstelt, haar hoog gewigt voor ons. Wel is waar, niet omdat zij de waarheid in *zich zelve* reeds in staat waren te bewijzen; want zooals wij vroeger opgemerkt hebben (zie de eerste Voorl.), ook geestdrijvers zijn voor hunne inbeelding in den dood gegaan, ook bedriegers hebben hunne rol nog op het schavot voortgespeeld. Maar *waar* de waarheid anderzins door de bewijzen van geest en kracht gestaafd is, daar drukken zij haar toch ook wel een vurig zegel op. Daarenboven hebben zij haar zedelijk gewigt. Men zal ons voorzeker tegemoet voeren, dat deze geschiedenissen wel geschikt zijn, om onze verbeelding bezig te houden, hier verbazing en ontzetting, dáár het medelijden op te wekken, maar dat zij van ons met haren geheelen tijd te verre verwijderd zijn, dan dat zij voor ons nog de bekoorlijkheid der navolging met zich zouden voeren. En het schijnt bijna zoo: want wel hoort men het nog hier en daar in gezangen vol geestverrukking en hoogdravende redenen verkondigen, dat ook *wij* voor de waarheid in den dood moeten gaan, ook *wij* ons bloed voor dezelve vergieten moeten, enz. Maar niemand gelooft meer aan de mogelijkheid der zaak, en zoo dalen deze redenen meest tot goedkoope spreekwijzen af, tot ijdele woordspeelingen, die ons zedelijk onverschillig laten, dewijl wij ons daarmede weten te troosten, dat spoedig niets dergelijks ons zal te laste gelegd worden.

Ja, het is waar, de tijden zijn voorbij, ten minste zoover wij berekenen kunnen, dat men voor zijn geloof met het leven betaalde. En wij voegen hierbij, God lof! dat zij voorbij zijn, en

VII. E

wij prijzen de kracht der verdraagzaamheid, welke de stroomen bloeds, die anders om des geloofs wille vloten, gestild heeft. Maar bedriegen wij ons daarom niet. De waarheid verlangt nog altijd hare offers van ons, slechts in anderen vorm; de spreuk des Heeren heeft nog altijd zijne beteekenis: wie zijn leven behouden wil, die zal het verliezen, doch wie zijn leven verliest om mijnentwil die zal het behouden. Of wat noemen wij dan leven? bloot de tijldruimte, welke wij op deze aarde doorbrengen? bloot het naakte aanwezen, dat met den laatsten ademtogt ophoudt? Of zijn het niet veeleer duizend fijne en nogtans vaste draden, die ons aan het leven verbinden, en waar een dezer draden verbroken wordt, gaat daar ook niet een stuk van ons leven mede onder? Hoe meer de som des *levensgenots* toeneemt onder de menschen, hoe onverbreekbaarder ook doorgaans de banden zijn, die ons aan dit leven verbinden. Welstand, gemak, gewoonte aan zekere dagelijks wederkeerende genietingen, eer en aanzien bij de menschen, oefenen zij niet alle eene magt op ons, waarvan wij ons eerst dan regt bewust worden, wanneer de een of ander dezer banden wordt losgemaakt? En schoon van ons nu ook niet meer gevorderd wordt, den brandstapel te beklimmen, of onze halzen onder het zwaard te buigen om des Evangelies wille, zoo is toch *die* vordering de minste, die ons voorgelegd kan worden, onder gegevene omstandigheden, van *deze* banden des levens ons te *kunnen* losmaken, wanneer het de pligt vereischt, en ten einde *deze* pligt ons nog nader opgelegd worde, » opdat wij geene verontschuldiging zouden hebben, » zoo heeft ons de geschiedenis

nog *andere* voorbeelden ook van *onbloedige* offers bewaard, die nogtans menig hart deden bloeden, en *waaraan* wij ons dan te meer houden mogen, daar *derzelver* geschiedenis voor onzen tijd en voor onze kracht berekend is. Wanneer wij nu hooren zullen van lieden, die om der waarheid wille, wel niet gedood werden, doch echter de rust en het gemak des levens opgeofferd, huis en hof verlaten en de liefste banden der vriendschap geslaakt hebben, om naar hun vrij geweten God te dienen, zoo mag ons dit tot het onderzoek leiden, of wij onder dergelijke omstandigheden iets dergelijks zouden vermogen te doen. Het is de geschiedenis der Evangelische Saltzburgers, waartoe wij nu overgaan.

Reeds in vroege tijden was een schijnsel van meer zuivere Evangelische leer in het aartsbisdom *Saltzburg* opgegaan. De gevoelens van HUSS hadden aldaar reeds in de XV^{de} eeuw ingang gevonden, en ook met LUTHERS Hervorming bleef die bergstreek niet lang onbekend. Het was toch de vriend van LUTHER, de edele STAUPITZ, die hier zijne laatste dagen in de stilte eens kloosters doorbragt, en schoon ook deze vrome, maar vreesachtige man voor zijn persoon weinig Hervormingsijver ontwikkelde, zoo predikten daarentegen STEPHANUS AGRICOLA, PAULUS SPERATUS, WOLFGANG RUSS, URBANUS RHEGIUS, GEORGE SCHÄRER en anderen *in en om Saltzburg* en in *Tirol* in het gemeen. Zoo vond LUTHERS Bijbeloverzetting, zoo menig stichtelijk boek der Protestanten, voornamelijk de Augsburgsche Confessie en LUTHERS Catechismus, ingang in de valeijen en hutten des lands. Wel is waar was ook reeds vroeger de ijver der oude Kerk

omtrent de nieuwigheden ontstoken; de predikers des Evangelies werden deels in de gevangenis geworpen, deels tot de vlugt genoodzaakt, een hunner. (GEORGE SCHÄRER 1528) onthoofd. Natuurlijk waren het inzonderheid de aartsbisschoppen zelve, die het aan hun ambt en stand meenden schuldig te zijn, de binnendringende ketterij te weren; intusschen waren de eenen hierin strenger, de anderen gematigder, en zoo kwam het, dat onder de gematigder regeringen het Protestantismus zich in stilte voortplantte, terwijl het onder de strengere tot nog grooter tegenstand aangezet werd. Dezelfde middelen, waarvan men zich in het zuidelijk *Frankrijk* bediend had, om de Hugenooten te bekeeren, werden hier tegen de Lutherische Saltzburgers aangewend; eerst werden er Capucijners als boetpredikers uitgezonden; maar hen volgden de dragonders met het zwaard op den voet. Reeds in den aanvang der XVII^{de} eeuw kwam het tot landverhuizingen van bijzondere familiën; het getal der uitgewekenen steeg tot 600, de meesten der overigen werden met geweld in het vaderland en tegelijk in den schoot der Catholijke Kerk terug gedrongen. Doch later, omstreeks het einde des jaars 1684, liet de aartsbisschop MAXIMILIAAN GANDOLF de Evangelisch gezinden, die niet wilden overgaan, midden in den winter uit het land drijven, waarbij vaders en moeders genoodzaakt werden, hunne kinderen, die het 14de jaar nog niet bereikt hadden, in het land achter te laten, opdat zij in de Catholijke Godsdienst onderwezen zouden kunnen worden. De uitgewekenen vonden in *Schwaben* en *Middelduitschland*, voornamelijk in de rijkssteden *Neuremberg* en *Frankfort* een

vriendelijk onthaal. — Ook in de mijnen der *Tiroler* bergwerken was het licht doorgedrongen, waarmede eens de zoon des Saksischen mijnwerkers de duisternis der Kerk, zoowel als de duisternis des harten opgeklaard had. Voor de vrolijke straatliederen van ouden tijd kwamen nu de ernstige, vrome gezangen van LUTHER in de plaats. Hunne gilden werden even zoovele kweekplaatsen der Hervorming, en de eigen regtsoefening der bergwerkers beschermde de nieuwgeloovigen tegen de geestelijke inquisitie. De Duitsche Bijbel en LUTHERS schriften baanden zich het eerst een weg door de duisternis der mijnen, van daar gingen zij in de handen van den adel en het volk over. Men verborg deze schriften in keldergewelven, in geheime kasten in de muren. Zoo vond men nog in latere tijden in het slot *Anger* bij *Klausen*, bij het doorbreken van een' muur, allerlei Luthersche boeken uit de tijden van den aartshertog FERDINAND (*). Omtrent het jaar 1685 traden de berglieden in de omstreken van *Hallein*, aan wier hoofd de verlichte JOZEF SCHAITBERGER, met de beïjdenis van het Evangelisch geloof opentlijk voor den dag. Zij spotteden met kerkers en banden, waarmede men hen drukte, en trotseerden de Bedelmonniken, die tot hunne bekeering in de gevangenissen afgezonden werden. Meer dan duizend stelden de verbanning boven eene schandelijke verloochening van hun geloof; zij verlieten het land en velen hunner vonden in het Zwabische en Frankische eene schuilplaats. SCHAITBERGER won

---

(*) Vergel. BEDA WEBER, *Tirol und die Reformation*. Innsbruck 1841. S. 43.

zijn brood te *Neurenberg* met houthakken en draadtrekken. Juist dezen *SCHAITBERGER* en zijne belijdenis hielden de in het land achtergebleven aanhangers der Protestantsche leer in hoog aandenken. Hij was als het ware hun patriarch, en zijn bannelingslied, hetwelk ik later mededeelen zal, maakte nevens zijnen »*Evangelischen zendbrief*» (van 1688) een hoofdbestanddeel der stichtelijke middelen uit waardoor de Evangelische gemoederen zich opbeurden in een' drukkenden tijd. Drie maal keerde hij zelf uit zijne ballingschap in het vaderland terug en versterkte de broederen. Deze genoten een tijd lang rust onder de gematigde aartsbisschoppen *JOHAN ERNST* en *FRANS ANTON*. Doch anders was het onder de regering van *LEOPOLD ANTON*, vrijheer van *Firmian*, die den 3^{den} October 1727 den aartsbisschoppelijken stoel van *Saltzburg* besteeg. *LEOPOLD ANTON* was niet zonder geleerdheid en zonder eene zekere natuurlijke goedaardigheid. Maar zijne gierigheid, die alleen door zijne neiging tot den drank en het vermaak, bijzonder de jagt, beperkt werd, had zijn hart trapswijze verhard, de drank zijn verstand beneveld, de jagt hem verwilderd. In de bedwelming van zijnen roes zwoer hij eens dat hij de ketters uit het land wilde hebben, al moesten er ook doornen en distelen op de akkers greeijen. Dezen eed heeft hij getrouw gehouden. Hij en zijn kanselier, *HIERONYMUS CHRISTIAAN VAN RALL*, wendden van nu af alles aan, om de belijders van het Evangelie hun verblijf moeilijk te maken en hen tot het uiterste te brengen. Eerst werden er middelen van zachtheid beproefd, en daartoe de Jezuiten in het land geroepen. Zij moesten de afvalligen op den regten weg terug bren-

gen, hun het Catholicismus onder de bevalligste vormen voorstellen en alle tooneelkunsten beproeven om hen weder aan te lokken. Doch ongemerkt ging die list in geweld over. Zoo werden Bijbel en andere stichtelijke boeken ter zijde geschoven en daarentegen rozekransen en scapulieren opgedrongen. Doch wie zich deze ruil niet goedwillig wilde laten welgevallen, werd als een weerspanneling behandeld. HANS LERCHENER van *Obermais* in het Radstadtergerigt en VEIT BREME te *Unterschwaboch* in het landgerigt *Werfen*, werden in boeijen gekluisterd, dewijl zij noch hunnen Bijbel uitleveren, noch hun geloof afzweren wilden. Zij moesten over de grenzen trekken. Negen kinderen weenden hun na. De bannelingen kwamen te *Regensburg* en wendde zich in Januarij 1730 tot dat gezag, hetwelk met de leiding van het Evangelisch Kerkwezen in *Duitschland* belast was, tot het *Corpus evangelicorum*. Dit gezag rigtte eerst een schrijven aan de gevolmagtigden van den aartsbisschop op den rijksdag, den baron VAN ZILLERBERG, die zich van de zaak afmaakte, en ook de aartsbisschop zelf, tot wien zich nu de Evangelische rijksstanden wendden, toonde weinig geneigdheid, zijn gedrag te veranderen. In tegendeel werd dit steeds ruwer en vijandiger. Eene menigte personen, bij wien men Bijbels of Luthersche boeken vond, werden door de opperhoofden van het landgerigt als misdadigers behandeld, met geldboeten en gevangenis gestraft, uit het land verdreven. Nog eenmaal drong het noodgeschrei tot de ooren van het Evangelische gezag te *Regensburg* door, maar de trage gang van de daar plaatshebbende onderhandelingen was niet geschikt, om haastige hulp in den

nood te verschaffen. De voortgezette verdrukkingen voerden eindelijk tot eigen hulp. Nadat de hoon door den hofkanselier VAN RÄLL op het hoogst was gedreven geworden door de huiszoekingen, die hij aan het hoofd eener commissie had laten ondernemen (onder den schijn van vreedzame bedoelingen) en door de militaire bezettingen, welke spoedig daarop volgden, gevoelden de Evangelischen slechts des te dringender de noodzakelijkheid van een naauwen en vasten band, eene verbroedering op leven en dood. En zoo stegen dan op Zondag vóór St. Laurentius (den 5^{den} Augustus 1731) vroeg in den morgenschemering meer dan honderd mannen van alle zijden van het gebergte over de rotswegen naar *Schwarzach*, een marktvlek in het Goldeckergerigt, en plaatsten zich in het gasthuis aldaar om een tafel, waarop een zoutvat stond. Ieder doopte onder innig gebed den natten vinger der regterhand in het zout, en hief dezen daarna tot eene plegtige eedzwering ten hemel. Den waren en drieëenigen God zwoeren zij den eed, het Evangelisch geloof niet te verlaten, en slokten daarop het zout als eene heilige hostie in. En daar het in het tweede boek der Kronijken (Hoofdst. XIII, v. 5.) heet, dat JEHOVAH met DAVID en zijne zonen een zoutverbond, d. i. een verbond der onverbrekelijkste vriendschap sloot, zoo noemden ook zij hun heilig verbond van nu af het zoutverbond.

Toen de aartsbisschop van dit verbond hoorde, werd het hem te moede als eens de landvoogden in *Zwitserland* bij het Grütliverbond. Reeds stelden zich de beelden van oproer en schrik aan zijnen geest voor. De Protestanten, heette het overal in het land, hadden in de zamenzwering van

Schwarzach de vermoording van al de Catholijken besloten; tegenweer was het gebod der noodzakelijkheid geworden. En tot dezen tegenweer werden nu alle aanstalten gemaakt. — Reeds te voren had zich de aartsbisschop tot keizer KAREL VI te *Weenen* gewend, werwaarts ook de Protestanten zonder gevolg eene deputatie gezonden hadden. De keizer ondersteunde den aartsbisschop met troepen. Op den 22sten September verschenen over de 1000 man Oostenrijksch voetvolk in het Saltzburgsche; drie regimenten ruitery volgden in October. De inkwartiering dezer troepen (te zamen omtrent 6000 man) viel grootendeels den Protestanten ten laste. Hier herhaalden zich dezelfde tooneelen van dragonaden, zooals zij kort te voren in het zuidelijk *Frankrijk* plaats gehad hadden; doch er hadden ook merkwaardige uitzonderingen plaats. Zoo bevonden zich onder de dragonders van prins EUGENIUS zelve vele Protestanten, die alzoo in plaats van hunne geloofsbroeders te verdrukken, veeleer in stilte zich met hen stichtten en het brood des levens met hen deelden; maar zoodra men dit bemerkte werden die dragonders door anderen afgelost. Op *St. Michiel* werden onderscheiden personen, die men als hoofden der partij beschouwde, des nachts uit hun bed geligt en in boeijen naar *Saltzburg* gesleept, waar afschuwelijke kerkers hen wachtten. Toen ontwaakte onder degenen, die zich nog van hunne vrijheid bedienen konden, meer en meer het verlangen, om een land te verlaten, dat hun door de voortgezette verdrukkingen tot eene hel gemaakt werd. Zij rigtten hunne blikken naar het buitenland. Maar daarheen te geraken was zeer bezwaarlijk. Alle passen waren

bezet, de verhuizing uit het land was eene misdaad, die streng gestraft werd. Nogtans gelukte het eenigen, de grensposten mis te gaan en zich daarheen den weg te banen, van waar zij hoopten dat hun hulp zoude opdagen. PETRUS HELDENSTEINER en NIKOLAAS FORSTREUTER, twee wakkere, vast beraden mannen, namen hunnen weg naar *Kassel*, waar zich de toenmalige koning van *Zweden*, een erfprins van *Hessen-Kassel*, FREDERIK, ophield. Deze ontving die mannen vriendelijk, maar niet zonder eigenbatige inzigten. Hij had veel van de bekwaamheid en geschiktheid der Tirolers en der Saltzburgers gehoord, en berekende reeds hoe hij de eenen als bergwerkers in de ijzermijnen van *Zweden* gebruiken, hoe hij zich van de in de kunsten geoeffende hand der anderen in beeldhouwwerk en speelwaren bedienen konde, om de nijverheid in *Hessen* te bevorderen. Doch toen hij gewaar werd, dat slechts weinigen hunner met ijzermijnen wisten om te gaan, en dat die speelwaren niet zooals hij meende door de Saltzburgers, maar door de lieden in *Berchtesgaden* vervaardigd werden, toen verkoelde de ijver van den industriëlen man, en hij liet de eer, zich de vervolgden aan te trekken, gaarne aan een ander over, en deze andere vond men.

FREDERIK WILLEM I, koning van *Pruisen*, de vader van FREDERIK II, gewoonlijk meer door zijne strenge orthodoxie en door zijne kinderachtige vooringenomenheid met groote soldaten, dan door de meer achtenswaardige zijden van zijn eigendommelijk karakter bekend, FREDERIK WILLEM, de beschrijving van wiens karakter wij ons voor eene naastvolgende bijeenkomst bewaard hebben, toont

zich *hierin* zijnen grooten voorvader waardig, die eens in dergelijke drukvolle tijden voor de verdreven Hugenooten zijne staten geopend had. Hij ontving de mannen, die van *Kassel* zich naar *Berlijn* gewend hadden, vriendelijk, schoon ook met veel voorzigtigheid, en deze was des te noodzakelijker, daar de vijanden der Evangelische Saltzburgers niet hadden nagelaten, allerlei geruchten omtrent hen uit te strooijen, alsöf zij Sociniaansche en andere dwaalleeringen in het schild voerden. Hun werd toch de bewering aangedicht: » dat het genoeg was, wanneer men God Vader en den Heiligen Geest beleed, doch dat de andere persoon niet van nooden was (*).” — FREDERIK WILLEM liet alzoo eerst door zijne Godgeleerden, de proosten ROLOFF en REINBECK, de beide Saltzburgers streng onder handen nemen, en eerst toen deze hen in hun examen volkomen orthodox bevonden, en hunne leer met de Augsburgsche Confessie overeenkomstig, beloofde hij hun zijnen bijstand en een toevlugtsoord, ingeval zij uit hun vaderland verdreven werden.

Deze verdrijving bleef niet lang uit. Wat tot hiertoe verboden was, werd nu in een gestreng verbod veranderd door het onder dagteekening van 31 October 1731 uitgevaardigd zoogenoemd Emigratiepatent. Volgens deze verordening moesten

---

(*) Ja zelfs, » dat CHRISTUS aan het kruis vol vertwijfeling gestorven was en daarom eeuwig verdoemd.” Zie bijzondere gesprekken in het rijk der levenden tusschen een Roomsche Catholijk en Evangelisch Luthersche. Frankfort a. M. 1732. 4. en SCHULZE, die Auswanderung der Evangelischen Saltzbürger. Gotha 1838. S. 72. Bovendien vergelijkte men PANSE, Gesch. der Auswanderung enz. Leipz. 1827. en meer ander van vroegeren tijd.

alle in het land niet gezeten inwoners, bijwoners, daglooners en diensthoden, die of de Augsburgsche Confessie of de Hervormde leer belijden, binnen acht dagen opzware straffen het land ruimen; even eens moesten alle bij bergwerken, zoutmijnen en smeltovens aangestelde arbeiders, zonder verdere betaling, van hunne diensten terstond ontslagen worden. Den ingezetenen, welke huizen en landerijen bezaten, werd een uitstel van een tot drie maanden toegestaan, binnen welke ook zij verbannen zijn zouden en van hun burger- en meesterregt vervallen verklaard. Alleen diegenen, welke binnen veertien dagen over hunne dwaling berouw hebben en die afzweren, en vormelijk tot de Catholijke Kerk terugkeeren zouden, werd het uitzicht op genade geopend.

Het patent verwekte algemeene verslagenheid. Het Evangelische Corpus te *Regensburg* protesteerde daartegen, dewijl het met den Westfaalschen vrede strijdig was. Maar de aartsbisschop antwoordde dat die lieden oproermakers waren, en hij daarom het regt had hen te verbannen. Het eenige, waarin hij toegaf, was, dat hij de *werkelijk* woonachtigen vergunde nog het gestrengste van den winter over te blijven, daar hij den termijn van het vertrek tot St. George van het jaar 1732 verlengde. — Om intusschen het edict nadruk bij te zetten, met betrekking tot de niet ingezetenen, verschenen kort na het verstrijken van den eersten termijn, den 24 November, twee eskadrons dragonders, welke die arme lieden met het ruwste geweld zamen dreven en onder het voorwendsel van hun reispassen te bezorgen, hen naar de bisschoppelijke residentie bragten, waar zij nog lang

in kerkers opgesloten werden, eer zij het land mogten verlaten.

In onderscheiden troepen en in verschillende tusschenruimten zag men nu de landverhuizers zich op weg begeven, van December 1731 tot in November 1732. Hoe velen in het geheel het land door hun vertrek hielpen ontvolken, daaromtrent stemmen de opgaven niet overeen; het verlies wordt op 30,000 zielen begroot. Wij willen niet bij de jammertooneelen vertoeven, welke het vertrek in den guren wintertijd veroorzaakte, niet bij de ruwe en wreede behandelingen, welke die nog hielpen verzwaren. Liever vergezellen wij hen verder daarheen, waar zij, het land van druk bereids achter zich, onder Gods vrijen hemel de wegen, die zijn goede Engel hun aanwijst, rondzwerven, waar eene zachtere lentelucht, de adem der vrijheid hen begint te omwaaijen, waar zich het uitzigt voor hen opent, schoon ook niet in een paradijs zonder zorg en kommer, echter in een nieuw aardsch vaderland te zullen aanlanden. Zulk een stond hun van onderscheiden kanten open. Van den koning van *Pruisen* hadden die beide mannen reeds mondeling de verzekering bekomen, dat hij hunner zou gedenken ten dage van ellende en verbanning. Deze verzekering herhaalde de koning schriftelijk onder dagteekening van 2 Februarij 1732. »Hoe hij uit Christelijk-koninklijke ontferming en hartelijk medelijden hun de milde hand bieden en hen in zijn land opnemen wilde. Vrij zouden hun alle passen des lands geopend en alle vorsten en stenden des rijks, wier land zij doortrekken zouden, verzocht worden, hun tot voortzetting hunner reis datgene te verleenen, wat de

eene Christen den anderen schuldig is. Iederen man moesten als teergeld dagelijks vier grosschen, iedere vrouw en iedere maagd drie grossehen, ieder kind twee grosschen uit de koninklijke schatkist betaald worden. Hun zouden, wanneer zij zich nederzetterden, alle vrijheden en voorregten open staan, die andere kolonisten genieten; waaronder voornamelijk eene vrijdom van belasting voor eenige jaren en andere verligtingen verstaan werden. Tevens zondt FRÉDERIK WILLEM een' bijzonderen commisariss, JOHAN GÖBEL, naar *Regensburg*, om de landverhuizers te ontvangen en hunnen togt naar *Pruisen* te leiden. Bovendien wendde zich de koning met nadrukkelijke voorstellen tot den aartsbisschop en dreigde met schadeverhalingen tegen de in zijne staten wonende Catholijken. Iets dergelijks deden *Denemarken*, *Zweden* en de *Hollandsche* republiek. In al deze landen, als ook in onderscheidene Protestantsche landen van *Duitschland*, stond den landverhuizers de weg open. En zoo kunnen wij van *Kaufbeuren*, de eerste Protestantsche stad, die zij betraden, tot aan de Noord-en Oostzee, ja verder over de zee heen, naar *Engeland*, naar *Noord-Amerika* de sporen hunner onderscheiden reistogten volgen. Ik vergenoeg mij slechts het een en ander uit de reisberigten en uit de dagverhalen van diegenen, die hen opgenomen hadden, mede te deelen.

Dat zij niet overal hetzelfde onthaal vonden laat zich verwachten. Ofschoon de aartsbisschop zelf de Catholijke landen en steden, waardoor de togt ging, had laten verzoeken, om de bannelingen ongehinderd den doortogt te verleenen, zoo ontmoetten zij toch hier en daar tegenstand. Inzonderheid

onderscheidde zich het Catholijk gedeelte der stads-overheid van *Augsburg* door gestrengheid, daar dezelve de landverhuizers, die hare poorten naderden, als een vijandelijke bende liet buiten sluiten; en toch waren zij niet ver over de tweehonderd. Ook het gemeen van *Donauwerth* beschimpte hen. — In den beginne zagen zelfs eenige Protestanten met wantrouwen de beweging aan; daar allerlei dingen omtrent de Saltzburgers uitgestrooid waren geworden, alsöf zij onverzettelijke, onrustige lieden waren, die geene overheid geoorzaamden en even als in geloofszaken, zoo ook in andere dingen, naar hun eigen goeddunken wilden handelen; daarom meende ook eerst de Luthersche superintendent CYPRIANUS VAN GOTHA, dat het bedenkelijk ware, zich hunner aan te trekken en hun weldaden te laten toevloeijen (*). Maar spoedig verdwenen deze nevelen van argwaan, en de heldere, warme zon der erbarming bescheen met de wederkeerende lentezon in rijke stralen hun pad. Men eerde in hen de martelaars der waarheid, de werktuigen Gods, die geroepen waren, om het verstorven Christendom weder op te wekken; men beschouwde hen als een zuurdeeg, hetwelk den tragen klomp van het Evangelisch Protestantismus weder moest bewegen en verlevendigen (†) en hoe voordeeliger de berigten luidden omtrent het geduld, waarmede zij hun lot droegen, omtrent de schoone rustige houding op hunnen togt, omtrent hun voorbeeldig gedrag in de steden en kwartieren,

---

(*) Bij SCHULZE, S 146.

(†) Vergel. die geistliche Fama. Sarden 1732. 7 Stück. S. 42, 46, 49.

omtrent de Evangelische gezindheid, welke zij aan alle plaatsen aan den dag leiden, in die mate steeg ook de geestdrift voor hen en de lust om hen wel te doen en voor hen te zorgen. Zoo nam dan hun togt door *Duitschland* meer en meer de gedaante van een' zegetogt aan. Wanneer zij eene stad naderden, gingen de geestelijkheid, de schooljeugd, afgevaardigden der burgerij hun te gemoet, men leidde hen onder klokgelui en gezang in processie binnen de stad, verordineerde Godsdienstoefeningen, hield redevoeringen en predikatiën ter hunner eere, begroette hen met gedichten, stempelde muntpenningen tot hunne gedachtenis, gaf hun gastmalen, eenvoudig maar hartelijk. Men wedijverde om de eer, hen te herbergen en te onthalen, ieder wilde ook een' Saltzburger of meer onder zijn dak brengen en hem aan zijnen haard hooren verhalen van de wonderbare leidingen Gods en de lotgevallen, die hij en zijne medgezellen beleefd hadden; en dan steeg de bewondering, wanneer de huisvader en zijne familie bij zulke gesprekken overtuigd werden, hoe bedreven deze ongeleerde lieden in hunnen Bijbel waren, hoe zij alles tot leering, tot bestraffing, tot verbetering wisten uit te leggen. Zelfs Joden wedijverden met de Christenen, om de vreemdelingen binnen de poorten met aartsvaderlijke hartelijkheid te herbergen en stemden mede in in de woorden, welke men de binnenkomenden toeriep: komt binnen, gij gezegenden des Heeren, waarom wilt gij buiten staan? Ja, vrome Israëlitzen zouden daardoor tot geheel bijzonder nadenken opgewekt zijn geworden (*). — Zelfs aan het bekoorlijke van het won-

---

(*) Vergel. die geistliche Fama, Sarden 1732, 7 Stück. S. 46.

derbare ontbrak het niet, en wat in het groot en geheel genomen inderdaad een wonder Gods was in der menschen oogen, dat zette zich in de verbeelding des volks in bijzondere verhalen en vertelselen vast, waaruit men duidelijk het streven opmerkt, om den uittocht der Saltzburgers naast dien der kinderen Israëls te plaatsen, zoowel met betrekking tot de wonderbare onderhouding gedurende de reis, als ook met betrekking tot de wraak, welke hunne boosaardige vijanden zoude getroffen hebben (*).

Laten wij deze wonderen rusten en nemen wij daarvoor de *menschelijke* trekken uit, waaraan ook deze geschiedenis rijk is. En daarbij komt dan wel bijzonder in aanmerking wegens derzelver inhoud »de wonderbare leiding Gods omtrent een Saltzburgsch meisje, dat om der Godsdienst wille vader en moeder verlaten had, en op reis zoo wonderbaar gehuwd werd.” Het verhaal luidt

---

(*) Omtrent de wonderbare onderhouding door van den hemel gevallen manna enz. zie men het berigt der *geistlichen Fama* in de volgende Voorlezing. — Uit die zelfde bron hier nog twee anekdoten (S. 51. 52.): «Toen zij (de bannelingen) bij een geweldigen aanval der soldaten in den grootsten nood verkeerden en het ondertusschen wegens den invallenden nacht geheel donker was geworden, zoodat zij ook geen weg meer zien konden, was het niet anders geweest dan alsöf eene ster van den hemel naar beneden en midden onder hen gevallen was, wier glans het zoo helder onder hen gemaakt had, alsöf de heldere zon scheen, dat zij alzoöf weg en steg zeer wel onderscheiden en zich bergen konden; doch onder en bij die soldaten was het stikdonker gebleven, zoodat zij de arme vervolgden niet verder vervolgen konden en zij daarom zeiden: «*met deze lieden is öf God öf de duivel*: wij willen verder niets met hen teden hebben.” Eén van de landverhuizers, welke zich in een bosch verstoppen had, tot de soldaten terug gegaan waren, heeft getuigd, dat dit licht of deze ster zich eindelijk naar de plaats gekeerd had, al-

woordelijk aldus (*): »Dit meisje trok met hare landslieden voort, zonder te weten, hoe het haar gaan, of waar God haar heenleiden zoude. Toen zij nu door het Oetingsche reisden, kwam eens rijken burgers zoon uit *Altmühl* tot haar, en vroeg haar: hoe het haar in dit land beviel? Zij gaf ten antwoord: Zeer wel, mijnheer. Hij voer voort: of zij dan bij zijnen vader wel dienen wilde? Zij antwoordde: zeer gaarne, zij zou trouw en vlijtig zijn, wanneer hij haar in zijne dienst aannemen wilde. Daarop vertelde zij hem al haar boerenwerk, dat zij verstond. Zij kon het vee voederen, de koeijen melken, het veld bearbeiten, hooijen en meer dergelijke verrigten. Nu had de vader dezen zijnen zoon dikwijls aangespoord, dat hij toch trouwen zoude; doch waartoe hij voorheen nooit had kunnen besluiten. Maar toen gemelde landverhuizers daar doortrokken, en hij dit

---

waar men hen gekwetst had, en dat zij, alsóf zij het bloed oplekte, steeds langs den grond had rondgezweefd en daarna weder naar boven gestegen was. Intusschen hadden zij zich over het water en in het stadje teruggetrokken en waren alzoo in veiligheid gekomen.” Het andere voorbeeld is dus uit Zwaben in de nieuwstijdingen verhaald geworden. Een bierbrouwer had twee knechts, een’ Catholyken en een’ Evangelischen. Deze twistten met elkander onder het koken van kreeften over de Saltzburgers. De eerste zeide, wanneer hij alle Saltzburgsche ketters in zijne magt had, zoo wilde hij ze in den brouwketel zoo rood zieden als de kreeften. Kort daarop klom hij achter den ketel naar boven, om het venster te openen, opdat de rook er uitgaan mogt, doch viel in den ketel, waar men hem wel terstond uithaalde; maar hij was zoo rood als een kreeft en stierf.

(*) Vier verschillende, doch in de hoofdzaak overeenstemmende berigten heeft J. F. VAN YXEM over GOETHES Herman en Dorothea, Berlijn 1836, medegedeeld. Wij geven het vierde derzelven S. 46. (naar GÖCKING’S vollkommner Emigrationsgeschichte enz. Leipz. 1784. 4 Deelen Th. I, S. 674.) vergel. PANSE S. 175.

meisje zag, beviel zij hem. Hij ging daarom tot zijnen vader, herinnerde dezen, hoe hij hem zoo dikwijls tot trouwen aangespoord had, en ontdekte hem daarbij, dat hij zich nu eene bruid uitgezocht had. Hij bad dat de vader hem mogt veroorloven dezelve te nemen. De vader vroeg hem, wie dezelve was? Hij gaf hem ten antwoord: dat het eene Saltzburgsche was, die hem zeer wel beviel. Wilde hem nu de vader niet veroorloven, dat hij dezelve nemen zoude, zoo zou hij ook nimmer trouwen. Toen nu de vader nevens zijne vrienden en den ontboden prediker lang te vergeefs gepoogd had, hem zulks uit het hoofd te praten, doch het hem eindelijk toegegeven had, zoo stelde deze zijnen vader de Saltzburgsche voor. Maar het meisje wist van niets anders, dan dat men haar tot eene dienstmaagd verlangde. En daarom ging zij ook met den jongen mensch naar het huis zijns vaders. De vader daarentegen was van gedachte, als had de zoon het Saltzburgsch meisje zijn hart reeds geopend. Daarom vroeg hij haar: hoe haar dan zijn zoon beviel en of zij dan wel met hem trouwen wilde? Dewijl zij nu daarvan niets wist, zoo meende zij dat men met haar zocht te spotten. Zij ving daarop aan: Men zou haar niet foppen! Men had haar tot eene dienstmaagd verlangd, en tot dat einde was zij zijnen zoon gevolgd. Wilde men haar nu daartoe aannemen, zoo wilde zij alle vlijt en trouw betoonen, en haar brood zelve verdienen. Maar foppen liet zij zich niet. Doch de vader bleef er bij, dat het hem ernst was, en de zoon ontdekte haar ook daarop de ware oorzaak, waarom hij haar mede naar zijns vaders huis gevoerd had, namelijk hij had

een hartelijk verlangen, haar te trouwen. Het meisje zag hem daarop aan, stond een klein weinig stil en zeide eindelijk: wanneer het hem ernst ware, dat hij haar hebben wilde, zoo ware zij ook tevreden, en zoo wilde zij hem houden, als hare oogen in het hoofd. De zoon reikte haar hierop een huwelijkspand toe: doch zij greep terstond in den boezem, trok er een beurs uit, waarin 200 dukaten staken, en zeide: dat zij hem hiermede ook een bruidschat wilde geven. Hiermede had de verloving plaats. Heeft men geene redenen bij zulke omstandigheden vol verwondering uit te roepen: Heer, hoe onbegrijpelijk zijn uwe oordeelen en hoe ondoorgrondelijk uwe wegen!"

Deze geschiedenis heeft kennelijk GOETHE de stof tot zijn gedicht *Herman en Dorothea* gegeven welke hij daarna in den tijd der Fransche omwenteling verplaatste. Om van den aard der ontvangst een naauwkeurig begrip te maken, wil ik u in de naastvolgende bijeenkomst een' brief uit het jaar 1732 mede deelen, die den doortogt der Saltzburger door eene Duitsche stad op eene eigenaardige wijze beschrijft.

Ten slotte van onze tegenwoordige zamenkomst deel ik nog het *Ballingslied* van SCHAIBERGER mede (*).

(*) Door PANSE aan het slot zijner gedichten medegedeeld. Wij geven het volgens het opstel: «Zuverlässige Relation von Ankunft und Aufnahme der Salzburgerischen Emigranten bei denen Evangelischen in Kauffbeyern, Augspurg und anderen Schwäbischen Städten." Frankfurt a. M. 1732. 4. S. 7. — Ook andere ballingliederen zijn mij sedert bekend geworden, b. v. «Der Salzburger Emigranten Wanderstab, in zween Liedern verfasset und aufgesetzt von einen jungen Exulanten, Namens ROBERT SCHWEIGER von St. Veith gebürtig, u. s. w." Aug. b. 1732. Het eerste daarvan verdient, daar het in geen der nieuwere boeken over de Saltzburger staat, wel ook nog medegedeeld te worden. Ik laat het als bijlage volgen.

Ik ben een arme Exulant,
Dien naam wil 'k voortaan schrijven;
Men doet mij uit het vaderland
Om Godes Woord verdrijven,
Dat is 't geen 'k wil, Heer JEZUS CHRIST
G' hebt ook dat lot gedragen,
Thans wil ik Uw navolger zijn,
Heer! doe naar Uw behagen,
Een pelgrim ben ik nu voortaan,
Ik reis langs vreemde straten.
Dat bid ik U mijn God en Heer
Gij zult mij niet verlaten,
't Geloof dat heb ik vrij bekend
'k Behoef 't mij niet te schamen,
Schoon men mij ook een ketter noemt
En zij mij 't leven namen,
Ketting en banden was m' een eer
Om JEZUS wil te dulden,
't Was om mijn trouw aan JEZUS leer
En niet om boosheids schulden.
Moet ik al in de ellende voort
Dit zal mij geenszins krenken;
Zoo hoop ik dan, God zal me ook daar
Getrouwe vrienden schenken.
Gelijk gij wilt, Heer! geef mij daar
Bij U wil ik verblijven,
Ik wil dan gaarne Uwen wil
Geduldig onderschrijven.
Moet ik ook voort, in Godes naam
En wordt me ook 't al ontnomen
Zoo weet wel, de Hemelkroon
Zal ik eenmaal bekomen.
Zoo moet ik heden goed en huis
De kinderen moet ik laten,
Mijn God, het perst mij tranen uit
'k Moet gaan op vreemde straten.
Mijn God, voer mij in eene stad;

Waar mij Uw Woord kan spijzen,
 Aldaar wil ik U vroeg en spa
 Van ganscher harte prijzen.
 Moet ik al in dit jammerdal
 Nog lang in armoe leven,
 Zoo hoop ik dan, God zal mij daar
 Een bet're woning geven.

BALLINGSLIED VAN RUBERT SCHWEIGER.

In Gods naam zal ik voorwaarts gaan,
 Betreden de vervolgingsbaan;
 God gaat met ons en staat ons bij,
 Hoe duister alles om ons zij.

Gods Woord, beoefend en beleên
 In stilte, bragt me in tegenheên;
 Dit troostte in zorg en leed mijn hart,
 In treurigheid en diepe smart.

'k Volg willig God, waar 't pad ook gaat,
 Door hoon en spot, door schimp en smaad;
 Wie Zijn Discipel hier wil zijn,
 Moet schande schuwen, smaad noch pijn.

Ik neem den staf in mijne hand,
 'k Treed JAKOB na in 't vreemde land;
 Schoon 'k arm ben en ellendig nu,
 Mijn God, toch ben ik rijk in U.

Om 't rein geloof in JESUS leer
 Werd ik verjaagd, God zij al de eer;
 Iets beters eisch' de Jonger niet
 Dan eens den Meester is geschied.

O God, Gij zijt mijn pelgrims staf,
 Zoo lang ik leef, tot aan mijn graf;
 Gij voert mij door de doodsvallei
 Tot U, in aller zaalgen rei.

Gij draagt ons, als op Uwe hand,
Naar 't ware, 't eeuwig Vaderland;
Wat, Heer, ontbreekt wie U bezit,
Mijn toeverzigt, mijn eeuwig wit!

Geen aardsch bezit boeit ziel of zin,
Wanneer ik eens den hemel win;
Wie JEZUS heeft is rijk aan goed,
Schoon hij als balling zwerven moet.

Geen akker, weide, huis of geld,
Dat, bij het sterven, ons verzelt;
Zij mogen vrij dus achter staan,
Wanneer we als pelgrims verder gaan.

Vaarwel, mijn land, geliefd, geëerd,
'k Heb 't oog van u reeds afgekeerd;
God zij met mij, maar ook met U,
'k Verlaat, door God beschermd, U nu.

VIERDE VOORLEZING.

VERDERE LOTGEVALLEN DER SALTZBURGERS. LOTGEVALLEN VAN HET
PROTESTANTISMUS IN DE OOSTENRIJKSCHE STATEN. JOZEF II EN
HET TOLERANTIE-EDICT. DE ZILLERTHALERS. OVERZIGT VAN
DE INWENDIGE GESCHIEDENIS VAN HET PROTESTANTISMUS.

Wij hebben de Evangelische Saltzburgers midden op hunnen togt verlaten, wij hebben hen met deelnemende blikken nagestaard en als in de verte nog het ballingslied hooren weergalmen, hetwelk hunne schreden begeleidde. Het onthaal in de bijzondere steden, waaronder inzonderheid het weldadig *Leipzig* uitmuntte, kunnen wij hier niet in het bijzondere nagaan. Intusschen willen wij in plaats van vele berigten een vernemen, welks mededeeling ik in de vorige bijeenkomst beloofd heb. Men vindt het in de *geistlichen Fama* geplaatst, een tijdschrift, dat het orgaan der toenmalige piëtistische of veeleer separatistische partij was, en ook de schrijver doet zich daarin alse een man kennen, die de Saltzburgsche beweging uit dit standpunt beschouwde; daar hij in hen namelijk eene heilzame tegenstelling tegen het doode

wezen der Kerk opmerkte. Des te belangrijker is het, een getuige van daar te hooren (*).

» Deze week zijn 250 der Saltzburgsche landverhuizers hier doorgetrokken (†), meest jong volk van 16, 18, 20, ook meer jaren, en wel bijna louter huisbedienden, een eenvoudig, redelijk en God van harte dienend en zoekend volkje, bij wie een regt *Christianismus practicus* (practisch Christendom) te zien, hooren en bespeuren was, ongeacht het kleinste getal noch lezen noch schrijven konde. Doch hoe groot de begeerte tot lezen onder hen is, is niet te zeggen, en bij hen is een A B C. boek veel aangenamer dan bij een ander eene geheele bibliotheek. De eenvoudigheid, redelijkheid en ongeveinsde Godsvrucht blinkt hun uit de oogen en straalt in al hun doen door. Zij zijn zeer bescheiden, zedelijk, dankbaar en ongemeen matig, eten en drinken weinig, en nemen niets boven hunne nooddrift: zijn daarbij vrolijk, tevreden en stil. Ongeacht het louter ossenpaarden- en veeknechten zijn, zoo gedragen zij zich toch bescheidener dan de zedelijk beschaafde lieden. Hunne voorgangers kunnen lezen, welke zij ongemeen gehoorzamen, zoodat niemand zonder hun verlot eenige belofte doen of achterblijven, ook zonder hunne toestemming niet een penning behouden of uitgeven zal. De grootste ge-

---

(*) Geistliche Fama VII. S. 58 ff.

(†) Het berigt is uit F. gedagteekend; er wordt Friedberg in de Wetterau mede bedoeld, gelijk ik door vergelijking gevonden heb; zie het tweede vervolg des 2 Deels van de *Zuverlässige Relation*, enz. waarin de res van Frankfort tot Giessen medegedeeld wordt. Frankf. a. M. 1732. S. 5.

neraal kan zich niet op zoodanig volgzaam commando beroemen, en die voorgangers weten toch zelve niet, dat hun bevel zooveel geldt, dewijl alles in de liefde geschiedt. Hunne kleeding is zeer slecht. De manspersonen dragen korte wambuizen van de grofste stof, en linnen slopkousen, mees-
tendeels groene of blaauwe kousen, en schoenen met riemen. De vrouwspersonen hebben korte rok-
ken aan, die slechts tot de knie komen en hebben alle groene hoeden op. Van gestalte zijn zij door-
gaans van middelmatige grootte. Van de ouden heeft men opgemerkt, dat zij bijna altijd in een aan-
houdend zuchten en gebed blijven, en in de ker-
ken rijkelijk tranen laten vloeijen. Zij achten zich de veelvuldige weldaden veel te onwaardig, en prij-
zen Gods genadige voorzorg en barmhartigheid on-
gemeen. Zij zeggen: wanneer hunne landslieden wisten hoe wèl het hun buiten 's lands ging, meer
dan het halve land stond op en volgde hen, ook
zelfs de Catholijken. Men heeft hun wijs gemaakt,
dat de manspersonen alle op de galeijen kwamen,
en de vrouwspersonen verdronken werden. Ik be-
beschouw de zaak zoo, als wanneer deze lieden
nog eenmaal het verstorven Christendom onder ons
practice opwekken moesten, eer de Heer tot het
uiterste komen wilde: hoe zij dan, wat verstandi-
gen onder hen zijn, het annum 34 pro anno re-
volutorio (het jaar 34 voor het omwentelingsjaar)
houden. Ook heeft God zich onder hen ten deele
door wonderen en krachten groot gemaakt, zoodat,
daar zij ten deele op den doolweg zijn rondgevoerd
geworden, en in acht dagen in de wildernis niets
te eten gehad hadden, God hun brood op de boe-
men getoond heeft. Dit bevestigen zij allen, dat

zij voor den uittocht menigmaal suiker aan die boomen groeiende gevonden hebben. Het is verwonderenswaardig, dat de Joden van alle plaatsen hun buitengewoon groote onderstandgelden laten uitreiken. Ik heb met eene vrouw onder hen gesproken, welke zulk eene rijke betooning eener Goddelijke kennis van zich liet bespeuren, dat ik daarover verstomd ben, aan welke men ook eene bijzondere aandacht in de Kerk bespeurd heeft. Het is jammer, dat niemand hunne lotgevallen met regte *attentie* verzamelt. In het bijzonder heeft zij beproefd, hoe zij jegens hare landsoverheid en over haar gestelde beambten gezind was: Daar zij antwoordde: De vorst wist het minste daarvan: zij baden vlijtig voor hem en voor allen in het land: Hebt uwe vijanden lief enz. God had het zoo willen hebben, en zij hadden hun meer liefde dan boosheid hierover betoond. Kortom het zijn louter *Theologi practici* (practische Godgeleerden): in hunne huizen hebben zij vlijtig gebeden en gezongen, gelijk hun allen de getuigenis gegeven wordt, en niets gesproken dan hetgene hun gevraagd wordt. Voor de geschenken hebben zij hartelijk gedankt, eenigen ook daarbij eenige onverschilligheid getoond. Overigens leiden zij een blijden en moedigen geest aan den dag. Alhier heeft men hen onder klokgelui, twee afgevaardigden van den magistraat te paard, en de gansche school, het ministerie en Candidaten ministerii, ingehaald, en hen met eene aanspraak ontvangen, nadat zij onder elkander zingende twee aan twee in de schoonste orde, mans- en vrouwspersonen apart, waren aangekomen. Door de stad werd gezongen: Een vaste burgt is onze God. In de kerk,

welke *hora 2da pomeridiana* ('s namiddags te 2 ure) aanging: Het heil is tot ons gekomen. De tekst was: Zalig zijt gij, zoo gij vervolgd wordt om der gerechtigheids wille enz. Alle mijne lieden heb ik ter kerk laten gaan, en ik heb te huis mijne meditatie gehouden en hen naderhand gesproken. Na de predikatie werd er gezongen: Behoud ons Heere bij Uw Woord; zoo als de kerk uit was, werd er eene collecte voor hen opgezameld van 200 gulden, buiten hetgene ieder nog te huis afzonderlijk gegeven had. Daarop schaarden zich de burgers om hunne lieve gasten en konden niet wachten tot zij bij hen ingekwartierd werden, maar namen hen bij de hand en leidden hen naar huis, en dischten hun gezoden en gebraden op: hoewel zij zeer weinig zullen gegeten hebben, ook eer naar grove spijsen, kaas en dergelijke, dan gebrad begeerte getoond hebben. De gausche stad was zoo in beweging, als of zij een groot feest hielden. . . . Des anderen daags werd op het raadhuis de collecte uitgedeeld, welke voor ieder persoon over de 50 kreutzers bedroeg, en de vrouwen lieden kroonden zij alle met bloemruikers. Daarop kwam de magistraat in hunne zwarte kleederen met het ministerie naar beneden op de straat, en er werd een kring gemaakt, met wachten bezet, en voor de landverhuizers plaats gemaakt, welke zich daarheen verzamelden, en wel ieder geslacht bijzonder. De aanvang geschiedde met het lied: Ach blijf met uw genade enz. De heer opperprediker hield daarop eene afscheids rede uit Hand. XX: 32, en gaf hun den zegen. Daarop werden zij onder klokgelui en begeleiding der school, van het ministerie, van deputaten, weder twee aan

twee uitgeleid, en gezongen: Alleen tot U Heer
 Jezus Christ: Aan de brug werd nog eene afscheids-
 rede door den jongsten predikant gehouden, en daar-
 op gezongen: Dankt nu allen God: waarop de land-
 verhuizers onder elkander naar hunne melodie het
 lied zongen: God wil ik niet verlaten. En alzoo
 gingen zij onder Gods bescherming hunnes wegs
 naar B., alwaar hun de burgers met brood, wijn
 en bier te gemoet kwamen en hen vooraf laafden
 en daarna naar de kerk leidden. Zoo groot de
 liefde en barmhartigheid der Lutherschen jegens
 deze arme lieden geweest was, zoo groot was het
 lasteren der Catholijken omtrent hen: waarom zij
 dan ook hun grondgebied zeer schuwden. B. v.
 zij waren meenedigen, lasterden onzen Heiland,
 hadden geene Godsdienst, waren schelmachtige
 piëtisten enz. (*). Er zijn zoovele merkwaardige
 omstandigheden, dat zij niet alle te beschrijven
 zijn. Onder anderen verhaalde mij gemelde vrouw,
 dat kort voor den uittogt hun aller gemoederen zoo
 in liefde waren zamengesmolten en vereenigd ge-
 worden, dat waar ook verschillen bestaan hadden,
 waar men gemeend had dat zij niet weg te nemen
 waren, alles zoo was afgedaan en verdwenen, als-
 of er in die streken menschen woonden, die niet
 eens wisten, wat nijd, twist en tweespalt ware:
 ja wie een kreutzer achter tien sloten had, die
 had hem te voorschijn gehaald en medegedeeld.
 Geene plegtigheid ter wereld is mij nog zoo merk-
 waardig voorgekomen als deze. Alle deze goede
 lieden komen naar *Pruisen*. Wie weet waar de

(*) «Briefjesvreters (?); men moest hun uit een varkenstrog
 eten geven.»

lelie van middernacht te voorschijn komt? Zij gelooven (de verstandigsten onder hen), dat *Saltzburg*, *Beijeren*, *Oostenrijk* enz. een *Periodus fatalis* (noodlottig tijdperk) naderen. Dat is regt Gods vinger! Des nachts zijn zij zamengekomen, en die lezen konden, hebben de anderen uit het Nieuwe Testament en andere geestelijke boeken voorgelezen en gezongen; waarnaar die lieden eene zoo brandende begeerte toonden. Waar kunnen onze hooggeleerde Theologi op 400 mijlen zulk een zegen toonen? Hier heeft de Heilige Geest geleerd en gepredikt. De lieden hebben van hunne natuurlijke verdorvenheid een zoo goed begrip, dat het te bewonderen is, en zeggen altijd: zij waren regt onnutte dienstknechten, daar onze theologanten altijd vliegen willen. O, wat is dat een onderscheid tusschen een geleerd en *ex praxi* (uit de beoefening) ervaren Christendom! Deze goede lieden schijnen uit eene Apostolische school en leer te komen.

Zoover dit berigt. — Om nu ook de Protestanten, door wier steden geene landverhuizers trokken, gelegenheid te geven, hun wel te doen, werd te *Regensburg* een Emigrantenkas opgericht, welke rijke bijdragen kreeg, zoodat het fonds ten laatste tot omtrent 900,000 gulden steeg (*). Wat de volkplantingen zelve betreft, zoo was *Berlijn* de algemeene verzamelplaats, en *Pruisen* het land, waar de meesten zich nederzetterden. Slechtseenigen zetterden zich in *Holland* neder, anderen in *Zweden* en in de jaren 1733 en 1734 trokken negen en negentig hunner naar *Amerika*, waar zij zich tusschen de rivieren *Savannah* en *Alatamaha* nederzetterden

---

(*) Het juist bedrag was 888,381 gulden. SCHULZE, S. 459.

en aan den weg tusschen *Zuid-Carolina* en *Georgie* de stad *Eben-Ezer* bouwden (*). Te *Berlijn* was hun onthaal bijzonder vriendelijk en bemoeuwigend. De eerste togt had den 30sten April 1732 plaats. De koning ging hun tot de Leipziger poort te gemoet, sprak hun moed in, en heette hen als zijne lieve landskinderen welkom. De koningin onthaalde hen in den hof van het kasteel *Monbijou* en begiftigde hen met bijbels en geld. Van tijd tot tijd hadden ook de andere togten plaats, en ook deze werden met vreugde ontvangen, en in het geestelijke en ligchamelijke verpleegd. Inzonderheid maakten zich de Berlijner predikers ten *hunnen* aanzien verdienstelijk, welke niet slechts hun geloof beproefden, maar hen verder in de Godsdienst onderwezen en het gebrekkige dat men in hunne godsdienstbegrippen hier en daar bespeurde, zochten te verbeteren en te regelen. Inzonderheid sprak de proost REINBECK hen toe, daar hij hen op de zedelijke gevaren opmerkzaam maakte, welke zij bij de wankelmoedigheid en ijdelheid van het mensche-lijk hart te gemoet gingen. » Blijft standvastig in het goede, riep hij hun toe. Wordt toch niet hoogmoedig, dewijl gij iets om des naams van CHRISTUS wille verlaten hebt en dewijl eenigen u bewonderen en prijzen. Gij zijt nu wel de magt uwer tegenstanders ontkomen en hebt in de landen van onzen koning dergelijke vervolgingen niet verder te vreezen; maar denkt daarom niet, dat gij in de wereld nu louter goede en geruste dagen hebben

---

(*) Over deze volkplanting zie men SAM. URLSPERGER: Nachricht von den Salzburgischen Emigranten. Halle 1745 ff. III. 4. Amerikanisches Ackerwerk Gottes. Augsburg 1760. III.

zult. Het lieve kruis vindt men alom; is het niet op de eene, zoo is het op de andere wijze. Gij zult dus altijd gelegenheid hebben, geloof, geduld en zelfverloochening te betoonen. Daarom vertraagt niet, maar bidt God dagelijks om nieuwen bijstand van Zijnen Geest, dat gij alles wel volbrengen en de overwinning behalen moogt." Vier Pruisische kandidaten werden hun nu als geordende predikers, welke zij tot hiertoe geene onder zich gehad hadden, naar hunne nieuwe woonplaatsen medegegeven. In gezelschap dezer mannen zetteden zij hunne reis naar *Stettin* voort, waar zij den 21 Mei de schepen beklommen, welke voor hen gereed lagen. De vaart ging niet zonder storm voorbij; moede en uitgeput landden zij te *Koningsbergen* aan, alwaar de minister van *Görne* hen ontving, om hen naar *Litthauen* te begeleiden, waar zij een schoon vlak vruchtbaar land, vette weiden, overvloedig hout en vischrijke wateren aantroffen. Hier liet de koning hen huizen, scholen en kerken bouwen, hier zetteden de werklieden in onderscheiden ambachten zich neder met vrij burger- en meester-regt, hier vond het versche zaad des landmans spoedig een rijkelijk beloonenden oogst, en schoon dan ook niet allen der uitgewekenen, gelijk zich ligt denken laat, aan de verwachtingen beantwoordden, die men van hen koesterde, schoon er ook onder hen, gelijk overal, van het werk afkeerrige en ontevreden zielen waren, welke in het ongeluk eene regtvaardiging tot lediggang en in de ontvangen weldaden een' vrijbrief voor *verdere* en *grootere* eischen meenden te vinden, zoo maakten toch *deze* de minderheid uit, en reeds in het jaar 1739 kon de kroonprins (FREDERIK de Groote) de

provincie Litthauen in een' brief aan VOLTAIRE (voorzeker wel wat overdreven) het *non plus ultra* der beschaafde wereld noemen.

Het tegenbeeld tot deze nieuwe schepping bood nu het aartsbisdom *Saltzburg* aan. LEOPOLD ANTON had zich door de verbanning zijner vroomste en trouwste onderdanen de gevoeligste wonde toegebracht. Slechts met moeite kon hij de open plaatsen weder aanvullen met allerlei Catholijk volk uit *Beijeren*, *Zwaben* en *Tirol*, dat zich in de plaats der landverhuizers nederzette, zonder de werkzaamheid en geschiktheid der vroegere bewoners te ontwikkelen.

Ja, alsöf het eenmaal gegeven voorbeeld besmettelijk werkte, zoo volgde in hetzelfde jaar nog meer landverhuizingen. Zoo verklaarden 788 arbeiders in de zoutmijnen bij *Hallein*, dat zij de Augsburgsche Confessie beleden, en verlieten het land; en in September deszelfden jaars weken uit de naburige vorstelijke proostdij *Berchtesgaden* omtrent duizend menschen uit.

De ijver des aartsbisschops van *Saltzburg* werkte ook op keizer KAREL VI terug. Ook hier kwam het om denzelfden tijd tot verscheiden landverhuizingen om des geloofs wille. Zoo wendden zich uit de onderscheiden streken des rijks geheele familiën naar *Zevenbergen*, andere werden met geweld daarheen verplant. Uit *Bohemen* waren reeds in het jaar 1727 een aantal Boheemsche broeders uitgeweken en hadden te *Berlijn* hunne toevlugt gevonden, daar hun een gedeelte van *Frederiksstad* tot aanbouw was aangewezen geworden (*). Spoedig

(*) FÖRSTER, *Friedrich Wilhelm I. Zweiter Theil* S. 336.

vormde zich aldaar eene bijzondere Boheemsche gemeente, welke de koning eene eigene kerk liet bouwen. In het jaar 1732 meldden zich nu op nieuw acht afgevaardigden uit *Bohemen* bij den koning aan met de aanvraag, of hij geneigd was, 600 Protestanten in zijne staten op te nemen, doch ditmaal sloeg de koning het af, dewijl, zooals hij zeide, hij vreesde, dat het » een Saltzburgsch wezen na zich slepen konde”, doch hij wilde den keizer » als zijn besten vriend” sparen. — Onder MARIA THERESIA duurden de verdrukkingen voort, schoon ook meest tegen de oogmerken der keizerin. Deze had in *Kremsmunster* en elders opentlijk laten afkondigen, dat zij geene valsche Catholijken en geene huichelaars tot onderdanen hebben wilde; wie tot hiertoe eene andere dan de Roomsche Catholijke Kerk *heimelijk* toegedaan was, die moest nu vrij en ongehinderd zijn geloof belijden. Verheugd over deze verklaring, omhelsden vele honderden het Protestantismus. Maar nu spanden de geestelijke vervolgers tegen hen zamen, zonder dat de keizerin zich krachtig daartegen stelde. De proost van *Kremsmunster* liet de lieden met slagen naar de kerk drijven en de bisschop van *Passau* billijkte dit gedrag. Er werden bijzondere zendelingsinrigtingen gesticht, om de afvalligen in den schoot der Kerk terug te voeren, en deze bedienden zich daartoe van geoorloofde en ongeoorloofde middelen. Wij kennen deze middelen bereids alle uit de Fransche vervolgingsgeschiedenis, van de huiszoekingen en geldboeten tot de gevangenis en lijfstraffen in de verschillendste schakeringen. In eenige streken in *Kärnten* verbood men de Protestanten een handwerk uit te oefenen of als gezellen te arbeiden, de boeren ver-

bood men Protestantsche dienstboden te houden en wat dergelijke knevelarijen meer zijn (*). Aan al deze eindelooze knevelarijen maakte eerst de regering van JOZEF II werkelijk een einde. De Protestanten in *Hongarijen*, die aan dezelfde verdrukkingen blootgesteld waren, hadden bereids in het jaar 1774 drie voorstellen (instanzen) aan de keizerin overgegeven (†), waarop wel eenige bezwaren opgeheven waren geworden, doch volle gehoor vonden zij eerst onder JOZEF'S regering. Deze vaardigde den 25sten October 1781 een te *Weenen* onderteekend keizerlijk koninklijk besluit uit, hetwelk alle keizerlijke erflanden volkomen verdraagzaamheid verzekerde en voornamelijk nog nadere bepalingen omtrent *Hongarijen* behelsde. Het is hier de plaats niet in deze bepalingen en gedeeltelijke beperkingen te treden. De hoofdzak was, dat alle Niet-Catholijken eene stille Godsdienst, zonder klokgelui, vergund en niemand meer gedwongen werd, zijne kinderen bij Catholijke priesters te laten doopen, dat alle verdoemen van de kansels ophouden en geen Catholijk priester zich aan een' Protestant opdringen moest, bevorens hij door hem geroepen werd. JOZEF maakte diezelfde banden practisch door het tooverwoord verdraagzaamheid los, waardoor VOLTAIRE ze theoretisch weinige jaren te voren in *Frankrijk* los gemaakt had. Hij is daarom door het nageslacht met regt geprezen geworden, schoon dit ook niet alles goedkeuren

---

(*) Vergel. SCHLEGEL, Kirchengeschichte des 18 Jahrhunderts. I. 2. S. 848.

(†) De gezamentlijke aktenstukken vindt men in GROSS-HOFFINGERS Geschichte Jozeps II medegedeeld.

zal, wat zijn hervormingsijver in het inwendige der Catholijke Kerk trachtte door te zetten. Lang verzette zich nog het ijverend gedeelte der geestelijkheid tegen JOZEF'S verordening. Het opperhoofd der Hongaarsche geestelijkheid, de aartsbisschop van Gran, verklaarde den keizer, dat zijn geweten hem de bekendmaking van dezelve verbood (*), de bisschop van Stuhlweissenburg maakte op de gevaarlijke gevolgen van zulk eene verdraagzaamheid opmerkzaam. Daarentegen verklaarden zich andere bisschoppen, zooals die van *Laibach* en van *Grätz* geheel in den geest des keizers. Ja de aartsbisschop HIERONYMUS VAN SALTZBURG wischte daarmede eenigermate het onregt uit, hetwelk eens zijn voorganger aan zijne Protestantsche onderdanen gepleegd had, dat hij in zijnen herderlijken brief, terwijl hij in het gemeen tot een werkdadig Christendom en eene liefderijke gezindheid vermaande, ook de *verdraagzaamheid der broederen* aanbeval (†). In den geest van zijnen broeder JOZEF handelde ook deszelfs opvolger LEOPOLD II. Beperkingen bleven er voorzeker altijd en moesten er blijven, en ook onder den milden schepter van FRANS II ontbrak het niet aan bemoeijingen der geestelijkheid, om het tolerantie-edict van JOZEF krachteloos te maken.

In *Tirol* was het tolerantie-edict nimmer erkend geworden; ook konden aldaar sedert de verdrijving der Saltzburgers geene Protestantsche gemeenten opkomen. Maar enkelen waren er altijd, die van het Protestantisch leven op deze of gene wijze door-

(*) SCHRÖCKH, Kirchengeschichte seit der Reformation. VII. S. 520.

(†) Zie SCHLÖZER Staatsanzeigen. II. 5. S. 56.

drongen werden, hetzij dat er in stilte een kiem achterbleef van den tijd der vervolging af, of dat de menigvuldige reizen der handeldrijvende Tirolers in het buitenland, het bekend worden met Protestantsche begrippen gemakkelijk maakten, en hun ook Protestantsche boeken in de handen speelden. Zoo werd het dan eerst in de XIX^{de} eeuw openbaar, dat er in het *Zillerthal*, welke valei tusschen *Salzburg* en *Insbruck* zich omtrent 5 mijlen ver uitstrekt, een aantal familiën leefde, welke begeerte gevoelde vormelijk tot de Evangelische Kerk over te gaan. De geschiedenis van deze Zillerthalers is als eene zeer nieuwe geschiedenis nog te zeer in aandenken, dan dat het noodig zoude zijn, dezelve wijdloopig voor te stellen. Het is bekend, hoe de overleden keizer FRANS, tot wien zij zich in het jaar 1832 het eerst met de bede gewend hadden, eene Protestantsche hulpgemeente te mogen oprigten, hen eerst welwillend ontving, maar, gebonden door de aloude landsprivilegiën van *Tirol*, welke geene andere dan de Catholijke Godsdienst gedoogden, hun in het jaar 1834 de wenkgaf, of van hunne begeerte afstand te doen, of *Tirol* te verlaten en eene andere Oostenrijksche provincie tot hun verblijf te kiezen, waar reeds niet-Catholijke gemeenten bestonden. Bij deze wenk liet het ook de tegenwoordige keizer FERDINAND berusten. Doch bleef nu eenmaal den Zillerthalers niets dan de verhuizing uit het land over, zoo trokken zij om begrijpelijke redenen het verblijf in een *Protestantsch* land voor dat in eene Oostenrijksche provincie, en in goede gedachte aan datgene, wat eens *Pruisen* aan de Evangelische Saltzburgers gedaan had, wendden zij zich

door hunnen woordvoerder JOHAN FLEIDL in Mei 1837 tot den nu reeds overleden koning, FREDERIK WILLEM III, die hun in *Sileziën* woonplaatsen aanwees. Het getal der uitgewekenen was voorzeker in vergelijking van dat in het jaar 1732 zeer gering, het bedroeg geen 450 personen. Ook in andere opzigten onderscheidden zich beide landverhuizingen van elkander, hoe zeer zij ook weder tot vergelijkingen aanleiding geven. — Zulke verdrukkingen, als de Saltzburgers onder hunnen aartsbisschop, hadden de Zillerthalers ook van verre niet door te staan; maar ook toch wel menigerlei beletselen en beperkingen in hun godsdienstig leven, en van *deze* zochten zij zich los te maken, evenals genen. Gingen deze beletselen en beperkingen al niet van de landsoverheid uit, evenals daar, zoo vermogt toch *deze* niet, hen te beschermen, zonder bestaande regten van een gedeelte der overige onderdanen te krenken. En schoon ook het opzien, dat deze nieuwe landverhuizing verwekte, slechts gering was tegenover *die* meer algemeene beweging, welke die vroegere veroorzaakt had; zoo heeft toch menig Protestantsch hart ook in stilte aan het lot dezer lieden deel genomen, en het onthaal dat zij in *Sileziën* vonden, de liefderijke wijze, waarop de daar aanwezige hulpvereenigingen hen voorkwamen, getuigt, dat de deelneming voor zulke dingen niet geheel uitgestorven is. Maar juist deze deelneming van den kant der algemeene Protestantsche Kerk behoeven nog tot op dezen dag menige onzer broeders in *Frankrijk*, in *Oostenrijk*, in *Italië*, zelfs in *Zwitserland*. Hebben zij ook geene vervolgingen meer in den eigentlichen zin door te staan, zoo hebben zij toch met vele zwarigheden te strijden en te worste-

len, om slechts godsdienst en school te houden, of om de van een gescheidenen in eene gemeente te vereenigen, en er blijft daarom nog veel te doen over.

Op *welken* weg deze verstrooide Protestanten hier en daar tot een zekerder en verblijdender aanzijn te brengen zouden zijn, dit is eene vraag des tijds geworden, die wij *hier* niet beantwoorden kunnen, maar die wel verdient, door Protestantsche regeringen zoowel, als door onderlinge vereenigingen en bijzondere personen rijpelijk overwogen te worden, en zoo mogen wij ook wel de hoop voeden, dat wanneer ook *onze* hulp tot zulke doeleinden aangewend wordt, wij niet bij andere Protestantsche landen zullen achterstaan (*).

Wij gaan nu, nadat wij zoo de uitwendige geschiedenis van het Protestantismus in de XVIII^{de} en gedeeltelijk nog in de XIX^{de} eeuw naar hare algemeenste omtrekken behandeld hebben, tot de *inwendige* geschiedenis over, ter ontwikkeling van de leer en het leven binnen de Protestantsche Kerk van dit tijdvak.

Beide hangen op het naauwst te zamen en staan met elkander in beurtelingsche werking. In tijden, waarin een streng duister geloofsbegrip heerscht, is men ook geneigder, andersdenkenden met geweld tot zijn geloof te dwingen, gelijk ook weder de moed om voor zijn geloof in den dood te gaan, de bereidwilligheid, om als martelaar te sterven, daar zich het eerst vertoont, waar scherp ingedrukte overtuigingen de ziel verstaald hebben. Tijden daarentegen, wier gematigdheid en beschaafdheid,

---

(*) Vergel. allgemeine Kirchenzeitung No. 172. van den 31 October 1841.

wier verdraagzaamheid geroemd wordt, zijn gewoonlijk ook de zoodanige, bij welke als de lichtzijde van hun wezen een vrijer en helderder begrip omtrent godsdienstzaken heerscht, doch die ook weder (en dat is hunne schaduwzijde) al te ligt tot onverschilligheid overslaat. Men stelt zich doorgaans voor datgene in de weer, welks waarde men of schat of zelfs *te hoog* schat; voor iets, welks waarde ons dubbelzinnig geworden is en dat wij bovendien gaarne als ballast over boord werpen, beweegt niemand gaarne den arm ten strijde. De geloofsgoederen, welke de Hervorming in den geestelijken strijd verworven had, zij waren het wel waard geweest, dat als het tot het uiterste kwam, ook het leven voor dezelve opgeofferd, lijf en goed willig voor dezelve gelaten werden. Maar nadat de inhoud dezer geloofsgoederen zelve in twijfel gesteld is geworden, nadat men zelfs daarin bloot een lastigen band voor de vrijheid des geestes, een traag, nutteloos erfgoed der vaderen meende te hebben, was het natuurlijk, dat niemand meer om hunnentwil in den krijg trok of het schavot beklom, ter naauwernood dat iemand meer om hunnentwileene pen verroerde; en dat, *wie* het laatste nog deed, bereids het zich moest laten welgevalen, als geestdrijver uitgekreten te worden.

Zoo veranderden in kort de tijden. Doch gelijk wij nog in het begin der XVIII^{de} eeuw tot in het midden van dezelve in het uitwendige Godsdienstkrijgen en Godsdienstvervolgingen aantreffen, zoo vinden wij ook omstreeks denzelfden tijd nog in het inwendige de oude geloofsstrijden als werktuigelijk voortduren: want nooit wordt de eene tijd door den anderen zuiver vervangen, maar altijd strekt

zich nog de oude tijd in den nieuwen uit, tot de-zelve eindelijk geheel door den nieuwen overwon-nen, afsterft, om veelligt later, wanneer het nie-mand meer vermoedt, slechts in andere gedaante en onder een' anderen naam weder aan de rij te komen. En zoo vinden wij dan nog over het ge-heel in het begin der XVIII^{de} eeuw de orthodoxie der XVII^{de}, zooals zij aan den eenen kant door de Lutherschen, aan den anderen kant door de Gere-formeerden (de eene tegenover de andere) voorge-staan werd, naar haren uitwendigen vorm bestaan, doch tegenover beide zien wij als vijandelijke, on-der zich zelve verdeelde magten het zoogenoemde *Pietismus* en de *ontluikende filozofie*. Het duurde niet lang, of deze beide verschillende magten ge-raakten met elkander in strijd, waartoe er zich spoedig nieuwe elementen van binnen en buiten bijvoegden en waardoor eene omwenteling van be-grippen daargesteld werd, gelijk sedert het tijdvak der Hervorming de geschiedenis der Kerk niet ge-kend had.

Om dezen strijd regt te beoordeelen en te be-grijpen, moeten wij de verschillende geestesrigtin-gen, zooals zij inzonderheid door bijzondere man-nen vertegenwoordigd werden, zoo zuiver en onver-mengd als mogelijk is trachten te beschouwen, doch waarbij wij ons niet te zeer in het bijzondere ver-liezen mogen, zal ons niet het geheel uit de oogen gerukt worden. En toch heeft ook het bijzondere en bijzonderste zijne bijzondere bekoorlijkheid, daar juist menige rigting zich niet anders laat opvatten, dan wanneer men in haar tracht te leven, wat al-tijd het best op den weg van levendige en persoon-

lijke kennis, en dus op den weg der *Biographie* geschiedt.

Ik geloof daarom in het tegenwoordige geval niets overtolligs te doen, wanneer ik het overige dezer bijeenkomst aanwende, om een kort overzicht van den strijd te geven, dien wij van nu af aanschouwen zullen, als het ware het plan van het slagveld voor uwe oogen te ontrollen, opdat wij in de volgende beschouwingen reeds vooruit weten, op welke posten wij onze opmerkzaamheid te rigten, waar wij onze blikken op te vestigen hebben, en opdat wij dan bij dit gevoel van zekerheid ons de behoorlijke rust gunnen mogen, welke het vertoeven bij het meer bijzondere vorderen zal.

Treden wij op de grenzen der XVII en XVIIIde eeuw, zoo vinden wij gelijk reeds opgemerkt is, iets ouds, dat bezig is af te sterven en iets nieuws, dat bezig is te ontluiken. Tot het afstervende oude rekenen wij regtmatig die stijve, strenge letter-orthodoxie, in welke zich in de XVIIde eeuw het frissche levende bronwater der Hervormingsleer versteend had. Deze Godgeleerdheid had hare diensten gedaan, zij had den denkenden geest aan een harden arbeid gewend, zij had tot opscherping der begrippen en tot schoolsche handhaving van dezelve veel bijgedragen, dat eene onbekrompen geleerdheid nog heden in haar waarden moet. Maar voor altijd kon zij den geest niet bevredigen, het minste daar, waar zij in hartstogtelijk getwist en in veroordeelingszucht ontaard was. Tegen deze rigting had zich in de XVIde en XVIIde eeuw eerst de diepe maar duistere Godgeleerdheid der Mystieken, van eenen JAKOB BÖHM en WEIGEL, daarna de meer op het practisch Christendom gerigte van eenen ARND en

SCRIVER en eindelijk de eenvoudige, insgelijks op de practische behoeften des harten en des levens uitgaande leerwijze der zoogenoemde *Pietisten* overgesteld, wier hoofden SPENER en FRANKE bereids in de vorige reeks van Voorlezingen door ons behandeld zijn geworden (*).

Deze rigting, de mystieke en pietistische, stond ook bij den aanvang der XVIII^{de} eeuw tegen de oud orthodoxe als eene jeugdige kracht over; bij alle vervolging, welke zij eerst ondergaan moest, verspreidde zij zich al verder en verder, nu op goede dan op verkeerde wijze. Wij zullen daarom het zoogenoemde *Pietismus* der XVIII^{de} eeuw, welks begin ons reeds van vroeger bekend is, nu in deszelfs verdere ontwikkeling, in deszelfs verschillende vormen, en ook wel in deszelfs gedeeltelijke ontaarding leeren kennen. Het is de drager van het vroom, Christelijk leven geworden, de *positieve* magt, die midden in den strijd stand hield, en die tot op den huidigen dag ook bij zeer veranderden stand van zaken haar regt of ten minste hare stelling in den strijd, heeft weten te handhaven.

Doch het was niet de Pietistische rigting alleen, zooals zij van uit *Halle* over een groot gedeelte van *Duitschland* en *Zwitserland* zich verspreidde, welke de oude, stijve orthodoxie ter neder wierp. Zij ontmoette nog andere vijanden, van een' geheel anderen kant. Had zich tegen over de ledigheid des gemoeds de gemoedskracht in het *Pietismus* beslis-send uitgesproken, zoo verhief zich nu ook van den kant des *verstands* tegenspraak tegen de *verstandigen*: want het ligt juist in de natuur van het

---

(*) Zie D. V, bl. 276.

bloote verstand, dat het op het godsdienstig gebied ligt met zich zelf in tweespalt geraakt, wanneer het gemoed het niet ondersteunt, en in deszelfs werkplaatsen, waar de scherpe bewijzen *gespitst* worden, wordt ook de twijfel gescherpt, welke tegen deze bewijzen kan opkomen. Het regt van vrij onderzoek, hetwelk het Protestantismus aan deszelfs belijders gaf, werd, nadat men het, met den Bijbel in de hand, tegen de leerstellingen der Catholijke Kerk verdedigd had, nu ook aangewend tegen de Protestantsche Kerkleer zelve, eerst mede uitgaande van den Bijbelschen grond, doch daarna ook van den algemeenen grond der rede; zelfs tegen den Bijbel. Reeds in de vorige eeuwen hadden zich nevens de Mystieke sekten ook zulke opgedaan, welke zich beijverden met koel nuchter verstand de geheimen des geloofs op te lossen, aan welke tot hiertoe het orthodox Protestantismus vastgehouden had. Het waren de Arminianen en Socinianen. Hen volgden nu velen na, hetzij opentlijk of in het geheim. Men las hunne schriften, met oogmerk, om ze te onderzoeken, om ze te wederleggen, doch veel van het gelezene liet een angel in de ziel achter, welke den twijfel tot verderen twijfel opwekte, en zoo lieten zich ook Orthodoxen hier en daar iets afdingen van de strengste leer. Er vormde zich trapswijze eene gematigde school van Godgeleerden, die zonder van de regtgeloovige leer beduidend af te wijken, echter met den vijand begon te onderhandelen of ten minste hem verschoonde. Doch ook daarbij bleef het niet. Het navorschend verstand wierp zich niet slechts op de bijzondere geheimen, als der Drieëenheid of der Verkiezing, maar het

geheel des Christendoms, het geschiedkundige van hetzelfde even als deszelfs leerinhoud werd van tijd tot tijd in twijfel gesteld, en de vragen drongen zich op, naar den oorsprong des Christendoms, naar deszelfs geloofwaardigheid, naar de mogelijkheid, het wezentlijk bestaan en de noodzakelijkheid eener Goddelijke openbaring, naar de waarheid en zekerheid der Evangelische verhalen, naar waarheid der wonderen en voorzeggingen. — Deze stoute vragen waren door de *Engelsche Deïsten* reeds in de XVII^{de} eeuw geopperd geworden; zij werden in de XVIII^{de} voortgezet, en niet slechts in *Engeland*, maar voornamelijk in *Frankrijk*, en ook in *Duitschland* vond deze Deïstische of Naturalistische rigting hare vrienden en verdedigers. VOLTAIRE en FREDERIK de Groote vertegenwoordigen ons dezen tijd.

Intusschen raakte de beuzelachtige geest der Fransche verlichting slechts de oppervlakte van het Duitsche wezen, dezelve schaafde als het ware slechts de huid, terwijl de diepere omwenteling der begrippen van elders zich voorbereidde en wel uit het hart des Duitschen volks zelve. Het Duitsche volk is een ernstig, een doordenkend volk. Men heeft het dikwijls het verwijt eener onpractische ideologische rigting gedaan, en dit verwijt moest het zich laten welgevalen in practische dingen, waarin het somwijlen eenigzins zwaartillend en ongeschikt ter zijde van het meer ligtzinnige naburige volk verschijnt. Maar in het gebied van den *geest*, van de *wetenschap*, van het *geloof* en van het dieper *denken* kwam het onbetwistbaar onder alle nieuwere natiën de kroon der verdienste toe, zoo ver van menschelijke verdienste de rede

zijn kan. Want ook het hooggeprezen verstand der Engelschen is meer een politiek, een mathematisch en industrieel dan een metaphysisch, op de onzigtbare wereld gerigt verstand.

Schijnbaar, ja niet slechts schijnbaar, maar werkelijk bezwaarlijk en slechts al te afhankelijk nog van vreemden invloed begon de Duitsche natie met LEIBNITZ en WOLFF hare filozofie uit het ruwe te bearbeiten, gelijk de kunstenaar zijn afgodsbeeld uit het harde marmer. Van diepen waarheidszin en zedelijken ernst doordrongen, streefde deze filozofie er van verre niet na, een doorluchtig kaartenhuis in de plaats van den eerwaardigen kerktempel te stellen of zelfs een goddeloos, lichtvaardig leven met filozofische schijngronden te bemantelen, gelijk dit de materialistische Franschen ten minste eenigen onder hen, voortreffelijk verstonden, en gelijk het van hen ook eene jeugdige school in *Duitschland* in de XIX^{de} eeuw geleerd heeft. Integendeel, LEIBNITZ en WOLFF wilden niets anders met hunne filozofie dan de Godsdienst en de zedelijkheid een krachtigen steun geven. Voorzeker vertrouwden zij daarbij de kracht der menschelijke rede, die toch de Schepper juist daarom den menschen gegeven had, opdat zij van het zinnelijke tot het bovenzinnelijke zouden kunnen besluiten en zekere bewijzen voor hunne geloofs- en handelwijze daarstellen. Deze wijsgeeren hadden ook even zoo min het oogmerk, met hunne aanbeveling der rede en van het gebruik der rede in godsdienstzaken, de Openbaring te na te komen. Integendeel, zij waren overtuigd, dat de zoogenoemde *natuurlijke Godsdienst*, welke zij met hunne rede-besluiten meenden te kunnen bereiken

en die bovenal het geloof aan God en de onsterfelijkheid der ziel betrof, het beste voorportaal werd, om van daar in den tempel der geopenbaarde Godsdienst binnen te treden. Ja, die Godgeleerden hoopen volgens de mathematisch-demonstratieve methode, gelijk men die noemde, ook de geloofswaarheden der Openbaring tegenover het ongeloof te kunnen bewijzen. LEIBNITZ had toch zelf de proef genomen, om de Luthersche leer van het Avondmaal en de Drieëenheid filozofisch te bewijzen! Doch nu merkten anderen wel, en dit waren niet de onbekwaamsten, dat het overbrengen der Godsdienst in den kring van het mathematisch bewijs haar even zoo zeer schaden als bevoordeelen kon. Het voorstellen eener natuurlijke Godsdienst, die slechts uiterlijk met de geopenbaarde in verband staat en nevens haar toch eene zekere zelfstandigheid verdedigt, scheen hun bedenkelijk. Wat zou er van het Christendom worden, wanneer het geloof aan God en onsterfelijkheid en de zedelijke beweegredenen tot een deugzaam leven ook zonder hetzelfde bestaan konden! Moesten niet velen zich met deze natuurlijke Godsdienst, die ook door de Deïsten aanbevolen werd, vergenoegen en de geopenbaarde ten laatste slechts nog als eene eerwaardige ruïne beschouwen, wanneer zij niet zelfs zoo ver gingen, haar ook nog die eerwaardigheid te ontzeggen. Daarom verzetteden zich de besliste aanhangers van een levendig, op inwendige ervaring berustend streng Bijbelsch Christendom, verzetteden zich met één woord de Pietisten (zooals men ze noemde) even zoo zeer tegen deze demonstratieve leerwijze, als zij zich vroeger tegen de koude stijve orthodoxie gekant hadden. De stelling der Piëtisten in den

strijd werd nu anders. Vroeger verschenen zij, tegenover de oud-orthodoxen, als de vernieuwers, als de verlichters, als de vijanden van het oude, algemeen aangenomen Kerkgeloof. Thans verschenen zij, tegenover de nieuwe filozofie, als de orthodoxen, als de vijanden der nieuwe verlichting, als diegenen, welke het oude geloof, schoon ook niet der School, toch der Kerk en des Bijbels, tegen den hoogmoed der filozofie en het doorbreken van filozofischen twijfel meenden te moeten verdedigen. Aan deze welgemeende pogingen van het Pietismus ontbrak intusschen niet zelden de zekere tact van eenen SPENER, zelfs de waardige FRANKE was hier niet van misslagen vrij. Het Pietismus liet zich tot valschen ijver verleiden. Het bezweek voor den voorwaarts dringenden tijdgeest, en trok zich daarna, schuw voor de wereld, in kleinere kringen van vromen terug, niet zonder een zeker misnoegen, dat zich in bittere en onregmatige klagten uitstortte. De bloote filozofie van dien tijd, of de streng mathematisch-demonstratieve methode zou het intusschen niet alleen hebben kunnen gelukken, een nieuwen staat van zaken daar te stellen, indien haar niet ook nog andere verschijnselen op het wetenschappelijk gebied en het gebied des levens in het gemeen, waren te hulp gekomen. Het strenge, aan een mathematischen vorm gebonden denken is niet ieders zaak, ten minste niet der groote menigte. Deze verlangt onmiddellijke aanschouwingen, korte resultaten, duidelijke redeneringen. Inzonderheid leent zij aan *datgene* gaarne een genegen oor, wat zich aan het zoogenoemd gezond menschenverstand aanbeveelt, weinig voorwaarden stelt en toch genot belooft.

Zoo vormde zich allengs deels uit de leerstellingen der Wolfiaansche school, deels uit datgene, wat de Engelsche Deïsten geleerd hadden, eene zoogenoemde *volkswijsbegeerte*, eene theorie der practische nuttigheid en der gelukzaligheid, welke de deugd, d. i. den eerbaren wandel, inzonderheid de vlijt en de orde in tijdelijke dingen den welverdienden loon op aarde en ook in den hemel beloofde, zonder dat zij het noodig geacht had, zich langer met nuttelooze bespiegelingen over de verborgenheden des geloofs te vermoeijen. Menige geestelijken zelfs gaven aan deze rigting toe. Zij bepaalden hunne voordragten in de kerk voornamelijk bij de zedeleer des burgers en des landmans, zij bestreden het bijgeloof, en bevalen ook op den kansel nuttige uitvindingen aan, zooals zij het aard-sche leven te stade komen.

In de Godgeleerde wetenschappen zelve hadden intusschen menige veranderingen plaats gegrepen, waarover men zich slechts gedeeltelijk verheugen konde. Het Bijbelonderzoek had naar deszelfs geleerde zijde, beduidende voortgangen gemaakt. Men was door middel van geleerde reizen dieper ingedrongen in de taal, de zeden, de denkwijze van het Oosten; men had veel, dat tot hiertoe midden in den kring onzer Westersche begrippen zich wonderlijk genoeg uitgezonderd had, en dat slechts wegens deszelfs onverstaanbaarheid door menigeen als verborgenheid bewonderd werd, naar den tijd leeren verstaan waaruit het oorspronkelijk was; men werd zich meer bewust van datgene, wat in den Bijbel zinnebeeldig gemeend is en wat onder het beeld verstaan wordt. Men scheidde het plaatse-

VII. H

lijk en tijdelijk voorgestelde van datgene, wat eeuwige waarde en eeuwig gewigt heeft. Zekerlijk ging men daarbij niet altijd behoedzaam, zelfs niet altijd redelijk te werk. Men wierp onder den breeden naam van Oostersch spraakgebruik en van oude beeldspraak ook dat over boord, wat de eigendommelijkheid en het wezen des Christendoms uitmaakt, dat, wat het juist van andere Godsdiens-ten onderscheidt; en terwijl men de bloote schaal van de vrucht meende los te maken, schelde men ook van deze een goed stuk weg, zoodat wanneer men naar de kern vroeg, deze zelve onder de handen der schellers verdwenen was. Zoo ontstond allengs eene gedachtelooze, tot weinig zedekundige Bijbelteksten zich bepalende, oppervlakkige Godgeleerdheid, welke men met den naam van *Neologie* aanduidde. Men mag echter, wanneer men in de beoordeeling ook van dit verschijnsel billijk zijn wil, niet alle neologische pogingen van dien tijd onder ééne klasse brengen. Bij den een mogt werkelijk de lichtzinnigheid, die zich het dieper denken en den strijd in het binnenste gaarne bespaart en naar het goedkoopste grijpt, een beduidend aandeel aan deze pogingen hebben; bij anderen echter was het zedelijke doel duidelijk zichtbaar, het in minachting gekomen Christendom daardoor weder aan te bevelen, dat men hetzelfde het ouderwetsche kleed uittrok, waaraan velen zich ergerden, en het naar den smaak des tijds zocht op te sieren. Velen schikten zich meer naar de vooroordeelen des tijds, om voor dezen tijd nog het weinige te redden, wat dezelve ook nog van zich meende te stooten. Zij gaven de buitenwerken der

vesting prijs, om de sterkte te behouden, die hun van harte dierbaar en voor geen prijs veil was. Ook moet men nooit vergeten, dat bij dit groote scheidingsproces, zooals het in de laatste jaren der XVIII^{de} eeuw voorgenomen werd, ook werkelijk veel met regt afgescheiden werd, wat tot hiertoe het Christendom slechts een walgelijken bijsmaak gegeven had, zonder het op te rigten, dat menig oud zuurdeeg weggenomen is geworden, hetwelk wij waarlijk niet zouden terug verlangen, dat in het gemeen menig beters daargesteld, de geest uit zijnen tragen sluimer opgewekt en een tijdvak van beschaving voorbereid is geworden, waarover wij en onze kinderen ons met regt verheugen. Ja, wie wat dieper gaat, zal wel inzien, dat ook hier de menschen niet alles deden, en dat God ook mede zijne hand in het werk had. De gebeurtenissen op het godsdienstig en godgeleerd gebied stonden bovendien niet eenzaam daar. Het Duitse volksleven werd sedert den zevenjarigen oorlog in het gemeen een ander, een verstandelijk beweegbaarder leven. Duitsche letterkunde en poëzij namen een hooger vlugt, ook hier bestond er strijd tusschen het oude en het nieuwe, en het een ging in het andere over. Men denke aan LESSING, die naar beide zijden, de godgeleerde zoo wel als de letterkundig-aesthetische, zijne glinsterende en vernietigende blikken heen sloeg. Ook in het opvoedingswezen had men de oude baan verlaten, en wat ROUSSEAU in de Fransche taal even aangeroerd had, werd door de Duitsche Philanthropen, BASEDOW, SALZMAN, CAMPE verder beschaafd, niet zonder veel tegenspraak van de zijde der oude, in

de dienst der Kerk grijs geworden voorstanders der scholen, niet zonder veel misslagen, maar toch ook niet zonder beter gevolg, hetwelk de vrucht van den strijd was.

Het was daarom ten eenenmale eene ijdele poging, van boven af door maatregelen van geweld den geest der vernieuwing palen te willen stellen. Het Pruisisch Godsdienstedict (1788) miste daarom zijn doel. Van binnen naar buiten moest het tegenwigt daargesteld worden, en het werd op menigerlei wijze daargesteld. De oude orthodoxie had hare wapenen reeds stomp gemaakt in den strijd tegen het Piëtismus, en dit zelve had behoefte aan opwekkende en verlevendigende elementen, wanneer het niet in bloote lijdelijkheid, in onvergenoegde klagten verkwijnen zoude. Hoe meer nu de Kerk zelve in verval was en hoe minder zij de kracht bezat, uit zich zelve nieuw leven voort te brengen, des te meer vertoonde zich in bijzondere en ook in grootere gezelschappen en corporatiën, de positieve geest des Christendoms tegen over de critische en negatieve rigting. Dezelve vertoonde zich in de eenen meer onder den vorm van filosofische gedachte en van geleerde bespiegeling, in de anderen meer in den vorm van practische vroomheid, bij de eenen meer, bij de anderen minder vermengd met de eigendommelijkheden des persoons, met de stemmingen en neigingen des individuele levens. Velen der diepzinnigste denkers der eeuw schroomden niet voor het strengere Bijbelsche Christendom zich in de bres te stellen, ook op gevaar van door de priesters der verlichting uitgekreten te worden. Anderen stelden zich aan

het hoofd van vereenigingen, van kleinere gezelschappen, van sekten, of zij vormden eene gemeente in de gemeente, een kerkje in de Kerk. Wij denken hier bijzonder aan twee genootschappen, die op het godsdienstige leven der geheele XVIII^{de} en ook nog der volgende eeuw aanmerkelijken invloed geoeffend hebben, aan de Evangelische Broedergemeente, door ZINZENDORF gesticht, en aan de Engelsche Methodisten, met WESLEY aan het hoofd. Ook nog andere uitstekende, merkwaardige persoonlijkheden, als die van eenen BEN-GEL, van eenen SWEDENBORG, van eenen OETINGER, later van eenen LAVATER en STILLING, vormden even zoo vele middelpunten van geloovige aanhangers, die wel is waar, gelijk het gewoonlijk gaat, de eenzijdigheden en dwalingen hunner voorbeelden nog begeeriger aannemen dan het goede en edele van hun karakter en daardoor den sektengeest dikwijls tegen den wil van genen bevorderden, doch altijd een tegenwigt daargestelden tegen de flauwheid en oppervlakkigheid der algemeene verlichting. Reeds van eene andere zijde is er opmerkzaam op gemaakt, hoe de omkeering der nieuwere Duitsche letterkunde eerst door WIELAND, KLOPSTOCK, LESSING, en daarna verder door HERDER, SCHILLER en GOETHE eene merkwaardige paralel vormde, tot de Fransche omwenteling in *Frankrijk*; hoe hier het leven van den geest dezelfde schokken onderging, als daar het staatkundige. Maar juist deze tijd van omkeering, waarin ook voornamelijk het verschijnen der *Kantiaansche wijsbegeerte* valt, ligt gedeeltelijk reeds buiten onze tegenwoordige taak. Mogt het mij intusschen geluk-

ken, door de volgende voorstellingen u te overtuigen, dat bij al de geweldige strijden om het zijn en niet zijn des Christendoms het Christelijk belang zelf niet te gronde gegaan en de diepere grondslag van het Protestantismus niet geschokt geworden is.

VIJFDE VOORLEZING.

LEVEN EN ZEDEN IN DUITSCHLAND IN DE EERSTE HELFT DER
XVIII^{de} EEUW. FREDERIK WILLEM I VAN PRUISEN.

» Een geschiedkundig voorstel naar eeuwen af te deelen, heeft zijne ongeschiktheid. Met geene scheiden zich de gebeurtenissen zuiver af; menschenleven en handelen gaat van de eene in de andere over; maar alle indeelingsgronden, wanneer men ze naauwkeurig beziet, zijn toch slechts van eenen, die het meeste overwigt heeft ontleend. *Zekere* werkingen vertoonen zich op eene duidelijke wijze in eene zekere eeuw, zonder dat men de voorbereiding miskennen of de nawerking loochenen kan.”

Aan dit woord van GOETHE (*) denken wij, wanneer wij naar een geschikt aanknooppingspunt zoeken, waaraan wij de *inwendige* geschiedenis van het Protestantismus kunnen vastmaken. Wij staan op de grenzen met den blik achterwaarts in de XVII^{de} en voorwaarts in de XVIII^{de} eeuw, zonder

---

(*) Farbenlehre II. S. 469.

dat deze grenzen door een scheidspaal aangeduid waren. Bloote jaartallen scheiden niet af, en de uurslag eener nieuwe eeuw, schoon die ook in het spookuur zich doet hooren, is toch niet de regte tooverslag, die de oude geesten verbant en de nieuwe te voorschijn roept. Het zijn de geesten zelve, die tot het voor de geesten geschikte uur doordringen, die veelligt als spoken eerst het geslacht der levenden vrees aanjagen, tot dat zij zich als de afgezanten eener hoogere wereldorde hebben doen kennen. De eenen zien ook deze geesten vroeger dan de anderen, en terwijl dezen op den Godsakker der geschiedenis slechts de lijken omwroeten en de levenden bij de dooden zoeken, heeft voor genen reeds de haan gekraaid, en de scherpe morgenlucht noodigt hen, de borst in haar te baden.

De overgangsperiode uit de XVII^{de} in de XVIII^{de} eeuw is ten minste voor *Duitschland* juist niet verblijdend te noemen. Men is bij haar nergens te huis. Half voelt men zich nog gehouden door de stijve vormen van de tijden van LODEWIJK XIV en half droomt men reeds van eenen nieuwen tijd. Groote persoonlijkheden als LEIBNITZ, NEWTON, SPENER, THOMASIUS staan even als de Colosse van Rhodus met den eenen voet op den eenen, met den anderen op den anderen oever, terwijl het geslacht der Pygmeën met luchtige wimpels onder hen heenvaart, door onzekeren wind ginds en hergedreven.

Rigten wij onze blikken op *Duitschland*, met welk land wij hier hoofdzakelijk te doen hebben, zoo vinden wij niet meer het oude, Duitsche, kernachtige leven, zooals wij tot den tijd der Hervorming en ook nog verder tot in de XVII^{de} eeuw

ontmoeten. Fransche mode en zeden waren ten tijde van LODEWIJK XIV ook aan de Duitsche hoven ingeslopen en waren van daar ook in het huis des burgers binnengedrongen; ook had deze rigting zich van den smaak in geestelijke dingen meester gemaakt. Men denke aan den gezwollen pruikenstijl der toen gelezene dichters, van eenen HOFMANNS-WALDAU, LOHENSTEIN, BESSER enz. Het best laten wij een streng zedeprediker van den toenmaligen tijd met zijne eigene woorden klagen (*). » Beschouwen wij den tegenwoordigen toestand van *Duitschland*, zoo vinden wij een groot onderscheid. Het is toch helaas! maar al te zeer bekend, dat zoolang de duivel der Franschen onder ons Duitschers regeert, wij in leven, zeden en gebruiken zoo veranderen, dat wij met goed regt, zoo wij niet zelfs genaturaliseerde Franschen zijn en heeten willen, den naam van een nieuw, zonderling en in Franschen herschappen volk bekomen kunnen. Anders werden de Franschen bij die Duitschers niet geacht, heden ten dage kunnen wij niet zonder hen leven, en moet alles Fransch zijn, Fransche taal, Fransche kleederen, Fransche spijzen, Fransch huisraad, Fransche dansen, Fransche muziek(†).... De ligtzinnige geest der Franschen heeft ons door liefkozende werken en vleijende redenen in slaap gewiegd, gelijk de slang onze eerste ouders in het paradijs gedaan heeft, om ons van tijd tot tijd onze lieve Duitsche vrijheid te benemen. De meeste Duitsche hoven zijn op eene Fransche wijze ingerigt,

---

(*) Bij FÖRSTER, *Friedrich Wilhelm I.* S. 41. (Uit een name-loos geschrift.)

(†) «Fransche ziekten,» wordt er nog bijgevoegd.

en wie heden ten dage aan dezelve verzorgd zijn wil, moet Fransch kennen, en bijzonder te *Parijs*, hetwelk als het ware eene universiteit van alle ligtvaardigheid is, geweest zijn; zoo niet, dan behoeft hij zich geene rekening bij de hoven te maken..... Van de hoven is het op de bijzondere personen en zelfs tot het gemeen gekomen. Wanneer de kinderen naauwelijks spreken kunnen, en slechts 4 of 5 jaren tellen, zoo worden zij al aanstonds den Franschen moloch opgeofferd .... en de ouders zijn reeds op Fransche taal- en dansmeesters bedacht. In *Frankrijk* spreekt niemand Duitsch, behalve de Duitschers onder elkander, die zich daar ophouden; maar bij ons Duitschers is de Fransche taal zoo gemeen geworden, dat op vele plaatsen bereids schoenmakers, kleedermakers, kinderen en dienstboden dezelve plegen te spreken. Wil een jongman heden ten dage bij eene jonkvrouw toegelaten worden, zoo moet hij met Fransche hoedjes, vesten, galante kousen gekleed komen .... en schoon hij ook niet voor een vledermuis verstand in het hoofd heeft, hij is en blijft Monsieur, vooral wanneer hij zoo een weinig parleren kan."

Men zal veelligt zeggen, dat waren louter onverschillige dingen. Taal, kleeding, uitwendige gebruiken hebben niets met de Godsdienst gemeen. en men zal zich veelligt verwonderen, dat wij daaraan *hier* aan *deze* plaats en in *dezen* Zusammenhang gedacht hebben. Doch, die zaak is niet zoo onverschillig, als men op den eersten oogopslag meent. Wie uit bloote zucht tot navolging, uit ijdelheid, uit zwakheid zijne nationaliteit op-offert, *die* verkeert ook in gevaar, zijn geloof en zijne Godsdienst op te offeren. Men kan God voor-

zeker even zoo goed in de Fransche taal dienen als in de Duitsche, ja, wel hem, die het in zoo vele talen als mogelijk is kan; reeds LUTHER wenschte dat het in alle talen mogt geschieden; doch daarvan is *hier* geen spraak, maar van de *gezindheid*, waarmede het geschiedt. Waar *deze* eenmaal wispelturig is geworden, daar is ook niet de regte diepte van geest te vinden, welke noodig is, om godsdienstige indrukken met den regten degelijken ernst in zich op te nemen en te verarbeiden. Het kleed maakt wel is waar den man niet, maar toch mogt ik beweren, dat ook de kleederen iets van de werking op den geest met zich dragen, welke het lichaam, het kleed onzer ziel, in een nog hooger mate op den geest uitoefent. De modes zijn de zinnelijke uitdrukking, het gelaat van eene eeuw, van een volk, en waar dit *niet* is, waar taal, kleeding en uitwendige zeden in tegenspraak staan met het *karakter*, daar vinden wij ten minste eene dan eens belagchelijke, dan eens bedroevende tweespalt. En op deze tweespalt tusschen het Fransche en Duitsche wezen stooten wij hoofdzakelijk bij den aanvang der XVIII^{de} eeuw. In vele harten woont daar nog het oude, Duitsche, kerkelijke geloof, zooals dat de Catechismus der oude tijden leerde, de oude, opregte zeden; maar Duitsch geloof en Duitsche zeden vinden niet meer de voor dezelve gepaste uitdrukking. Men merkt aan alles, het oude is voorbij, het moet alles nieuw worden, er is eene andere geest in aantogt, maar deze geest is nog niet aanwezig; er heeft eene worsteling plaats van het oude met het nieuwe, maar de kampvechters gedragen zich meestendeels ongeschikt. In plaats van het goede aan te nemen, dat de nieuwe

tijd hun aanbiedt, grijpen zij naar de schaduw, naar den ijdel schijn, en in plaats van het ware en beproefde van het oude vast te houden, klemmen zij zich weder ter onregter plaatse aan den gewonen vorm vast, en strijden voor denzelfden op leven en dood, terwijl zij zich het kleinood zelf zonder veel moeite, ja zonder dat zij hetzelfde bemerkten, hebben laten ontnemen. — Zoo is het wel te allen tijde gegaan, maar het meest valt ons dit tweeslachtig wezen in het oog, wanneer ereene groote omkeering van betrekkingen en ideën in aantogt is. En dit was dan het geval bij de toenmalige eeuwverwisseling. Om nu, wanneer het er op aankomt van deze overgangperiode eene aanschouwing te krijgen, het niet bij algemeene schilderijen te laten berusten, willen wij al aanstonds eene krachtige, scherp geteekende persoonlijkheid op den voorgrond stellen, eene persoonlijkheid, welke ook op de *kerkelijke* bewegingen des tijds krachten invloed geoeffend heeft; het beeld eens mans, ja eens konings, die de deugden zoowel als de gebreken der oudere tijden wonderbaar in zich vereenigde en die toch *tegen* zijnen wil medehelpen moest, voor den nieuwen tijd den weg te banen, al ware het ook slechts door de tegenstelling geweest, welke hij te voorschijn riep; ik meen het beeld van FREDERIK WILLEM I, Koning van *Pruisen*. Wij openen met hem des te liever de reeks onzer beschouwingen over de inwendige ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus, als wij dan later in zijnen zoon, FREDERIK den Groote, den nieuwen tijd der verlichting zullen vertegenwoordigd zien, en als wij reeds vroeger in den grooten keurvorst en in zijne gemalin LOUIZA HENRIETTE, de lichtzijde der XVII^{de} eeuw aanschouwd hebben.

De groote keurvorst had zijnen zoon, FREDERIK III, een door oorlogen uitgeput land achtergelaten. Deze, een prachtlievend vorst, een navolger van Fransche zeden, zooals zij onder LODEWIJK XIV in zwang waren, had tot verhooging zijner persoonlijke waarde en van den luister die zich daardoor over het land verspreiden zou, de koningskroon met eigene handen zich op het hoofd geplaatst (in Januarij 1701), en onder den naam van FREDERIK I de rij der koningen van *Pruisen* met den aanvang der nieuwe eeuw geopend. Zijne gemalin, SOFIA CHARLOTTA, geboren prinses van *Brunswijk-Hanover*, behoorde tot de beroemste vrouwen van haren tijd. Met Fransche beschaafdheid, waarin ook zij van hare vroege jeugd af ingewijd was, vereenigde zij den zin voor Duitsche grondigheid, die door den omgang met LEIBNITZ in haar aangekweekt werd. Zij liet zich in godgeleerde redetwisten met vrijgeesten en Jezuiten in, en wist beiden met schranderheid van geest te behandelen (*). Zoon dezer ouders was koning FREDERIK WILLEM I, geboren te *Keulen* aan de Spree, den 14^{den} Augustus (nieuwen stijl) 1688. Nadat eene Hervormde uitgewekene, de vrouw VAN MONTBEIL, zijne eerste opvoeding geleid had, waarbij het kind reeds vroeg sporen van een' zelfstandigen geest had laten blijken, werd hij aan de gestrengere leiding van den graaf DOHNA overgegeven. In het den graaf door den vader des prinsen overgegeven voorschrift van het jaar 1695 heet het onder anderen: »de ware Godsvrucht moet bij tijds in het jeugdige hart dermate ingeplant worden, dat zij wortel vatte en in

---

(*) FÖRSTER I. S. 50.

het *geheele leven*, ook op *dien tijd*, wanneer er geen bestuur of opzicht meer plaats heeft, hare vruchten voortbrengende. Inzonderheid moet de keurprins van Gods majesteit en almacht wel en in dier voege onderrigt worden, dat in hem ten allen tijde eene heilige vrees en eerbied voor God en deszelfs geboden wone; want dit is het eenige middel, om de van menschelijke wetten en straffen bevrijde souveraine magt binnen de palen der betamelijkheid te houden, en even als andere menschen door belooningen en straffen der hoogste overheid, van het kwade afgebragt en tot het goede geleid worden, zoo moet zulks alleen de *vreeze Gods* bij groote vorsten, ook wie geen menschelijk geregt straffen en belooningen kan toepassen, opwekken. En zulks geschiedt, wanneer zij van de majesteit en geregtigheid Gods wel overtuigd zijn, enz. — Daarna werd verordend 1. dat de keurprins nevens al zijne bedienden 's morgens en 's avonds zijn gebed op de knieën zoude verrigten, 2. na geëindigd gebed een kapittel uit den Bijbel zoude lezen *en dat niet ter loops*, maar dat altijd na de voorlezing de voornaamste inhoud kortelijk herhaald en indien er eenige schoone spreuken, welke op 's prinsen toestand passen, in te vinden zijn, deze bijeengezameld zouden worden, opdat de keurprins ze herhalen en van buiten zoude kunnen leeren, gelijk dan zulks ook met de nuttigste psalmen en korte geestvolle gebeden kan geschieden, 3. dat verder de keurprins in de geloofsartikelen, *principiis* en hoofdstukken der Christelijke ware Hervormde Godsdienst wel zoude onderwezen worden, hetwelk door eene vlijtige catechisatie . . . geschieden moest, 4. dat hij vlijtig ter kerke naar de predikatiën ge-

zonden, en hem ook aangewezen zoude worden om daarvan iets te onthouden, 5. dat niemand tot den keurprins toegelaten zoude worden, welke dezen tot vloeken, zweren, vuile en ondeugende gesprekken verleiden konde... gelijk dan ook de opperhofmeester, wanneer soms de keurprins zweren of vloeken of iets ergerlijks spreken mogt, hem daarover ernstig heeft te vermanen, en zoo zulks niet baten mogt, het ter onzer kennis moet brengen. Men moet hem ook eindelijk van de wereldsche ijdelheden afhouden en hem zoo veel mogelijk een *degout* (afkeer) daarvan inboezemen. En dewijl de eerbied en gehoorzaamheid, welke kinderen aan hunne ouders schuldig zijn, ook tot de godsvrucht behooren, zoo heeft de opperhofmeester den keurprins bij tijds voor te houden, welk ontzag en onderdanigheid hij ons in alle dingen, en inzonderheid bij datgene wat wij verordenen en bevelen, schuldig zij," — Een gedeelte der opvoeding van den prins nam de moeder zelve op zich; zij las met hem dagelijks eenige uren den *Telemachus* van *FÉNÉLON*, en paarde daarmede wijze leeringen en gesprekken. — Een enkel gebrek had die voortreffelijke vorstin, zij was te zwak en toegevend, hetwelk haar zoon haar later zelfs met harde woorden verweet, daar hij van haar plagt te zeggen: zij was eene verstandige vrouw, maar eene slechte Christin. Terwijl de kroonprins tot jongeling opwies, onderscheidde hij zich in tegenoverstelling van de Fransche prachtliefde zijns vaders door groote eenvoudigheid en een Duitsch karakter. Voor den soldatenstand betoonde hij eene onbepaalde ingenomenheid, en thans reeds achtte hij boven alles de groot gewassen lieden. Reeds in zijn 18^{de}

jaar, onmiddellijk na den vroegen dood zijner moeder (in het jaar 1705) trad de kroonprins (1706) met de keurprinses van *Hanover*, SOFIA DOROTHEA, in het huwelijk. Nadat hij onder MARLBOROUGH en prins EUGENIUS den veldtocht in *de Nederlanden* gemaakt en den beroemden slag bij *Malplaquet* mede bijgewoond had, keerde hij naar *Berlijn* terug, om met het jaar 1713 de regering te aanvaarden. Reeds het jaar te voren was hem zijn troonopvolger in den persoon van FREDERIK den Groote geboren. FREDERIK WILLEM I had zijn 25ste jaar bereikt, toen hij den vaderlijken troon besteege. Niet zijne regeringsgeschiedenis willen wij verhalen, slechts zijn karakter schilderen en het een en ander er uit voordragen, wat hem als *Duitsch Protestantisch vorst* van dien tijd en als den man karakteriseert, in wien zich de rigtingen der beginnende eeuw op eene merkwaardige wijze afspiegelden.

De koning beminde, gelijk reeds opgemerkt is, de grootste eenvoudigheid. De Fransche modeschafte hij af, of liet dezelve, om ze belagchelijk en verachtelijk te maken, door zijne hofnarren dragen. Maar niet alleen de uitwendige mode verklaarde hij den oorlog, maar ook al wat er toe behoorde, het liederlijk Fransche wezen en de ligtvaardigheid, die zich achter het van LODEWIJK XIV ontleende masker der galanterie en des vernufts verborgen hadden. Hij zelf bewaarde naar strenge Duitse en Christelijke zeden huwelijks-trouw en huiselijke tucht, en strafte streng het tegendeel in anderen. Zijn huwelijk kon, tot schande van de bedorven hoven des tijds, als een voorbeeld gesteld worden, en het bijzonder leven

aan het hof moest ook niet eens den *schijn* van ongebondenheid naar buiten verbreiden. Toen eens de koningin een harer avondgezelschappen in *Monbijou* te lang in den nacht uitstreckte, begaf zich de gestrengte huisvader zelf, in den mantel gehuld, laat in den nacht ten huize van den proost REINBECK, klopte aan en overhandigde den bediende een briefje aan den proost, waarin hij hem beval, de koningin dit als onbetamelijk voor te stellen. De overtollige hofbedieningen schrapte hij met één pennestreek van den koninklijken staat, en van de verkochte sieraden betaalde hij des vaders schulden. Voor zijn eigen persoon nam hij eene vaste tijdsverdeeling waar, waarvan hij niet ligt afweek, en welke ons een trouwe spiegel van zijn wezen is. Gelijk hij als keurprins er toe aangespoord was geworden, zoo begon hij ook als koning zijn dagwerk met eene godsdienstige oefening, daar hij uit VALERII KREUSBERGS dagelijksche Aandacht een gebed las; daarna ontving hij de kabinetsraden, die hem schriftelijke berigten overhandigden, op welke hij altijd eigenhandig het bescheid dikwijls zeer lakoniek aan den rand schreef. Te 10 ure was er parade, daarna bezigtiging van den koninklijken paardenstal. Op beide plaatsen werden verzoekschriften aangenomen, wel is waar het een genadiger dan het ander, al naardat de koning zijne luimen had, want over *deze* luimen meester te worden, dat was hem bij alle zich eigen gemaakte vroomheid niet gelukt. Te 11 ure ontving hij de geheime raden; te 12 ure hield hij middagtafel, welke veel eenvoudiger bezet was dan ten tijde van den ouden koning; intusschen versmaadde ook FREDERIK WILLEM den rijnwijn niet, en noemde die-

genen welke niet dapper mede wilden drinken, Piëtisten. Hij beminde vrolijke tafelgesprekken, maar alles onbetamelijks werd ook hier verwijderd gehouden; » want (zoo heet het in het berigt van een' tijdgenoot) evenals hare majesteit *de koningin* van alle grove scherts en ergerlijke potsen eene verklaarde vijandin is, zoo wil ook zijne majesteit *de koning* volstrekt niet, dat in tegenwoordigheid dezer doorluchtigste moeder en harer koninklijke kinderen het geringste, wat tot ergernis aanleiding geven of hunne ooren kwetsen konde, te berde zoude gebragt worden."

Na afgeloopen tafel plagt de koning uit te rijden, of, wanneer hij zich in *Potsdam* of *Wusterhausen* bevond, ging hij ook te voet. Op zulke wandelingen hield hij dikwijls degenen die hij ontmoette aan, ondervroeg hen, en wee dengene die door hem op lediggang of slechten wandel betrapt werd, de koning deed hem eigenhandig zijnen stok voelen of hij werd naar *Spandau*, naar het tuchthuis vervoerd (*). Maar wee ook degenen, over wier verdrukkingen hij eenen armen met regt had hooren klagen. Het onderzoek bleef niet uit, en ook de straf niet. Van ieder met wien hij sprak, verlangde de koning, dat hij hem naauwkeurig en scherp aanzag, want hij meende in ieders oogen te kunnen lezen. Natuurlijk ontweken de meesten, inzonderheid vrouwen en kinderen, gaarne deze ontmoetingen. Maar daarover werd de koning slechts nog toorniger, hij liet de vlugtenden nazetten, en zij moesten zich voor hem stellen (†).

(*) SCHLOSSER, Geschichte des 18 Jahrhunderts. I. S. 238.

(†) Men verhaalt menige anekdote van deze ontmoetingen. Ééne

In den zomertijd te 7, bij wintertijd te 5 ure begaf zich de koning naar zijn avondgezelschap, dat onder den naam van Tabakscollegie beroemd is geworden. Dit collegie, dat regelmatig zoowel te *Berlijn*, als te *Postdam* en *Wusterhausen* plaats vond, verzamelde dagelijks omtrent zes tot acht personen om den koning, meerendeels generaals en stafofficieren; ook aan uitstekende vreemdelingen werd toegang verleend. Ieder der gasten werd eene Hollandsche pijp aangeboden, en wie niet rooken kon, moest ten minste de pijp in den mond houden; een witte kruik met bier en een glas stond voor iederen gast, waarbij nog tegen 7 ure een boterham kwam. Slechts in zeldzame gevallen vond een kostbaarder onthaal plaats. In dit collegie werd het nieuws van den dag besproken en de weinige nieuwspapieren die er waren gelezen of door eenigen geschaakt. Kaarten waren niet geoorloofd. De koning gaf zich daarbij aan eene vrolijke luim over, doch die bij zijne gevoeligheid ook dikwijls tot de tegenovergestelde stemming oversloeg en ergerlijke tooneelen ten gevolge had. De onontbeerlijkste gezelschappen waren den koning zijne hofnarren of zijne hofgeleerden en lustige raden, zooals hij ze noemde, onder welke inzonderheid de beroemde GUNDLING uitmuntte, een man van vele historische kennis, een eigenlijk

---

is bij al hare trivialiteit geschikt om ons een blik in 's konings wonderlijk karakter te laten werpen. Een arme jood had zich voor hem verborgen, hij liet hem opgrijpen en stelde hem tot rede. Toen deze beleed, dat de vrees hem tot de vlugt bewogen had, scherpte hem de koning met stokslagen het gebod in, hem voortaan niet meer te vreezen, maar lief te hebben.

polyhistor, die zich ook als schrijver had doen kennen, doch die beneden de waarde van geleerde zoo diep gezonken was, dat hij zich aan een herbergier als potsenmaker verhuurd had, om tegen vrij gelag de gasten te lokken. Dezen had de generaal GRUMBKOU daar ontdekt, en hem den koning aanbevolen, die spoedig eene groote genegenheid voor hem opvatte en hem menige zijner ruwste grappen vergaf, terwijl voorzeker ook weder het gezelschap deszelfs moedwil, en de koning zijne luimen jegens hem uitlieten. De koning verhieft dezen GUNDLING tot den vrijheerenstand, noemde hem excellentie, stelde hem aan tot kamerheer, en om zijnen hoon jegens de geleerden regt grondig uit te drukken, tot voorzitter der Akademie van wetenschappen, hetwelk vroeger de groote LEIBNITZ geweest was. Bijzonder gaarne bragt hij hem met andere geleerden, voornamelijk met FASSMANN, 's konings levensbeschrijver, in strijd, om zich dan aan het vuistgevecht der geleerde heeren, dat niet zelden in het aangezicht van het geheele gezelschap uithrak, regt koninklijk te vermaken. Reeds uit *deze* voorbeelden kunnen wij afleiden, hoe FREDERIK WILLEM tegen kunsten en wetenschappen gestemd was. Hij verachtte ze als ijdele weelde; maar hij kende ook slechts de doode wetenschap, de lettergeleerdheid en schoolvosserij der toenmalige geleerden. De *ware* wetenschap kende hij niet en kon ze daarom ook niet naar verdienste schatten. Hij zelf schreef in den hoogsten graad onorthografisch en ongrammatisch. Een geleerde was in zijne oogen een dwaas, die nuttelooze kunsten oefende en hij plaatste hem op ééne lijn met de kwakzalvers, komedianten, goo-

chelaars en koordedansers, die hij als onnut volk haatte, en uit de monarchie wilde verbannen hebben. Practisch, gelijk hij zelf was, verlangde hij ook lieden van gezond menschenverstand, van snelle oordeelskracht. Van wijsgeeren en dichters hield hij niets. SCHELLING, TIECK en RUCKERT zouden bij hem goede rust gehad hebben. Inzonderheid was hij een vijand der Latijnsche en der oude talen, zoo wel als der oude geschiedenis. Dit alles hield hij voor onnut, en toen hij eens den hofmeester van FREDERIK den groote bezig vond, den prins de gouden bul in het Latijn te verklaren, wees hij hem onder bedreigingen met den stok teregt (*). Daarentegen hield hij veel, ja *zeer* veel van vroomheid en Christendom. Hoe deze bij de ruwheid van gezindheid en bij de hartstogtelijkheid van zijn wezen bestaan konden, is altijd een psychologisch raadsel, doch hetwelk echter niet zoo geheel onoplosbaar is, wanneer wij den tijd waarin hij leefde, de indrukken welke hij in zijne jeugd verkregen had en zijne in allen gevalle hoogst oorspronkelijke persoonlijkheid in aanmerking nemen. Wij zouden gewis te voorbarig oordeelen, wanneer wij zeggen wilden, dat bij de ruwe en tevens barbaarsche denk- en handelwijze des konings geene andere dan ten hoogste eene *doode*, *geestelooze* of zelfs slechts eene *geveinsde* vroomheid had kunnen plaats vinden. Van geveinsdheid was FREDERIK WILLEM verre verwijderd, en wij hebben geen grond er aan te twijfelen, dat het hem met zijne vroomheid werkelijk volle ernst geweest zij. Dood en geesteloos mogen wij dezelve ook

---

(*) Wacht, schurk! ik zal u aurea bullanen.

niet noemen. Men denke slechts aan datgene wat de koning aan de Saltzburgers, wat hij aan de Protestanten in het gemeen gedaan heeft. Waar slechts ooit eene klagt gehoord werd, in den *Palts*, in *Polen*, in *Oostenrijk*, overal trok hij zich het Protestantismus met eene gezindheid aan, welke tot eene levendige Godsdienstige belangstelling laat besluiten. Men denke verder aan de milde koninklijke stichtingen, aan de Charité van *Berlijn* en het weeshuis van *Potsdam*, die hem beiden hun aanwezen verschuldigd zijn. Ook menige zijner uitdrukkingen laten ons in hem een' man erkennen, die van de waarheid des Christendoms doordrongen was, en toch verwekt deze vroomheid bij ons weder den indruk, alsöf zij meer van de wet dan van het Evangelie in zich heeft, meer eene werking der vrees dan der liefde geweest is, ofschoon ook deze hier en daar regt vriendelijk door de duisterheid der vooroordeelen heenstraalt. Het was toch in het opvoedingsplan duidelijk gezegd geworden, dat de vreeze Gods voor de koningen een teugel was, opdat zij zich niet boven alles zouden verheffen. Maar juist deze vreeze Gods was, dewijl daaraan de hoogere wet der vrijheid en eener edeler zelfbepaling ontbrak, hoogst onvolkomen en onzeker, en zoo was ook de teugel eener strenge regtgeloovige Godsdienst niet altijd sterk genoeg, om den koning voor willekeurig handelen te bewaren. Een voorbeeld mag genoeg zijn (*). De prediker FREILINGSHAUSEN, de schoonzoon van den beroemden A. H. FRANKE, was eens op het jagtslot des konings te *Wusterhausen* ter koninklijken maal-

---

(*) Bij FÖRSTER I. S. 339.

tijd genoodigd geworden; hij had het voor zijn pligt gehouden, over tafel den koning wegens de perforcejagten te onderhouden. » De perforcejagt zeide hij, was eene zonde, bij gevolg een ongeoorloofd vermaak, dewijl men een dier, dat op snelle wijze gevangen of gedood konde worden, zelfs verschrikkelijk en onmenschelijk kwelde en voor den dood beangstigde; doch het schepsel zuchtte tot God en men moest rekenschap geven, wat hetzelfde te veel en onbehoorlijks aangedaan werd.” De koning hoorde deze strafpredikatie gelaten aan, scheen daardoor getroffen, jaagde intusschen des anderen daags onbekommerd voort. — Maar het bleef niet bij het jagen van dieren. De wreedheid, waarmede hij menschen van groote lichaamslengte liet grijpen, om hen onder zijne grenadiers te steken, de koelheid, waarmede hij doodvonnissen, inzonderheid wanneer zij overloopers betroffen, niet slechts bekrachtigde maar zelfs verzwaarde, het gansche onvaderlijk gedrag jegens zijnen zoon FREDERIK, het gruwelijk regtsgeding tegen den luitenant KATTE (hetwelk wij op eene andere plaats beschouwen zullen), hoe stemde dit alles tot de godsvrucht, welke hij anders zelf als den grondslag van alle koninklijke deugden erkende? Zoo ooit aan eenig mensch, zoo heeft zich aan FREDERIK WILLEM I dat woord des Apostels bewaarheid van de dubbele wet in ons, van den strijd tusschen den inwendigen mensch en de wet in onze leden, maar het kwam bij hem niet, zoo als bij den Apostel, tot het klare bewustzijn van deze tweespalt. — Dogmatisch, met het verstand huldigde de koning wel is waar de grondleer van het Evangelisch Protestantismus van de alleenzaligmakende kracht des

geloofs. Maar gelijk bij velen, zoo had ook bij hem juist *deze* leer, welke als geest en leven opgevat, de hoofdzaak der Evangelische waarheid is, slechts de beteekenis eener doode letter. Het zich verlaten op de verdienste van CHRISTUS was ook voor hem een oorkussen geworden, dat hem nog op het doodbed te stade zou komen. Maar met regt wekte hem juist in de ure des doods zijn biechtvader, de proost ROLOFF, uit den gevaarlijken sluimer op, toen hij hem in het aangezicht van het hof dus toesprak (*): » Uwe Majesteit heb ik dikwijls gezegd, dat CHRISTUS de grond onzer zaligheid is, eensdeels, wanneer wij Hem in het geloof aannemen en anderdeels, wanneer wij ons naar Zijne leer en voorbeeld rigten en zijnen zin aannemen; zoolang deze zinsverandering niet plaats heeft, kunnen wij geene zaligheid hopen; schoon ook God uwe Majesteit *par miracle* (door mirakel), waarvan wij echter geen voorbeeld hebben, wilde zaligmaken, zoo zoudt gij, zoo als gij thans zijt, in den hemel weinig vreugde hebben. Uw leger, uw schatkist, uwe landen blijven hier, ■ volgen ook geene dienaars, op wie gij den hartstogt van uwen toorn zoudt kunnen uitstorten, en in den hemel moet men hemelsch gezind zijn." Dat waren woorden, eenen NATHAN waardig. De koning zweeg en zag de omstanders bedroefd aan, als wilde hij zeggen: wil mij dan niemand te hulp komen? Toen de koning daarop, nadat zich de overigen verwijderd hadden, eene optelling zijner zonden tot in het bijzondere ondernemen wilde, wees ROLOFF deze biecht als onprotestantsch af, hij verlangde

---

(*) Bij FÖRSTER H. S. 154.

slechts de bekentenis, dat de koning nog zinsverandering behoefde, en juist hierin wilde de koning niet treden; hij meende, dat hierin de koningen bij anderen wat vooruit hadden en wilde zich gedurig weder met zijne daden regtvaardigen, en toen een der omstanders 's konings partij trekken wilde, hield ROLOFF hem den druk der onderdanen, de opeengehoopte heerendiensten bij het bouwen en de verzwaarde doodvonnissen voor.

De strenge regtzinnigheid in het uitwendige, verbonden met eene gemeene, van alle hooger verstandelijk en wetenschappelijk streven verwijderde gezindheid, werkte bijzonder nadeelig op de opvoeding van FREDERIK II en bragt juist het tegenovergestelde te weeg, zooals wij dit later zien zullen. Het voorschrift, dat de koning in dit opzigt den opvoeders van den kroonprins mededeelde, was genoegzaam aan *dat* gelijk, waarnaar hij zelf opgevoed was geworden (*). — »Inzonderheid, heet het ook hier, moet mijn zoon eene regte liefde en vrees voor God, als het fundament en de eenige grondzuil onzer tijdelijke en eeuwige welvaart, regt ingeboezemd, doch daarentegen alle schadelijke en tot erg bederf leidende dwalingen en sekten, als Atheïstische, Ariaansche, Sociniaansche, en welke namen zij ook hebben mogen, als een vergift, dat zulke teedere gemoederen ligt bedwelmen, bevleken en innemen kan, op het uiterste gemeden en in zijne tegenwoordigheid daarvan niet gesproken worden; gelijk men hem dan ook insgelijks van de Catholijke Godsdienst, als welke gevoegelijk mede onder dezelve gerekend kan worden,

---

(*) Bij FÖRSTER I. S. 354.

zoo veel immer mogelijk is een afkeer moet inboezemen, derzelver ongegrondheid en ongerijmdheid voor oogen stellen en inprenten, doch daarentegen hem tot de ware Christelijke Godsdienst, welke voornamelijk daarin bestaat, dat CHRISTUS voor alle menschen gestorven is, als den eenigen troost in ons leven leiden en brengen en hij moet van de almacht Gods zoo zeer en *dermate* onderrigt worden, dat in hem altijd eene heilige vrees en eerbied voor God wone; want dit (zoo heet het hier woordelijk even als daar) is het eenige middel, om de van menschelijke wetten en straffen ontheven souvereine magt binnen de palen der betamelijkheid te houden." — Alles zeer schoon en goed. Maar waar het aan den levenden geest ontbrak, wat kon daar de letter uitrigten? Moest niet het heiligste zelfs een schijn van het belagchelijke verkrijgen, wanneer het zich met die gemaakte krijgsmanstucht verbond, welke b. v. ook het gebed tot eene exercitie verlaagde, die in zoo en zoo veel tempo's uitgevoerd wordt! — Ten minste verwekt het een geheel bijzonder gevoel, wanneer wij de gewis welgemeende en in hare grondtrekken achtenswaardige verordening lezen, hoe de kroonprins (FREDERIK de Groote) den zondag doorbrengen moest.

» Op zondag zal (mijn zoon FRITS) om 7 ure opstaan; zoodra hij de pantoffels aan heeft zal hij voor het bed op de knieën nedervallen en tot God kort bidden en wel luid, dat allen die in de kamer zijn het hooren kunnen. Het gebed zal dit zijn, hetwelk hij van buiten leeren moet: Heere God, heilige Vader, ik dank U van harte, dat gij mij dezen nacht zoo genadig bewaard hebt, maak mij bekwaam tot uwen heiligen wil, en dat

ik heden of ook al mijne levensdagen niets moge doen, wat mij van U scheiden kan, om onzes Heeren JEZUS, mijnes Zaligmakers wille, Amen. Voorzeker, een schoon, eenvoudig, hartelijk en waardig gebed, zooals wel ieder Christelijk vorstenzoon elken morgen bidden moest. Maar hoe wordt deze indruk verzwakt door de volgende verordening, welke in denzelfden toon gesteld is, als de voorgaande: Zoodra dit geschied is, moet hij zich gezwind en vaardig aankleeden en zich behoorlijk wasschen, kammen en poederen, en dit aankleeden en kort gebed moet in een vierde uurs fiks en vaardig zijn, als wanneer het een $\frac{1}{4}$ over acht uur is. Dan moet hij ontbijten in 7 minuten tijds. Wanneer dit geschied is, zullen al zijne bedienden en (de hofmeester) DUHAN binnenkomen, om het groote gebed te houden, op de knieën. Daarop moet DUHAN een hoofdstuk uit den Bijbel lezen en een of ander goed lied zingen, wanneer het $\frac{3}{4}$ over 8 zijn zal; als dan zullen alle bedienden weder naar buiten gaan; DUHAN moet als dan met mijn' zoon het Evangelie van den zondag lezen, kort verklaren en daarbij opmerken wat tot het Christendom noodig is enz.

Dezelfde krijgsmansstiptheid, gelijk de koning ze hier vorderde, wilde hij ook in de *openbare Godsdienst* waargenomen hebben. Zoo gaf hij aan de predikers het bevel, dat de predikatiën behalve het gezang en het gebed nooit langer dan een uur duren moesten, *op twee daalders boete*.

Overigens was de koning werkelijk bezorgd, om bekwame predikers in den Staat te hebben en tot zich te trekken. Hij beschouwde zich regt eigen-

lijk als den oppersten bisschop der landskerk en liet zich aan alles wat daar voorviel naauw gelegen liggen. Hij gaf zelf eene verordening, waarnaar de candidaten der Godgeleerdheid zouden gehouden zijn tot eene verstandige, duidelijke en stichtelijke methode in het prediken. Zij zullen geene hooge oratorische spreekwijzen, noch kunstige allegorische en verbloemde woorden gebruiken, die op den kathedr wel schoon zijn mogen, maar op den kansel van geen nut zijn, geen werkdadig Christendom bevorderen en zonder kracht en roering zijn. Daarbij werden hun bijzonder REINBECKS predikatiën ter studie aanbevolen. De proost REINBECK en ROLOFF waren ook inderdaad hoogst achtenswaardige mannen, wie de koning met regt zijn vertrouwen schonk, en die hem veel zeggen mochten, wat hij van anderen niet zoude verdragen hebben. REINBECK behoorde tot die mannen, welke het eerst met helderen geest de Godgeleerdheid huns tijds beoefenden; hij was (veelligt maar al te zeer) aanhanger der pas ontluikende Wolfiaansche wijsbegeerte, welke in den beginne bij den koning gehaat was, doch later zijne gunst gewon. Nog altijd wordt REINBECK in de geschiedenis der kanselwelsprekenheid onder diegenen genoemd, die, nog eer MOSHEIM opgetreden was, eene meer smaakvolle, den denkenden geest bevredigende predikwijze hebben trachten in te voeren. ROLOFF is (zooveel ik weet) als schrijver verder niet bekend; maar de woorden, die hij daar tot den koning in de ure des doods gesproken heeft, wegen tegen geheele boekdeelen van gedrukte predikatiën op. Maar ook REINBECK trad den koning bij gelegenheid met

edele vrijmoedigheid te gemoet (*). Toen de koning zich eens beroemen wilde, dat hij reeds wist wat regt was, antwoordde hem REINBECK met de spreuk des Heeren : de knecht, die den wil zijns heeren weet en dien niet doet, zal dubbele slagen lijden moeten. De koning werd gevoelig, doch bezon zich en gaf aan de stem van zijn geweten gehoor. Bij deze waardige mannen voegde dan ook de koning nog tegen het einde van zijn leven den vromen en geleerden AUGUST FERDINAND WILLEM SACK. Hooren wij hoe zijn zoon in de levensbeschrijving van zijnen vader de ontvangst beschrijft (†).

» In het begin van het jaar 1740 stierf te *Berlijn* aan eene beroerte de derde koninklijke hofprediker en kerkeraad NOLTENIUS. Weinige dagen daarop kreeg mijn vader de volgende kabinetsorder: Waarde, bijzonder geliefde, getrouwe! Dewijl gij aanstaanden zondag alhier voor mij prediken moet, zoo wil ik dat gij terstond met extrapost op reis gaat, zoodat gij zaturdags reeds hier zijt. Ik ben uw toegenegen koning FREDERIK WILLEM..... Mijn vader reisde nog denzelfden dag af, en kwam den volgenden dag des avonds te *Berlijn* aan. Zaturdags vroeg zond de koning een' pagie tot hem, die hem het bevel, om den volgenden morgen op het slot te prediken, herhaalde, en kort daarop een' tweeden, door wien hij hem een klein *nieuw Testament* allergenadigst toezond met het bevel, dat hij uit *dit* Testament prediken moest. Dit ge-

---

(*) Zie GRAMER, Geschichte Friedrich Wilhelms I und Friedrichs II Hamburg 1829. S. 478.

(†) Zie SACK's Lebensbeschreibung. I. S. 43.

schiedde dan ook in tegenwoordigheid van het gansche koninklijke huis. Na de predikatie gaf hem de koning niet slechts zijne genadigste tevredenheid te kennen, maar beval ook, dat hij denzelfden middag bij de koningin ter maaltijd blijven zoude. De koning (die reeds zeer lijdend was) liet zich in een ziekestoel in de eetzaal brengen, onderhield zich op eene uiterst vriendelijke en minzame wijze met mijn' vader, en beval hem, den eerstkomenden zondag weder te prediken, met de uitdrukking, dat hij somwijlen door ééne predikatie misleid was geworden, en dat hij er zich nog nader van wilde overtuigen, of hij de man was, dien hij zocht. Ook deze tweede predikatie versterkte den koning in zijne goede meening van mijnen vader, die nu terstond de aanstelling tot de openstaande hofpredikersplaats verkreeg, waarbij de koning tevens beval, dat hij ook lid van het Consistorie zijn zoude. De koning bewees hem bovendien de genade, hem tot een bijzonder onderhoud bij zich voor zijn bed te laten roepen. Mijn vader moest zich op een kleine bank, waarop de opperhofprediker JABLONSKI, REINBECK en, zoo ik mij niet vergis, ook ROLOFF zaten, nederzetten, en kreeg nu van den monarch een nadrukkelijk onderrigt, hoe hij zijn ambt waarnemen en overal Christelijke stichting en vrede moest trachten te bevorderen. Een woord, dat de koning bij deze gelegenheid sprak, is door mijn' vader dikwijls herhaald geworden, en verdiend aangehaald te worden: »Houd u voornamelijk aan het N. Testament," zeide de koning tot hem, »en ik wil u zeggen, wat de hoofdzaak in de Godsdienst is: God vreezen, en JEZUS CHRISTUS liefhebben en regt doen . . . het andere is alles" — hier ontviel den

koning (schrijft SACK) eene wat sterke, aan de Godgeleerde taal geheel vreemde uitdrukking, welke ik niet herhalen mag. »Hij had veel vijanden, zeide de koning verder, die hem op allerlei wijze tegen zijn zouden, maar hij moest getroost zijn, hij zou hem weten te beschermen; alleen moest hij terstond afkomen, en zijn ambt aanvaarden, want wanneer ik sterve, zeide hij, zoo zullen zij alles over hoop werpen en u verdringen.” — Zoo verre SACK.

Dezelfde krijgsmans barschheid, welke wij nevens een' onmiskenbaren zin voor Godsdienst, ja wij mogen zeggen, nevens eene zekere genialiteit, bij den koning vinden, bleek ook in de wijze, waarop hij de eeredienst trachtte te hervormen. Kennelijk waren in de Luthersche Kerk (die in *Pruisen* nevens de Gereformeerde bestond) nog menige overblijfselen der vroegere Catholijke wijze bewaard gebleven, kaarsen, koorhemden, miskleederen, Latijnsche gezangen, het slaan van het kruis enz. Dit alles wilde de koning als een overblijfsel van het Pausdom door eene verordening van het jaar 1733 afgeschaft hebben. Eenige predikers gaven gewillig toe en prezen 's konings Hervormingsgezindheid, anderen daarentegen hielden deze verandering voor onverdraaglijk met hun geweten, voor een verraad aan het echte Lutherdom; nog anderen geloofden ten minste, dat het volk daardoor verdwaald konde raken; want, zeiden zij, wanneer men alles afschaffen wilde, wat van het Pausdom afkomstig is, zoo moest men ook de kerken omverhalen, waarvan de meeste in den tijd des Pausdoms gebouwd zijn. — Ook melde een prediker, dat de eerste maal toen de Godsdienst naar

's konings wil ingerigt was geworden, de lieden elkander zeer verwonderd aangezien hadden, en anderen maakten zelfs van weemoedige klagten en zuchten gewag, welke zij in hunne gemeenten daarover vernomen hadden. Zij maakten op de diepere symbolische beteekenis van het branden van kaarsen opmerkzaam, dewijl daardoor aangeduid werd de brandende liefde jegens den Heiland en de bestemming des Christens, om zijn licht te laten schijnen voor de menschen (*). Doch de koning bleef bij zijnen wil, en herhaalde de verordening in het jaar 1737 met de aanduiding: »indien er zich de een of ander bevinden mogt, die daarover eenige bedenking heeft, of er eene gewetenszaak van maken wil, denzelven is te verstaan te geven, dat wij hem tot zijne geruststelling zijn afscheid geven willen. En werkelijk werd uit dien hoofde een prediker, BRAUN te *Passen*, die met edele vrijmoedigheid den koning te ontmoet getreden was, van zijn post ontzet. Wie handelde wel hier meer in den zin van het echte Protestantismus, de koning, die door gewelddadig afschaffen van Catholijke vormen de gewetens bezwaarde of de prediker, die om des gewetens wille het onregt leed, dat de koning hem aandeed? In andere opzigten toonde de koning zich intusschen weder zelf verdraagzaam. Zoo orthodox en pedant hij was, waar het de uitwendige Godsvereering betrof, zoo weinig hield hij van de godgeleerde polemiek of van dien »papentwist" zoo als hij het noemde. Het zou eens niet heeten, merkte hij

---

(*) Het gevoel der predikers vindt men bij CRAMER, t. a. p. bl. 98. v. v.

zeer juist op: zijt gij een goed disputator geweest? maar: hebt gij mijne geboden gehouden? en zoo maakte hij ook geen zoo beduidend onderscheid tusschen de beide Evangelische belijdenissen, welke elkander toen nog altijd met schele oogen aanzagen. Hij zelf was Gereformeerd, de koningin Luthersch, maar ook *hij* bezocht dikwijls de Lutherse predikers en gaf hun wegens hunne meerdere hartelijkheid en populariteit den voorrang boven de Gereformeerde, wier voordragten toen reeds menigvuldig (naar het voorbeeld van TILLOTSON en SAURIN) naar eene geleerde verhandeling geleken. »Het is schande, zoo drukte hij zich uit (*), dat de heeren Lutherschen een grooten overvloed van brave, bekwame, eerlijke Godgeleerden hebben, ook hunne predikatiën veel stichtelijker en hartroender zijn, dan het helaas bij onze Gereformeerden alhier het geval is.» Daarom verkoos hij ook Lutherschen tot veldpredikers, dewijl hij geloofde dat zij op het hart der soldaten een krachtiger indruk maakten, dan de geleerde verhandelingen der Gereformeerden. In het gemeen was FREDERIK WILLEM I omtrent den kerkelijken vrede *in* en buiten zijne staten zeer bezorgd, hetwelk wij nog bij andere gelegenheden zien zullen. Tot hiertoe hebben wij slechts met zijne persoonlijkheid te doen, waarbij wij nog eenige oogenblikken vertoeven willen.

FREDERIK WILLEM I stierf den 31sten Mei 1740 Van zijne laatste oogenblikken hebben wij reeds gesproken. Merkwaardig is ook nog, met welke naauwkeurigheid hij zijne begrafenis beschikte. Zoo

---

(*) Bij FÖRSTER I. 342.

bepaalde hij op het naauwkeurigst, waar en hoe ieder bataillon zich plaatsen, hoe het zich monterren, hoe zij na elkander vuren zouden bij de ter aarde bestelling enz. Doch om deze militaire beschikkingen vergat hij ook weder het geestelijke niet, gelijk toch beide bij zijn leven, militaire en Christelijke tucht bij hem op het naauwst verbonden waren geweest. Hij koos zich den lijktekst: »Ik heb een goeden strijd gestreden,» waarbij het lied moest gezongen worden: »wie maar den goeden God laat zorgen.» Van mijn leven en wandel, heet het dan verder, ook bedrijven en persoonlijkheden zal niet één woord gedacht, doch het volk gezegd worden, dat ik zulks volstrekt verboden heb, met de bijvoeging, dat ik als een groot en arm zondaar stierf, doch die bij God en zijnen Heiland genade zocht. In het gemeen moet men mij in zulke lijkpredikatiën wel niet verachten, maar ook niet roemen.”

De koning heeft daarmede het regt uitgesproken, wat ook de geschiedenis over hem zal moeten zeggen. Zijne lofredenaarster kan zij niet zijn; want men vindt veel dat niet te prijzen is nevens menig prijselijks en goeds; inzonderheid wanneer wij den *Christelijken* maatstaf der beoordeeling aanwenden, dien de vrome koning zelf wilde aangewend hebben. Maar wien moet het, naar dezen maatstaf gemeten, niet in het gemeen aan lof en roem ontbreken? Daarom moet hem *ook niemand verachten* en in dit stuk draagt veelligt de geschiedenis grooter schuld. Men heeft den vader gewoonlijk naar den zoon afgemeten, en diegenen, welke van FREDERIK den groote de maat van alle menschelijke grootheid in het gemeen ontleenden, die hadden

natuurlijk geene oogen vóór datgene wat in FREDERIK WILLEM I en zijnen tijd bij alle zwakheden en gebreken *eerwaardig* is. Zoo heeft VOLTAIRE al het belagchelijke en hatelijke bijeengezameld, wat hij in den persoon des konings kon ontdekken en zelfs de eigen dochter des konings, de vorstin van *Baireuth*, heeft zijne gedachtenis helpen verkleinen, terwijl de *groot*e FREDERIK zelf groot van zijnen vader dacht. De nieuwere historiebeschrijving heeft weder billijker gehandeld. De koninklijk Pruisische hofraad FREDERIK FÖRSTER heeft aan het leven van koning FREDERIK WILLEM I drie zware boekdeelen gewijd, alles uit de bronnen geput en licht en schaduw, gelijk het in een getrouw tafereel zijn moet, naar het regte bevind der daadzaken verdeeld. Op zijne opgaven hebben wij ons ook het meest verlaten; en mogen het boek aan al diegenen aanbevelen, die behagen scheppen in karakterbeschrijvingen.

Ook SCHLOSSER in zijne geschiedenis der XVIII^{de} eeuw heeft in hem de Duitsche regtschapenheid, eenvoudigheid, ja zoo men wil hardheid, in tegenoverstelling van de Fransche manieren, zooals die *vóór* en *na* hem in *Pruisen* en *Duitschland* in zwang waren weten te waarden, schoon hij ook bekent, dat zijn karakter »noch edel, noch be-minnelijk” was. Wij laten het aan anderen over, een alzijdig oordeel over zijn persoon te vellen. Wij trekken uit het tot hiertoe medegedeelde slechts eenige resultaten, voor *onze* geschiedenis.

Naar de eene zijde van zijn wezen was FREDERIK WILLEM I een *waarlijk* *Protestantsch* karakter, dat ook wel verdiende in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Protestantismus ingevlochten te worden.

Daartoe behoort niet slechts zijne trouwe, vaderlijke zorg voor het Protestantismus zelf en voor Protestantisch kerkendom; maar zijne besliste waarheidsliefde, zijn ernst, waarmede hij in het algemeen Godsdienstige zaken behandelde, zijne strenge handhaving der tucht naar buiten. Doch hij had ook slechts deze ééne zijde des Protestantismus. Hij vertegenwoordigt aan ons eene rigting, die in de Protestantsche Kerk tot op dezen dag ten minste bij eenige naturen en individuen bewaard is gebleven, welke eene degelijke vroomheid van gezindheid met eene nog niet overwonnen ruwheid van zeden, godsdienstigheid met onwetendheid meenen te kunnen vereenigen. Nu bestaat de Godsdienst wel is waar noch in weten, noch in een fijn en bevallig wezen en gedrag naar buiten; want wij kunnen ons menschen op een lageren trap van beschaving voorstellen, die in de Godsdienst verder gevorderd zijn, dan de beschaafdsten én verstandigsten. Maar het niet *hebben* der beschaving, het onschuldig gebrek aan dezelve is wel te onderscheiden van de opzettelijke onwetendheid, van die barbaarschheid, welke zich op hare onwetendheid beroemt, of van die bekrompenheid, welke zelfs in de onwetendheid en stomphheid van geest een' hooger en graad van vroomheid, eene zedelijke verdienste zoekt. Wat wij bij een' herder of een' boer geheel gewoon vinden, dat moet ons bij een' koning regtmatig stooten. De smaad, waarmede FREDERIK WILLEM I de wetenschap behandelde, was eene zonde, welke hij voorzeker zelf naauwelijks als zoodanig voelen mogt. Maar hoe ver staat hier deze Protestantsche koning bij die regenten achter, die ten tijde der Hervorming en later juist daar-

door het Protestantismus bevorderd hebben, dat zij ook het licht der wetenschappen bevorderden, bij FREDÉRIK den Wijze, bij ELIZABETH, bij WILLEM van Oranje, bij GUSTAAF ADOLF, en bij zijn eigen voorvader, den grooten keurvorst! — Doch hoe ver ook de toenmalige tijd in het gemeen bij gene! FREDERIK WILLEM I was wel niet tegen *alle* wetenschap, maar tegen *alle* weten, welks practisch nut hij niet inzag, daarom tegen oude talen en oude geschiedenis ingenomen. Maar juist hierin ligt de ruwheid. *Dat* had juist de Hervormers en de vorsten, die zich aan henaansloten, ja, dien ganschen tijd zoo groot gemaakt, dat zij het *weten als zoodanig* wisten te waarden, als het licht des geestes, waaraan het inwendig oog zich verlustigt, evenals het lichamelijk oog aan het groen der weiden, terwijl het dier toch slechts zijn voedsel op dezelve zoekt. De in den tijd der Hervorming op nieuw ontwaakte zin voor de klassieke oudheid en het Evangelismus hadden zich op het naauwst verbonden, de een den ander gediend. Thans was het niet meer zoo. De geleerdheid was in jammerlijke pedanterij ontaard en de frissche Evangelische geloofsmoed in doode orthodoxie. En zoo straalde de noodzakelijkheid der geestbeschaving niet onmiddelijk in het oog, zelf daar niet, waar zin voor een vroom leven voorhanden was. Beide had zich van elkander gescheiden. Daarom kon ook later de verachting van al het weten, welks practisch nut men niet inzag, even zoo wel eene tegen godsdienstige gedaante aannemen als zij thans nog in vereeniging met de vroomheid verscheen. Juist dat Materialismus hetwelk den geest zijn regt ontzegt, een leven voor *zich* te hebben, was het

toch, dat daarna ongeveer een geslacht later ook tegen het rijk der ideën in het godsdienstige zich keerde, dat de grondige, op geleerd taalonderzoek rustende Bijbelstudie voor overtollig verklaarde en daarentegen het wezentlijke ook den prediker voor alle ander meende te moeten aanbevelen, dewijl het nu eenmaal uit de eeuwige heilleer eene bloote nuttigheidstheorie wilde maken.

Vereerenswaardig is in den koning het houden van godsdienstige aandachts oefeningen; maar ook *dit* kan en moet, waar geen hooger geestesleven opgewekt wordt, in een dood Mechanismus ontaarden, dat zich met de gezonde Protestantsche gezindheid niet verdraagt. Een gebed, dat zoo volgens het uur geschieden moet, zooals het FREDERIK WILLEM I zijnen zoon voorschreef, is gewis niet het regte middel, om den geest in zich zelve te doen inkeeren en opwaarts te leiden tot God. De geschiedenis van FREDERIK II zal ons leeren, hoe juist de opvulling met godsdienstige stof en bloote aandachts oefeningen, zonder ander geestelijk voedsel, er toe bijgedragen heeft, hem van de godsdienst te vervreemden. En hoe vele voorbeelden van dergelijken aard lieten zich niet anders aanwijzen uit ouden en nieuweren tijd. Doch wat wij hier in koning FREDERIK WILLEM herispen, dat betreft meer of min in het gemeen de zoogenoemde goede oude tijd, of veeleer hunne eenzijdige bewonderaars. Hoe menigmaal hoort men die verledene tijden roemen in tegenoverstelling van onzen tijd, wegens hunne vroomheid! Maar hoe menigmaal is het slechts de uitwendige vorm, welke in het oog valt, zonder dat altijd de inwendige gehalte aan den vorm beantwoordt! Daar waar die er aan beantwoordt,

daar zullen ook *wij* instemmen en het ons niet laten terug houden, ook in eenigzins stijve en verouderde vormen den waren geest der vroomheid te vereeren. Maar waar het ons vooral op dezen geest aankomt, daar hopen wij ook in onzen tijd niet geheel te vergeefs te zoeken, schoon ook de vorm niet meer op *die* wijze optreedt en zich kenbaar maakt als vroeger. Wat ons in den vorm ontbreekt, vergoedt, waar het godsdienstig leven werkelijk voorhanden is, de hoogere beschaving van geest. Of zou deze werkelijk voor het Christelijk leven hinderlijk zijn? Zou ons niet veeleer dit christelijk leven, zooals het zich toch ook in onzen tijd met allen ernst weet te doen gelden, nog meer bevallen, wanneer het te gelijk *met* de regte beschaving van geest (die de bindende vormen eer ontbeeren kan), met eene edele, vrije, beschaafde gezindheid verbonden is?

Overigens kan men niet zeggen, dat FREDERIK WILLEM I zich aan de vorderingen zijner eeuw geheel onttrokken had. Integendeel. Hij hielp zelf den weg tot het betere banen, en onder den ruwen stekeligen bolster van zijn wezen zien wij reeds de knoppen van den nieuwen tijd uitschieten.

Wij hebben zijn gebrek aan zin voor wetenschap betreurd. Maar juist zijn afkeer van de wetenschap der *toenmalige* geleerden verraaft ons ook weder eene zekere *gezondheid* van zin, die met de ruwheid op eene merkwaardige wijze verbonden verschijnt. Ja, de grondige afkeer van de pedanterij en de spot, waarmede hij dezelve geeselde, is ons ook weder een goed teeken van de Protestantsche natuur des konings; want het bloote pronken met geleerdheid is evenzeer tegen den Protestantschen

geest, als de vertooning van den vorm zonder bezielende gehalte, in anderedingen. De wetenschap welke FREDERIK WILLEM I noch kende noch beminde, moest eerst weder voor *Duitschland nieuw* worden en tot het leven der Kerk en des geloofs in eene frissche, levenskrachtige betrekking treden, om zich weder de achting en liefde der natie en van haren vertegenwoordiger te verwerven. En zij deed het, waarlijk onder ongunstige omstandigheden, zonder hulp van buiten, zuiver uit zich zelve.

Ook in de wijze eindelijk waarop de koning de confessionele verschillen beoordeelde, schouwde hij voorwaarts en scheen een vóorgevoel te hebben wat de latere tijd aanbrengen zoude en aanbrengen moest. En juist in dezen strijd hebben wij ons nu te begeben, wanneer wij de *inwendige* geschiedenis van het Protestantismus, zooals het zich in de XVIII^{de} eeuw ontwikkelde, meer van nabij beschouwen zullen.

ZESDE VOORLEZING.

LUTHERSCHEN EN HERVORMDEN. VEREENIGINGSPROEVEN. VALENTIJN ERNST LÖSCHER. PFAFF EN KLEMM. WERENFELS, OSTERVALD, TURRETIN, ZIMMERMAN. HET PIETISMUS. CHRISTIAAN WOLF EN JOACHIM LANGE. OVER DE BETREKKING VAN HET PIETISMUS TOT DE WIJSBEGEERTE.

Nadat wij in de laatste bijeenkomst eene *persoonlijke* beschouwing genoten hebben van den man, die meer dan vele anderen zijnen tijd voorstelde, hebben wij nu de kerkelijke twisten, welke dezen tijd, d. i. de eerste helft der XVIII^{de} eeuw in beweging bragten, nader te beschouwen. — Het zijn deze drie onderscheiden hoofdtwisten: 1. de nog voortdurende strijd tusschen de *beide geloofsbelijdenissen* van het Protestantismus, de Luthersche en de Hervormde. 2. de strijd der *Orthodoxen* tegen de *Piëtisten*. 3. de strijd der *Piëtisten* tegen de nieuw opkomende *Wolfiaansche wijsbegeerte*. De eerste behoort naar zijnen aard tot eenen reeds vergeten tijd en moet voor de steeds duidelijker zich vertoonende pogingen tot vrede plaats maken; ook de tweede, die bereids in de XVII^{de} eeuw begonnen

was, verliest allengs zijn gewigt, terwijl de derde (de strijd tusschen Piëtismus en wijsbegeerte) regt eigenlijk reeds in de kiem den strijd over de grondbeginselen in zich sluit, welke door de geheele eeuw werd voortgezet, ja die in den grond nog — schoon ook slechts onder andere vormen — onzen tijd in beweging brengt.

Om met den eersten te beginnen, zoo ontbrak het voorzeker ook in dezen tijd niet aan wrijvingen tusschen de Lutherschen en Gereformeerden, welke op eenige plaatsen zelfs diezelfde hatelijke gedaante aannamen, als slechts altijd de twisten tusschen Catholijken en Protestanten. Ook hier streedt men nog tot over het midden der XVIII^{de} eeuw niet bloot wetenschappelijk over de leer, maar men betwistte in Luthersche steden, waar tevens Gereformeerden woonden, de laatsten het regt, om kerken te gebruiken; gelijk te *Frankfort, Worms, Hamburg*. Op de laatste plaats was het nog in het zesde tiental der XVIII^{de} eeuw de door zijnen strijd met LESSING beroemd geworden predikant GÖTZE, die in zijnen ijver de leer der Gereformeerden eene » leer des duivels” noemde (*), en het daarom voor hoogst gevaarlijk hield, hun eenig regt in te willigen. Reeds bijna eene halve eeuw te voren had de predikant NEUMEISTER aldaar (1720) zich in dergelijke uitdrukkingen doen hooren. Hij had met eene treurige, en toch in het belagchelijke loopende scherpzinnigheid trachten te bewijzen, hoe de Gereformeerden aan geen der twaalf artikelen van de Apostolische geloofsbelijdenis geloof-

---

(*) SCHLEGEL, Kirchengeschichte des 18 Jahrhunderts II. 4. S. 302. Vergel. S. 285. ff.

den, aan geen der beden van het Onze Vader, hoe zij met hunne leer tegen de tien Geboden zondigden, en hoe zij alzoo in het geheel geene Godsdienst hadden, hoe hunne leer een ellendige bedelaarsmantel was, uit enkel ketterlappen zamengesteld, hoe hij (de schrijver) liever een redeloos dier en ellendige worm zijn wilde, dan de beroemdste en uitgelezenste Calvinistische Godgeleerde; want die zoude zekerlijk in de hel komen. Eer stemden CHRISTUS en BELIAL overeen dan LUTHER en CALVIJN. Echter, tot eere der eeuw welke wij behandelen, mag men zeggen, dat deze taal slechts nog als het woest getier van een toornig of beschonken mensch als het ware uit de verte vernomen werd, terwijl de driftigste ijveraars er zeer eigenaardig over begonnen te klagen, dat hunne twistschriften geen aftrek meer vonden (*), en dat men thans liever de goddelooze schriften las, welke de vereeniging der Kerk gunstig waren.

Zoodanige vredelievende (irenische) schriften verschenen daarna ook vele, en van verschillende zijden werden proeven genomen, om de gescheiden belijdenissen te vereenigen. Ook hierin stelde zich het Brandenburgsche huis aan de spits. Reeds FREDERIK I gaf zich veel moeite, en handelde met omzigtigheid; met regt versmaadde hij alle middelen van geweld, ofschoon hem van eene zijde daartoe geraten werd. Een prediker te *Maagdenburg*, JOHAN JOZEF WINKLER, stelde den koning een vereenigingsplan ter hand (†), waarin de schrijver van

---

(*) HERING, Geschichte der Union. II. S. 330.

(†) WINKLER was intusschen niet zelf de schrijver, maar een zekere WELMER; zie SCHLEGEL t. a. p. S. 252.

van de grondstellinguitging, welke THOMASIVS reeds voorgesteld had, dat de landsvorst de opperste bisschop of paus van zijn land was, en daarom het regt had, in zulke dingen met zijne bevelen door te tasten. Gewis een zeer gevaarlijke raad, want hoezeer ook het verschil der belijdenissen onder de Protestanten als een kwaad moet beschouwd worden, zoo is toch eene gedwongen eenheid een nog grooter kwaad; want dan ontstaan er (gelijk dit de vijanden der vereeniging toonden) in ieder der beide Kerken zelve weder verdeeldheden en in plaats van twee partijen heeft men er vier. Met regt had daarom ook LEIBNITZ, die krachtig tot de vereeniging der belijdenissen medewerkte, dezen raad verworpen, dewijl dezelve eer een oorlogskreet, dan een vredebood was. Wat de koning deed, bepaalde zich alzoo daarbij, dat hij kerken liet inrigten, bij welke predikers van beide belijdenissen te gelijk aangesteld waren; opdat zij en de gemeenten zich aan elkander zouden gewennen. Zulk eene kerk werd bereids in het jaar 1705 in de *Frederikstad* te *Berlijn* opgerigt. Hier lagen bij de inwijding, tot teeken des vredes, de Lutherische Cathechismus en de Heidelbergse naast elkander op het altaar (*). Maar juist dit inwijdings-tooneel verwekte veel tegenspraak. Een der ijverigste en geleerdste Godgeleerden van dien tijd, de streng Luthersche superintendent VALENTIJN ERNST LÖSCHER van *Dresden*, wendde zich in eigen adres tot den koning, waarin hij hem het gevaarlijke eener Godsdienstvereeniging voorstelde. Deze VALENTIJN ERNST LÖSCHER (geb. 1672, gest. 1749) behoorde nog

---

(*) SCHLEGEL, t. a. p. S. 254.

mede tot de laatste voorvechters van Luthersche orthodoxie, in den oud Saksischen zin, hij was in menig opzicht een hoogst waardig en vroom man, ongemeen geleerd en werkzaam. Reeds zijne verzameling van al de op de Hervormingsgeschiedenis betrekking hebbende oorkonden is een hoogst verdienstelijk werk. Daarbij vervaardigde hij ook geestelijke liederen, maar bij dat al was hij van eene polemische natuur. Hij streed wakker met de Papisten en Gereformeerden. Wij zullen hem ook tegen de Piëtisten zien optreden. Doch vooreerst willen wij die mannen en die schriften leeren kennen, welke zich voor den *vrede* der Kerk beijverden. Onder dezen onderscheidde zich de Tubingsche kanselier CHRISTOFFEL MATTHIAS PFAFF, die in het jaar 1720 een vredelievende toespraak aan de Protestanten en sedert dien tijd nog onderscheiden schriften in dergelijken geest uitgaf. PFAFF onderscheidt zeer goed de *eenerleiheid van belijdenis* in alle bijzonderheden van de *eenheid van geloofsgrond*. Alleen de laatste toont hij aan, moet bewaard worden, de eerste te bewerkstelligen, is iets onmogelijks. Wanneer de Apostelen, roept hij uit, weder kwamen en op de leerstoelen geroepen werden, zoo zouden zij eene groote onwetendheid in *die* dingen verraden, waarover de godgeleerden thans elkander bestrijden. Maar o, hoe goed zoude het (vaart hij voort) met de universiteiten staan, wanneer *dat* gedeelte der Godgeleerdheid, waarin men de geloofs verschillen behandelt, met behoorlijk verstand voorgedragen, en de liefde tot de waarheid en den *vrede*, zoo wel als een afkeer van de onbevoegde banvloeken en van alle harde en hatelijke wederleggingen den studenten ingeboezemd werd.

In een dergelijken zin als PFAFF verklaarde zich zijn ambtgenoot, de hoogleeraar KLEMM: » men had tot hiertoe de *eenheid der Kerk* met de *eenheid van den* kathedr verward, het was genoeg de eerste te herstellen, de andere kon men laten varen; men moest de Godgeleerden op hunne leerstoelen laten leeren, zooals zij willen, maar op de kansels geene twistvragen dulden en de Gereformeerden als geloofsbroeders erkennen.” — Zoo eenvoudig en natuurlijk deze uitdrukkingen ons thans voorkomen, zoo weinig wij thans daarin iets bijzonders vinden mogen, zoo verblijdend moeten zij ons zijn, wanneer wij dezelve bij den aanvang eener eeuw ontmoeten, waarin nog nevens *deze* eene geheel andere taal gevoerd werd. Daarin was reeds eene gewigtige schrede gedaan, dat men onderscheid begon te maken tusschen kathedergodgeleerdheid en *die* Godsdienst, zoo als het *volk* en zoo als het *hart* van ieder individu onder het volk dezelve behoefde, en nadat eenmaal *deze* schrede gedaan was, volgden er meer. Zoo zegt, geheel overeenstemmend met de beide genoemde mannen te dier zelfder tijd een nameloos verschenen geschrift (*) zeer goed: » Wat voor *allen* noodig is, dat moet zijn eenvoudig, ongekunsteld, ligt en weinig, en zoo klaar aan alle voorgesteld, dat iedereen zonder verontschuldiging zij. Nogtans hebben zich menschen aangematigd, beter te willen weten, wat tot zaligheid noodig is, dan God het klaar en duidelijk in de heilige Schrift en in het N. T. in het bijzonder voorgesteld heeft — waaruit juist die oneenigheid ont-

---

(*) Bij HERING t. a. p. II. S. 345, aan welk geschrift in het gemeen het meeste hier vermelde ontleend is.

staan is. Had men ootmoedig geloofd, dat God van Goddelijke zaken geschikter spreken kan dan wij, zoo zoude men niet zooveel formuleren en leerstelsels gemaakt en die den armen leeken als geloofsregelen opgedrongen hebben. Wat God uit de bron Zijner goedheid den menschen medegedeeld heeft, dat heeft de menschelijke wijsheid in vergift veranderd, en gebruikt om den menschen een valstrik te leggen, en hen in strijd, haat, bitterheid, vervolging, vuur en zwaard te wikkelen, en hen van de liefde af te trekken.... De eerste en wezentlijke hoedanigheid van het *ware* geloof is *waarheid, redelijkheid, getrouwheid*. Doch het *hersengeloof* (eene voortreffelijke uitdrukking!) het bloot voor waar houden met het verstand, vooral van theoretische zaken, zoolang het hart niet gevormd is, daarnaar te kiezen en te werken, is *van geene waarde voor God, schoon het ook louter waarheid in zich bevat*: daarentegen schaadt het ook niet, schoon er ook aanmerkelyke dwalingen mede onder loopen, zoo wanneer zij hen niet terughouden; het ware goede te verkiezen en het kwade te verwerpen. Dit is de ware toetssteen, om ware en valsche Christenen, ware en valsche Kerken te onderkennen, en tevens ook het *eenige* middel, om tot de *eenheid* der Kerk te geraken.... De beste leidsman is JESUS, die het hart des menschen het beste kende, en ons een' weg aangewezen heeft, waarop ook de dwazen niet verdolen kunnen. Hij heeft ons *weinige* waarheden, maar dezelve te *doen* bevolen. *Die* heeft hij ons gezegd, zoo duidelijk, zoo plat, zoo menigmaal, dat zij door allen moeten toegestemd worden, en het aan niets ontbreekt, dan dat een ieder ze doe, gelijk

hij ze zelf voorgedaan heeft. Daarbij heeft hij ons bevolen, onze broeders niet te oordeelen, ja zelfs het onkruid tot den oogst toe te laten opgroeijen. Zoo ook handelden de Apostelen enz."

Op gelijke verzoenlijke wijze, gelijk de billijker denkende Godgeleerden der Luthersche Kerk zich uitdrukten, kwamen ook menige Gereformeerden den Lutherschen te gemoet. Reeds in de XVII^{de} eeuw hadden toch onderscheidene leeraren dezer Kerk, voornamelijk aan de akademie te *Saumur*, de strengere Dordrechtsche leer van de onvoorwaardelijke verkiezing verzacht, en waren reeds daardoor naderbij het Luthersch begrip gekomen (3). Wel is waar hadden daarna de strenge ijveraars daartegen een verbindend geloofsformulier (formula consensus) in *Zwitserland* ingevoerd, maar juist dat dit met den aanvang der XVIII^{de} eeuw ter zijde gesteld werd, is een teeken van den veranderden tijdgeest. — Ook hier was het *FREDERIK WILLEM I* van *Pruisen*, die in vereeniging met *Groot-Brittannië* den *Zwitsers* opdroeg, dit, den vrede der Kerk verhinderend formulier af te schaffen. En hier verdient voorna-

---

(3) Gelijk men in de Vertaling der vorige Deelen hier en daar, vooral ten aanzien van de kerkelijke Geschiedenis van ons Vaderland en der Hervormde Kerk in het gemeen aanmerkelijke veranderingen noodig geoordeeld heeft, zou men, om zich zelven gelijk te blijven, ook hier eenige gewijzigde voorstelling noodig achten. Evenwel kan hier eene enkele Aanteekening volstaan, met terugwijzing echter op het verhaal omtrent de Remonstrantsche geschillen en de Dordrechtsche Synode, zooals hetzelfde in het vierde Deel door ons is ingerigt, en tevens tot eenige verdediging van de aldaar ons veroorloofde verandering. Wij verkiezen daarom dan ook hier dien weg; doch alzoo die Aanteekening wat breed is uitgelooopen, heeft men verkozen dezelve achter dit Deel te plaatsen, waar de lezer ze kan vinden.

melijk *Bazel* wegens deszelfs mildheid als voorbeeld bijgebracht te worden. Ik heb reeds in de vroegere Voorlezingen (*) onzen SAMUEL WERENFELS vermeld. Dat was een man van waarlijk vredelievende gezindheid, en onder zijnen invloed is ook wel voornamelijk het oordeel ontworpen geworden, hetwelk de Bazelsche geestelijkheid in Mei 1723 aan de regering voorleide wegens afschaffing van het geloofsformulier. Daar heet het dan onder anderen (†): »de beste middelen tot behoud der broederlijke eenheid zijn naar ons oordeel, wanneer predikers en leeraars meer op Gods, dan op hun eigen eer zien, alles wat niet tot stichting dient ter zijde stellen, in onnutte bespiegelingen en haarkloverijen geen ijdelen roem zoeken, alles in hunne leerredenen en predikatiën zorgvuldig vermijden, waaraan zich andere broederen zouden kunnen stooten, eindelijk, voor alle andere dingen, de hoofdzaak des Christendoms steeds bevorderen, en van bijzaken geen groot werk maken.”

Zoo lieten de vrome Godgeleerden van *Bazel* zich uit vóór 120 jaren, in een' tijd, toen andere steden van *Zwitserland*, als *Zurich* en *Bern*, nog strak en stijf aan de oude letter-orthodoxie vasthiel- den, eer eindelijk het ijs ook hun onder de voeten begon te breken. De dooiwind kwam het eerst uit *Wallisserland* over. Nevens onzen WERENFELS te *Bazel* waren het twee met hem naauw bevriende mannen in *Fransch Zwitserland*, FREDERIK OSTERVALD van *Neufchatel* en ALPHONSUS TÜRRETIN te *Genève*, welke door een milden geest en door hun-

---

(*) D. V, bl. 360 v. v.

(†) Men vindt het bij OGHS, *Gesch. von Basel*. VII. S. 486.

nen sterken afkeer van alle Godgeleerde twisten des tijds zich onderscheidden. Geheel overeenstemmende met datgene, wat wij van de billijkdenken-den uit de Luthersche Kerk gehoord hebben, meende ook OSTERVALD, dat men het volk datgene prediken moest, wat klaar en verstaanbaar voor allen is, en wenschte ook, dat de studenten beter *daarin* zouden onderwezen worden dan in de strijdtheologie. » Het noodzakelijkste, zeide hij, » is ook het klaarste, het donkere in de Godsdienst is niet het noodzakelijke (*).” Hij berispte het namelijk, dat men de jeugd veel te vroeg met de Godgeleerde verschillen bekend maakte, in plaats van hen in het praktische der Godsdienst in te leiden, waarom hij dan ook het vroegtijdig gebruik van den Heidelbergischen Catechismus afkeurde en zelf in het jaar 1702 met eene proef te voorschijn trad, die langen tijd, als ook zijne wetenschappelijke compendien over dogmatiek en moraal, veel bijval vond. Deze milde geest van OSTERVALD, waarmede ook zijn vriend ALPHONSUS TURRETIN instemde, werkte ook weder op *Duitsch Zwitserland* terug. Zoo bekend namelijk de Zurichsche Godgeleerde J. J. ZIMMERMAN, dat hij door de schriften van eenen WERENFELS, TURRETIN en OSTERVALD tot vrijer en helderder inzichten gekomen was (†); wel is waar bekent hij ook, dat hij uit dien hoofde menigmaal reeds in zijne studiejaren verdacht en van de toenmalige nog zeer orthodoxe kerk-

---

(*) Vergel. SCHULER, Thaten und Sitten der Eidgenossen. III. S. 187.

(†) In eenen brief aan SACK; zie deszelfs levensbeschrijving I. S. 153. Vergel. over deze Zurichsche Godgeleerden de dissertatie van O. F. FRITSCHE. Zurich 1844. 4.

hoofden van *Zurich* teruggezet was geworden, en toen hij daarna in het jaar 1737 zelf professor te *Zurich* werd, was het geschreeuw der ijveraars groot, als zoude er nu eene nieuwe Godsdienst ingevoerd worden. — En voorzeker was deze Godsdienst in zooverre eene *nieuwe*, als zij zich van *die* beduidend verwijderde, welke tot hiertoe voor de *oude* en *ware* en alleen regte gegolden had. Doch, wij weten hoe die geprezen oude leer slechts daardoor oud is geworden, dat zij die waarheden, welke ook eens nieuw en frisch geweest zijn, tot een' dooden schat had laten verroesten, en zoo werd zij, in weerwil van haar tegenstreven, al eens door de nieuwe leer en den nieuwen tijd verdrongen. Voorzeker bleef ook *die* leer, welke *toen* voor de nieuwe gold, niet altijd nieuw. Veel van datgene, wat WERENFELS en OSTERVALD geleerd hebben, is naar deszelfs vorm voor onzen tijd weder oud geworden; ja, het is merkwaardig, hoe veel van datgene, wat men toenmaals meende te zijn ter zijde gesteld, zich juist in den nieuwsten tijd weder ook bij scherpzinnige verstand en aanzien heeft weten te stellen. Dat is nu eenmaal de loop der dingen. Wanneer eene eeuw in zich zekere begrippen geheel ontwikkeld heeft, zoo worden die zelve oud en onbruikbaar, zij zijn slechts nog vormen en bolsters, dewijl het levenssap er uit verdwenen is. Op dit levenssap komt alles aan. Ook het nieuwste, dat in de plaats van het oude gesteld wordt, houdt altijd slechts zoo lang stand, als het nieuw en frisch, als het van dit levenssap doordrongen is, en dit geschiedt gewoonlijk zoo lang als de nieuwe gevoelens en begrippen tevens door het gezag van gewichtige persoonlijkhe-

den ondersteund, door eene *levendige* gezindheid behouden en daarvan doordrongen zijn. Later stellen zich dan de nakomelingen in het bezit van de geërfde vorm en spreekmanier, zonder den geest te hebben, die daaraan het leven geeft, en dan komt ook de dood er bij, en maakt weder plaats voor andere, naar den tijd geschikte verschijnselen. — Gelijk de leer der Hervormers in de XVI^{de} eeuw door de blinde napraters allengs tot eene doode letter verhard werd, zoo werd ook deze vrijzinnige Godgeleerdheid der OSTERVALDEN EN TURRETINS, welke buiten dat weinig harde zelfstandigheid in zich had, maar week en vloeibaar was, door de lateren geheel vervlakt en verwaterd, zoodat weder nieuwe dammen en scherper bepalingen noodig werden, wanneer niet alles in het onbestemde wegvloeijen zoude. Wachten wij ons slechts, wanneer wij het misbruik van eenig leerstelsel afkeuren, de *grondleggers* zelve onregtvaardig te beoordeelen. Gelijk men voorheen de oude schoolgodgeleerdheid al te onregtvaardig beoordeelde, van uit het standpunt van het nieuwe liberalismus, zoo zijn er thans weder velen, die alles, wat de XVIII^{de} eeuw reeds van het eerste begin af nieuws aanbragt, als oppervlakkig en weinig beteekenend uitkrijten, dewijl het niet uit de diepzinniger bespiegeling geboren is, waarop *onze* tijd zich beroemt. Men zij toch hierin regtvaardig en billijk en beoordeelde ieder verschijnsel naar deszelfs tijd. Ik geloof ook niet, dat de Ostervaldsche Godgeleerdheid, die vóór honderd jaren een noodzakelijk en daarom weldadig verschijnsel was, den dieper navorschenden geest van onze dagen bevredigen kan, ja, ik geloof zelfs, dat waar men slechts naar *Godgeleerdheid*, d. i. naar een

systeem, naar een scherpzinnig door wettige gevolgtrekking met zichzelf overeenstemmend leerstelsel des verstands vraagt, die oude schoolsche Godgeleerden onvoorwaardelijk den voorrang van meerdere grondigheid van diepzinnigheid hebben mogen; maar ik beken het, ik vertoef *toch* altijd gaarne bij de heldere beeldtenissen van die mannen, die uit hunne oude kleeding, uit hunne wijde geplooiden kragen en pruiken, zoo beschaafd, zoo vriendelijk, zoo blijmoedig ons aanschouwen, in vergelijking met de donkere, gerimpelde voorhoofden en harige baarden der Inquisiteurs en ketterigters van vroegeren tijd. Die opgeruimde aangezichten komen mij voor als de eerste stralen der lentezon na eene strenge winterkoude. Het is waar, het is geene keerkingszon, wier gloed eene rijke, weelderige groeikracht voortbrengt, het is meer de Maartsche zon onzer koudere streken, maar toch altijd eene vriendelijke zon, die verlicht en verwarmt te midden van het onvriendelijk dooiweder. Intusschen bleven ook de gloeiende zonnestrallen van den middag niet uit. Nevens de milde, bezonnen Godgeleerdheid der aanvangende verlichting ontbrak het niet aan die meer in de diepten des gemoeds ingrijpende, de sterkere hartstogten opwekkende gevoelsrigting, doch die toenmaals *met* de verlichtende rigting daarin overeenstemde, dat ook *zij* de waarde eener bloote leerstellige en verstands-godsdienst gering achtte en daarentegen de practische behoefte in het oog hield. En *deze* rigting vinden wij uitgedrukt in het zoogenoemde *Piëtismus*.

Wat wij in deze geschiedkundige voordragten onder *Piëtismus* te verstaan hebben, is uit mijne vroegere Voorlezingen te zien. Wij verstaan daar-

onder niet al het mogelijke, wat de hartstogt en de onkunde van de geschiedenis met dezen naam gelieft aan te duiden; maar die bepaalde rigting, zooals zij sedert SPENER en FRANKE in de Duitsch-Protestantsche Kerk ontstaan was, zooals zij voornamelijk in het begin der eeuw te *Halle* haren zetel had, en van daar zich verder over *Duitschland* verbreidde; die, tegen de schoolgodgeleerdheid des tijds overgestelde, op practische vroomheid en op eenvoudig Bijbelsch Christendom aandringende rigting, welke van het diep gevoel van 's menschen zondigheid en verdorvenheid zijner natuurlijke krachten uitgaande, voornamelijk op de vernieuwing van zin en op wedergeboorte aandrang, en welke naar *dezen* maatstaf alles beoordeelde, wat op het gebied der Kerk en Godgeleerdheid verscheen, waarbij zich dan voorzeker eene zekere gestrengheid in het beoordeelen van uiterlijke dingen voegde, die bij eenigen wel, bijzonder onder zekere omstandigheden, in eene overstrengende angstvalligheid en eenzijdigheid konde ontaarden. Deze rigting had, juist dewijl zij velen uit den sluimer opwekte, hare hevige tegenstanders reeds bij haar ontstaan gevonden en deze ontmoette zij ook nog in het begin der XVIII^{de} eeuw. Dezelfde ERNST VALENTIJN LÖSCHER, die zich tegen de vereeniging aankantte en tegenover de Hervormden voor het zuivere Lutherdom ijverde, verzette zich ook tegen de Piëtisten. Hij gaf een tijdschrift onder den titel: onschuldige narigten, uit, waarin hij de verschijnselen van het Piëtismus juist niet altijd met eene onschuldige, maar meest met eene scherpe en geenszins verschoonende kritiek toelichtte. Hoezeer ook LÖSCHER zelf voor zijn persoon door vrome denk-

wijze uitmuntte, zoo verklaarde hij het tech. in het Piëtismus voor eenzijdigheid, dat het aan dogmatische geleerdheid en wetenschap, dus ook aan leerbepalingen en leerverschillen te weinig waarde hechtte, en dat het de deugdelijkheid van een' Godgeleerde eenig en alleen van den graad zijner verkregen heiliging afhankelijk wilde maken. LÖSCHER geraakte daarover met den hoogleeraar JOACHIM LANGE te *Halle*, een der hoofden van het daaraanwezig Piëtismus, in een letterkundigen strijd, welke ditmaal eer tot voordeel dan tot nadeel der Piëtisten uitviel. Doch daarbij had zich LANGE voorzeker tot hartstogtelijke uitdrukkingen laten vervoeren, daar hij zijnen tegenstander den schadelijksten van alle wolven der Kerk noemde, hem met het dier uit de Openbaring vergeleek, zijne redenen en schriften satansche verblindings en looze advokaten streken noemde, enz. (*). — Een bewijs, dat de verketteringzucht der orthodoxen, welke zich eens tegen de Piëtisten gekeerd had, thans zelfs zich van de voormaals vervolgdten begon meester te maken en tot de neiging oversloeg, om *anderen* te vervolgen. Dit bleek kort daarna bij de beroeping van den wijsgeer CHRISTIAAN WOLF naar *Halle*.

Tot hiertoe was *Halle* de zetel eener in het geloof gegronde Godgeleerdheid geweest. De *wijsbegeerte* had zich bescheiden aan de Godgeleerdheid ondergeschikt. De zelfstandigheid, waarmede deze wetenschap nu in den persoon van CHRISTIAAN WOLF optrad, de stoutheid van zijn door velen verkeerd begrepen stelsel moest in de vrome gemoederen eene beangstiging te weeg brengen, welke wij ons

---

(*) SCHLEGEL t. a. p. S. 355.

zeer wel kunnen voorstellen, zonder dat wij noodig hebben den afkeer der Piëtistische leeraars van wolf en zijne wijsbegeerte uit lage drijfveren van gekrenkte eerzucht en van ijverzucht af te leiden. Het is noodig, dat wij bij dezen strijd wat vertoeven, dewijl in hem de rigtingen der eeuw zich op eene merkwaardige wijze breken.

CHRISTIAAN WOLF (*), geb. den 24sten Januarij 1679 te *Breslau*, de zoon van een' leertouwer, had, zooals hij ons in zijne eigene levensbeschrijving verhaalt, eene streng kerkelijke, Christelijke opvoeding gekregen; reeds als kind had hij, zonder onderscheid van weder, vlijtig de kerken bezocht, den Bijbel gelezen, zich met den schat van geestelijke liederen gemeenzaam gemaakt, gelijk hij dan ook reeds in de wieg door zijne ouders tot den geestelijken stand was bestemd geworden. Hij had reeds op het gymnasie zijner vaderstad zoo veel van Godgeleerde zaken geleerd, dat toen hij de universiteit te *Jena* betrok, om daar in de Godgeleerdheid te studeren, hij volgens zijne eigene verzekering weinig nieuws meer te leeren vond. Meer dan de Godgeleerde collegiën bevielen hem die over de natuur- en wiskunde; echter bleef het zijn ernstig voornemen, » God in het predikambt te dienen, » te meer daar hij tot dezen stand door eene gelofte zijner ouders gewijd was.

WOLF verhaalt nu zelf in zijne levensbeschrijving, hoe hij reeds te *Breslau*, waar zoovele Catholijken leefden, die met de Lutherschen bestendig in strijd lagen, bij zich zelven gedacht had, » of het

---

(*) Vergel. 's mans eigene, door WUTTKE uitgegeven, Levensbeschrijving. Leipz. 1841.

dan niet mogelijk was, de waarheid in de Godgeleerdheid zoo duidelijk aan te toonen, dat zij geen tegenspraak leed." Daar hij nu gehoord had, dat de wiskunde hare zaken zoo zeker bewees, dat ieder dezelve voor waar erkennen moest, zoo had hij juist daarom de wiskunde beoefend, om door dezelve aan de Godgeleerdheid eene ontegensprekelijke zekerheid te bezorgen. Langen tijd behandelde hij daarom de wiskunde slechts als hulpwetenschap tot de Godgeleerdheid, wat overigens bij de minsten het geval was, daar men gewoonlijk de studie der taal en geschiedenis als de eigenlijke inleiding tot de Godgeleerdheid beschouwde en de wiskunde nevens de natuurwetenschappen eerder veronachtzaamde. Hij predikte ook eenige malen en, gelijk hij beweert, met grooten bijval. »Mijne predikatiën, zegt hij, waren daarom geliefd, ook zelfs te *Leipzig*, waar ik de laatste maal in de Nikolaikerk op Pinkster dingsdag 1706 gepredikt heb, dewijl ik door *duidelijke begrippen* de zaken zocht te verklaren en altijd het een uit het ander afleidde.... het is mij meer dan eens gezegd geworden, dat wanneer men ook ongeleerden vroeg hoe zij onder mijne predikatiën bestendig hunne aandacht bewaren konden (iets dat zij onder andere niet deden), dat zij geantwoord hadden, dat zij *mij* bestendig verstaan konden, doch anderen niet, daarentegen hebben meermalen geleerden tot mij gezegd, dat het wel goed was wat ik gezegd had, maar te hoog voor den gemeenen man." — Alzoo straalde volgens wolfs eigen getuigenis voornamelijk het *leertalent* in zijne predikatiën door, en dit leertalent kwam hem dan ook bij de akademische loopbaan, welke hij aanvaardde, te stade. Had hij

tot hiertoe de wiskunde slechts als hulpwetenschap tot de Godgeleerdheid behandeld, zoo trad *zij*, in vereeniging met de wijsbegeerte, steeds meer bij hem op den voorgrond en deed zich als levensberoep gelden. In eigendommelijkheid van wijsgeerigen geest stond wel is waar WOLF bij LEIBNITZ, in wiens voetstappen hij trad, achter; maar hij had de gave eener bevattelijke voordragt van wijsgeerige waarheden, en daarin de roeping, om de wijsbegeerte, die anders slechts voor weinige denkende hoofden toegankelijk was, ook voor de meer middelmatigen te verarbeiden; en dus ook de Duitsche wijsbegeerte als een gemeenschappelijk goed der beschaafde wereld in die eeuw in te voeren.

Nadat hij eerst te *Leipzig* en *Giesen* als akademisch leeraar proeven van zijne bekwaamheid gegeven had, kreeg hij in het jaar 1707 het beroep als leeraar in de wis- en natuurkunde naar *Halle*, hield echter sedert 1709 ook voordragten over eigenlijk wijsgeerige leervakken, over metaphysica, logica en moraal. De opgang dien hij maakte nam met den ijver toe, dien hij zelf in het voordragen dezer wetenschappen aan den dag leide. Zijne voordragt onderscheidde zich zeer van de tot hiertoe gewone der zoogenoemde wijsgeeren door zijne klaarheid en duidelijkheid; maar in die zelfde mate als zijn bijval aan de eene zijde steeg, nam ook de verdenking toe, dat *zijne* wijze van de wijsbegeerte te behandelen en de godgeleerde waarheden daarin te betrekken, aan de zekerheid des geloofs en zuiverheid der leer nadeel konde toebrengen. Dit gevaar scheen van eene dubbele zijde gegrond, zoowel van den kant van den *vorm*, als van den *inhoud*. Reeds

de strenge, mathematische vorm, de zuiver verstandige, van alle zinnebeeldigheid eener mystieke uitdrukking ontbloote wijze van voordragt, moest op het godgeleerd gebied aanstoot verwekken, daar men gewoon was de leerstellingen der Kerk meer in den schemer van het haar omgevend geheim te beschouwen, en met regt in de zinnebeeldige uitdrukkingen ook *meer* dan *bloote* beelden te zien. Inderdaad lag toch bij de zucht om alles vlak en effen te maken, het gevaar maar al te nabij, van de verheven waarheden des Christendoms door een al te breed ontleden der begrippen in trivialiteiten te vervlakken, vooral daar het ook hier evenals elders niet aan blinde napraters ontbrak, die tot hun taak niet waren opgewassen. Zoo wordt verhaald, dat er in dien tijd Wolfiaansche predikers geweest zijn, welke de duidelijkheid van voordragt daarin zochten, om van ieder woord van den tekst eene naauwkeurige bepaling te geven, b. v. wanneer Matth. VIII gezegd wordt: »toen JESUS van den berg afklom, volgde hem veel volks,» zoo meende de prediker grondig te verklaren, wanneer hij zeide: een berg is eene verheven plaats, een volk is eene zekere menigte van lieden enz. Daardoor werd natuurlijk de predikatie meer tot eene oefening in de logica dan tot een middel van stichting gemaakt, de uitgebreidheid werd voor diepte, het langwijlige voor grondigheid genomen, en zoo was het natuurlijk, dat diegenen welke met regt, het doel der predikatie niet alleen in het leerzame maar in het *stichtelijke* en *verheffende* stelden, zich met alle magt tegen die onbehoorlijke schoolvossery aankantten. Maar het was niet slechts de betoogende *vorm*, welke aan de wijsbegeerte van

WOLF eigen was, en welke eigenlijk slechts door deszelfs ongeschikte overbrenging op den *kansel* aanstootelijk was en bijgevolg deszelfs grondlegger zelven niet te last kon gelegd worden; doch ook de *inhoud* zijner leer gaf tot menig misverstand aanleiding. — Het is altijd moeilijk, uit een streng wijsgeerig systeem enkele stellingen uit te monstren en deze dan of uit het standpunt van het alledaagsch verstand, of ook uit het standpunt der practische vroomheid te beoordeelen. Het is het teeken van een onbeschaafden, in het denken weinig geoefenden geest, te willen verlangen, dat in een groote keten van gedachten, zooals een wijsgeerig zamenstel ze aaneen schakelt, ieder lid der keten zich afzonderlijk moest laten afscheiden en in deze afscheiding zich van zelve in de reeks onzer gewone gedachten zich moest laten inpassen. Er zijn nu eenmaal stellingen, die slechts haar licht bekomen van de haar omgevende verdere stellingen, en wat in den mond eens *wijzen* en in zamenhang zijner denkwijze zijne *goede* beduiding heeft, kan in den mond van het gemeen en in eene onbehoorlijke verbinding met andere gedachten, als onzin en dwaasheid afsteken. Derhalve is het te allen tijde ligt geweest, de wijsgeeren en hunne leeringen bij de menigte belagchelijk te maken, en even zoo ligt, hen bij deze in verdenking te brengen. Wanneer men datgene, wat de wijsbegeerte voor de bloote beschouwing (speculatie) ter nederstelt, plotseling tot een geloofsartikel, tot eene Cathéchismusstelling maken en als zoodanig behandelen wil, zoo bewijst men daarmede noch de wijsbegeerte, noch de Godsdienst eene dienst, maar men verwart beide. Niet alsof er wijsgeerige en Godsdiens-

tige waarheden zijn konden, die elkander tegenspreken; *maar* er bestaat een wijsgeerige en eene godsdienstige *zamenhang van denkbeelden*, een wijsgeerig en een godsdienstig *spraakgebruik*; het een is bloot op het *weten* gerigt, het ander is op het *geloof* gegrond, het een kan en moet in zijne bestemde bepaling door het verstand begrepen worden, terwijl het ander volgens zijne natuur slechts uit het standpunt van het vroom gevoel en van de inwendige, eigene levenservaring begrepen kan worden. En juist die verwarring dezer beide standpunten, zooals zij tot op den huidigen dag nog zoo dikwijls voorkomt, heeft ontelbare twisten verwekt en wekt die nog. Wij kunnen de betrekking der wijsbegeerte tot het geloof niet beter verklaren, dan omtrent als de betrekking der natuur- en sterrekunde tot de onmiddellijke ervaring van het dagelijksche leven. Het ware even zoo dwaas niet eerder te willen zien dan wanneer de theorie des lichts uitgemaakt is, als het dwaas zoude zijn, daarom de onderzoekingen zelve na te laten of te verbieden, dewijl daardoor de lieden in het genot van het licht konden gehinderd worden. Sedert God gesproken had: het worde licht, scheen het licht in de duisternis, en bij alle theoriën werd het morgen en werd het avond, en zoo moest het ook met het *inwendig* licht zijn, dat JEZUS voor ons ontstoken heeft. Het geloof *houdt* zich aan dat licht, verblijdt zich in het licht, ziet en oordeelt in het licht, de wetenschap onderzoekt *over* het licht. Ware zij dwaas genoeg, de zon van den hemel weg te loochenen, de zon zoude voortlichten en haar bespotten. — Maar ligt mag ook de theorie van het natuurlijk licht iets beweren, dat

den onbeschaafden , wanneer hij het hoort , slechts zoo kan *voorkomen* , als werd daardoor de werking der zon geloochend. En zoo kan het ook bij de wijsbegeerte zijn. Eene andere *voorstelling* van God , eene andere , ongewone wijze van uitdrukking omtrent zijn wezen en zijne betrekking tot de wereld , komt het onbeschaafd verstand ligt voor als een loochenen van God. Daarom , wat niet uwe zaak is , laat daar uwe nieuwsgierigheid. Is uw *geloof* waar *geloof* , niet bloot aannemen van waarheden op gezag , maar is het *leven* en *ervaring* , zoo laat de wetenschap onderzoeken en haarkloven , zij zal u niet op den dwaalweg brengen. Er komt veelligt een tijd , wanneer zij voor u verstaanbaar wordt ; zoo niet , dan blijft het geloof toch in zijn regt. Zoo had nu ook eigenlijk het ware Piëtismus , overeenkomstig zijn eigen standpunt , moeten denken. Het had zijn licht eenvoudig moeten laten schijnen , en daarbij de wijsgeeren laten filosoferen , en beiderlei gebied zouden zoo zuiver gescheiden zijn gebleven. Maar zoo was het niet. De Piëtisten verschrikten maar al te zeer over de beweringen van WOLF , zij zagen daarin gevaarlijke ketterijën , en het gevolg was natuurlijk , dat nu ook WOLF en *zijne* aanhangers in de Piëtisten vijanden der wetenschap , duisterlingen , zoo niet lichtschuwe huichelaars zagen. Wanneer men nu de oorkonden van den strijd doorloopt , zoo zal men vinden , dat aan beide zijden gedwaald werd , dat zich van beide zijden hartstogt in het spel mengde , en dat bij den ganschen strijd niet veel stichtelijks zich vertoonde , zoo niet de leering voor ons , in dergelijke dingen toch behoedzaam te zijn.

Het was de leer der zoogenoemde voorbestemde

harmonie, welke de tegenspraak der vromen verwekte; eene leer, welke reeds LEIBNITZ voorgedragen had en welke WOLF slechts verder voortzette, namelijk de leer van eene vooraf bepaalde overeenstemming van de werkingen der *oorspronkelijke* deeltjes (monaden, atomen) waaruit de algemeene overeenstemming van het wereldgeheel voortkwam, gelijk ook van ziel en ligchaam uit hunne eigene natuurlijke ontwikkeling geboren (4). Het Bijbelsch begrip eener vrije schepping van Gods zijde scheen nu voorzeker door deze leer benadeeld, en eveneens die van 's menschen vrijheid, ofschoon die leer als bloote hypotheese der School voor de Kerk in het geheel niet *dat* gevaar had, hetwelk men in haar vermoedde. AUGUST HERMAN FRANCKE belijdt zelfs, hoe hij in zijn stil kamertje God op de knieën gebeden had, de dwaling der valsche leer en de doorbrekende duisternis van het Atheïsmus te keer te gaan. En wie zal dit den vromen mannen kwade duiden? Hij en zijn ambtgenoot JOACHIM LANGE, hielden het nu eenmaal voor hunnen pligt, de studenten voor de Wolfiaansche dwalingen te waarschuwen, en dat zij als vrome mannen naar hun geweten gehandeld hebben, ook dit kan hun slechts tot eer verstreken; want dat LANGE slechts uit ijverzucht tegen den wijsgeer de wapenen opgevat had, dewijl sedert WOLFS optreden zijne gehoorzamen ledig stonden, is een bloot vermoeden der te-

---

(4) Men heeft zich ook hier eene verandering in de vertaling veroorloofd, omdat de voorstelling des Schrijvers van *eene van eeuwigheid plaats gehad hebbende neiging der oorspronkelijke deeltjes tot elkander*, waarnaar het wereldgeheel zich gevormd had, het stekel van WOLF niet juist uitdrukt.

genstanders. — Maar dat zij (gelijk het toch uit alles blijkt) met *hartstogt* te werk gingen, dat zij de kracht des geloofs zelve niet meer vertrouwden, doch door uitwendige verboden de ontwikkeling van den geest meenden te moeten tegengaan, was voor het minst eene niet te loochenen kortzigtigheid en bekrompenheid van hunne zijde.

De opentlijke strijd tusschen WOLF en de Piëtisten brak bij eene feestelijke gelegenheid uit, toen WOLF den 16den Julij 1721 het proëctoraat aan zijnen godgeleerden tegenstander JOACHIM LANGE moest overgeven. Hij hield daarbij eene redevoering over de zedeleer van CONFUCIUS, dien hij zeer hoog stelde. Daarin meenden de strenge Godgeleerden eene verkleining der Christelijke zedeleer en eene ongepaste verheffing van het heidendom te bespeuren, en stelden daarover WOLF te rede. Deze was niet genegen, zich aan het oordeel der Godgeleerde faculteit te onderwerpen, maar verdedigde de grondstelling van *filozofische vrijheid van leeren*. Ondertusschen had de senior der godgeleerde faculteit, BREITHAUPT, de zaak bereids op den kansel en van daar onder het volk gebragt, en daardoor eerst de hartstogten gaande gemaakt. Des te minder was van WOLF eene vriendelijke bejegening te verwachten. Het meerendeel der studenten was aan des wijsgeers zijde; menigeen mogt uit bloote ijdelheid zich onder zijne vanen stellen, gelijk dan gewoonlijk de akademische jeugd zich aan de zijde van diegenen schaart, die hun als het opgaand gesternte van eenen nieuwen tijd voorlichten. Het Piëtismus kwam van toen af in verachting bij de studenten; het kwam tot twisten en ergerlijke tooneelen. Den aftredenden rector WOLF werd een

luid Vivat toegebracht, aan LANGE daarentegen onder hoogst smadelijke spreekwijzen een pereat (*); gelijk hij dan in het gemeen van den overmoed der filozofische jeugd nog menige onverdiende belediging te lijden had, want JOACHIM LANGE was bij al zijne eenzijdigheid een degelijk geleerde, een hoogst verdienstelijk hoogleeraar en een getrouwe dienaar van het Evangelie (†). Ondertusschen werd de strijd in geschriften voortgezet, doch onder de hand het daarheen gebracht, dat WOLF zijn ontslag bekwam. De wijze, waarop men koning FREDERIK WILLEM I, wiens afkeerigheid van de geleerden wij uit de vorige bijeenkomst kennen, tegen WOLF wist in te nemen (waarschijnlijk zonder voorkennis van LANGE), is nu geenszins edel te noemen. Juist het misbruik, dat wij voorheen afgekeurd hebben, om filozofische stellingen uit haren samenhang te rukken en ze bij het alledaagsch verstand gehaat of belagchelijk te maken, werd hier op het allerplompst gedreven. Men stelde namelijk den koning, van wiens zwak voor groote soldaten men zich bediende, voor, dat de leer van de voorbestemde harmonie zeer gevaarlijk konde worden, daar dan ook de soldaten zich konden inbeelden, dat zij tot het overloopen voorbestemd of gepraedestineerd waren geworden. Dit *argumentum ad hominem* werkte bij den koning meer dan elk ander en onder dagteekening van den 8 November 1723 verscheen het volgend bevel: » Nademaal ons aangezegd is geworden, dat de zich daar bevindende

---

(*) WUTTKE S. 24: » Leve de oude proreector, de dood aan den nieuwen Lange! Lacht hem uit, licht hem uit den ouden aartspoker! »

(†) Vergel. zijne eigene Levensbeschrijving.

professor WOLF in openbare geschriften en lessen zulke leeringen voordragen zou, welke met de in het goddelijk woord geopenbaarde Godsdienst strijdig zijn en wij dan geenszins van meening zijn zulks verder te dulden, maar op eigen hoogst gezag besloten hebben, dat dezelve van zijn ambt geheel ontzet, en hem verder niet toegelaten zal worden, te onderwijzen: Alzoo hebben wij ook zulks hierdoor bekend willen maken, met het allergenadigst bevel den gemelden professor WOLF daar verder niet te dulden, noch hem toe te laten te onderwijzen. *Gelijk gij dan ook gedachten WOLF hebt te beduiden, dat hij binnen tweemaal 24 uren na ontvangst dezer order de stad Halle en al onze overige landen OP STRAFFE VAN DE GALG ontruimen moet.*

Zoo hadden het nu zeker de mannen, die WOLFS afzetting bewerkten, zelve niet gewacht. LANGE ondervond daarover een bijzonder mishagen. Naar zijne eigen bekentenis was hem voor drie dagen alle slaap en eetlust benomen. En wij kunnen ons wel voorstellen, hoe zijn geweten zich in een' bijzonderen strijd tusschen godgeleerden ijver en menschelijk gevoel moge bevonden hebben; een strijd, die bij eene gezonde natuur niet ligt op *die* wijze plaats hebben zal. — De slag trof WOLF niet alleen, maar ook eenigen zijner ambtgenooten. Ook van een anderen kant triomfeerden de vijanden van WOLF. — LÖSCHER te *Dresden*, vroeger een zoo geweldig tegenstander van de Piëtisten, hielp nu met hen den ongelukkigen wijsgeer veroordeelen. Met den wijsgeer werd natuurlijk ook zijne wijsbegeerte veroordeeld. Koning WILLEM FREDERIK I verbood den leeken het lezen van atheïstische schriften, waaronder juist ook de Wolfiaansche verstaan wer-

den, op *straffe van de kar*, en den hoogleeraren verbood hij, over de Wolfiaansche wijsbegeerte voordragen te houden op eene boete van 100 specie dukaten. Merkwaardig, dat daarentegen de Jezuiten (gelijk zij reeds vroeger KEPLER tegen de vervolging der Protestanten in bescherming genomen hadden (*)) de schriften van WOLF ongehinderd de censuur lieten ondergaan, ja het was een Jezuit (†) aan wien WOLF naderhand zijne verheffing tot den vrijheeren stand te danken had.

Naar den grooten ophef die gemaakt werd, zou men gelooven, dat WOLFS leeringen werkelijk Atheïstisch of ten minste hoogst aanstootelijk en vrijgeestig geweest waren; doch dat waren zij geenzins. Wie zich heden ten dage de moeite nemen wil, de Wolfiaansche schriften te doorbladeren, zal integendeel daarin een geloofsbegrip uitgedrukt vinden, dat menigen hedendaagschen wijsgeer veel te orthodox klinken zou (§), gelijk dan ook later werkelijk de regtzinnigste godgeleerden zich met het Wolfiaansche stelsel vereenigd hebben. — Wel is waar, was dit stelsel niet regtstreeks een Christelijk, uit den innigsten levendigen geest des Christendoms voortgekomen stelsel, het was stijf, dor, afgetrokken en dus reeds naar den vorm het minst geschikt om een levendig Christendom te verwekken; daartoe was het ook niet voorhanden; maar het was noch atheïstisch, noch onchristelijk. En

---

(*) Zie Voorlezingen D. IV. bl. 251.

(†) Pater STADLER, biechtvader van den regent paltsgraaf aan den Rijn, MAXIMILIAAN JOZEF.

(§) Men denke slechts aan zijne wederlegging van SPINOZA en aan zijne verdediging der Bijbelsche wonderen!

al ware het dit zelfs geweest, zoo waren naar Protestantsche grondbeginselen galg en karrestraf de middelen niet om het kwaad te weren. Hoe zeer WOLF ten minste voor zijn persoon *kerkelijk* gezind was en hoe streng hij het met godsdienstige zaken nam, daarvan wil ik slechts één voorbeeld aanvoeren.

Toen in het jaar 1707 (kort na WOLFS beroeping te *Halle*, eer nog de strijd uitgebroken was) eene akademische plegtigheid plaats hebben zou, waartoe de hoogleeraren door een' rondgaanden brief uitgenoodigd werden, stelde WOLF bij zijnen naam het volgende: *Vidi, consentio* (Gezien en toegestemd). Intusschen, daar het mijn voornemen is, op denzelfden dag het Nachtmal te genieten, zoo weet ik voor mijn persoon niet, of ik tegenwoordig zal kunnen zijn, daar ik niet gaarne mijn voornemen veranderen zou, echter wil ik het met mijnen heer biechtvader overleggen." (Wie heden ten dage in een dergelijk geval zoo iets ter neder stelde, zou zekerlijk voor een' Piëtist gehouden worden).

Na zijne verdrijving van *Halle* vond WOLF eene eervolle aanstelling als hofraad en hoogleeraar te *Marburg*, ja later berouwde het FREDERIK WILLEM I hem verdreven te hebben. Het was inzonderheid de vrome, zachtaardige proost REINBECK, van wiens ernstige Christelijke gezindheid wij ons in de laatste bijeenkomst overtuigd hebben, die zich WOLF aantrok. REINBECK had WOLFS stelsel bestudeerd, en stond met hem in vriendschappelijke betrekking; hij boezemde ook den koning allengs eene betere gezindheid in, zoodat deze niet slechts de studenten en candidaten in de Godgeleerdheid de studie

der Wolfiaansche wijsbegeerte aanbeval, maar ook met allen ernst er aan dacht, om WOLF weder voor de dienst van den Pruisischen staat te winnen, en hem de voordeeligste aanbiedingen deed. Maar WOLF liet zich niet overreden, de bedreiging met de galg was hem nog te versch in het geheugen. Eerst toen met FREDERIK II de eeuw der verdraagzaamheid voor *Duitschland* aanbrak, volgde WOLF de uitnoodiging op om naar *Halle* weder te keeren. Den 6 December 1740 trok hij daar in zegepraal binnen. » Er waren hier, zoo verhaalt hij ons zelf, eene groote menigte *studiosorum* (studenten) naar buiten gereden, om mij met zes blazende postiljons in te halen. Op de naast bij gelegene dorpen was een groot aantal inwoners van hier, die op mijne aankomst wachtten. Vóór en in de stad, op de straten en de markt was een groote toeloop van volk, en ik hield alzoo onder luid gejuich mijnen intogt. Op de straat, waar ik mijnen intrek nam, tegenover het huis dat ik gehuurd had, waren trompetten en pauken die zich lieten hooren, zoodra de togt in die straat kwam, — en was zulk een toeloop van volk, dat ik ter naauwernood van den wagen klimmen en onder het gedrang zelfs in het huis in eene kamer komen konde. Ik liet mijne aankomst nog dezen avond bij de voornamen in de stad en aan de heeren *professoribus* berigten, welke bij mij den volgenden dag daarop hun bezoek afleiden en mij verwelkomden, gelijk dan ook de heer Dr. LANGE desgelijks deed en mij alle geluk toewenschte, tegen wien ik mij ook op het vriendelijkst betoonde en bij hem evenals bij anderen mijn tegenbezoek afleide.”

Zoo luisterrijk intusschen de ontvangst van WOLF

was, zoo was zijne werkzaamheid daarna niet zoo groot als vroeger. Maar ook de bloeitijd van het Hallische Piëtismus was voorbij. Desniettemin verdient juist deze zoogencemde Piëtistische rigting, welke wij intusschen slechts onvolkomen, slechts in den strijd met andere rigtingen hebben leeren kennen, dat wij daaraan nog bijzonder onze opmerkzaamheid wijden. Slechts nog één woord ten slotte dezer beschouwing. Honderd en een jaren zijn voorbijgegaan sedert wolf in zijn post hersteld werd, en *hij* en zijn tegenstander LANGE (wel wat koel) elkander de handen reikten tot den vrede, en nog hebben wij denzelfden strijd der speculatieve en der geloofsrigting voor ons. Ja, de tegenstelling zoo als die heden tusschen eene *zekere* wijsbegeerte en eene *zekere* vroomheid te voorschijn treedt, is veelligt nog scherper dan de toenmalige. Maar buiten deze tegenstelling kennen wij ook eene wijsbegeerte en eene vroomheid, welke zich te zamen wel verdragen, ja zich niet slechts verdragen, maar zich wederzijds beperken, zich wederzijds bevorderen, zich wederzijds aanvullen. — Terwijl de eenen geloof en weten van elkander rukken en slechts de treurige keus laten tusschen eene van geloof ontbloote, onvaste en ziellooze wereldwijsheid en eene sombere of lichtschuwe vroomheid, streven toch de beter begaafden, en beter geaarden in onzen tijd steeds meer naar de verzoening des geloofs en der wetenschap; daar zij den inhoud des geloofs tot het zekere, klare erkennen zoeken te verheffen, en wederom den dieperen wortel van alle weten op den grond des geloofs zoeken te ontmoeten. Wij hebben het in de nieuwste tijden vernomen, met welke sterke weetgierig-

heid en welken aandrang naar opheldering van de hoogste dingen de beschaafden der verschillendste rigtingen in de eerste Duitsch Protestantsche residentie elkander om den leerstoel eens mans verdringen, die bijna reeds eene halve eeuw als een der eerste sterren aan den hemel der nieuwere wijsbegeerte schijnt, en die *nu* na lang stilzwijgen het voornemen heeft, zijn in de wetenschap zoowel als in het geloof bevestigd innerlijk te ontsluiten en in zijne wijsbegeerte der Openbaring de stoute brug te leggen, welke beide verbinden moet. Of hij daarmede een ieders behoeften bevredigen, of hij ook slechts van allen verstaan worden zal, weet ik niet. Echter is in het gemeen niet van een *menschelijk* stelsel de volkomen oplossing van het raadsel te verwachten; maar een ieder moet zich als eigendom *datgene* door worsteling en strijd verwerven, waartoe hem anderen bloot den weg aanwijzen. Maar altijd is dit verschijnsel gewichtig en legt getuigenis af van de bestaande behoefte naar vereeniging der gewichtigste belangen.

Daarom verblijden wij ons over ieder redelijke poging, welke zich en anderen de hand biedt om over de kloof heen te helpen, wij zien daarin altijd een vooruitgang in het echte Protestantismus, dat op klaarheid van wetenschap zoowel als op diepte van geloof aandringt en hopen dat God bij het willen ook het gelukken en volbrengen geve.

ZEVENDE VOORLEZING.

(NA KERSMIS GEHOUDEN.)

HET PIËTISMUS IN DE EERSTE HELFT DER XVIII^{de} EEUW. DE
GEESTELIJKE LIEDEREN-DICHTERS (BENJAMIN SCHMOLCK), J.
A. FREYLINGHAUSEN, CH. F. RICHTER, K. A. BOGATZKY, G.
TERSTEEGEN, E. G. WOLTERS DORF EN HET BUNZLAUER WEESHUIS.
DE CÖIHEUSCHE LIEDEREN.

De indruk, welken de laatste bijeenkomst in ons achtergelaten heeft, kan in zooverre niet verblijdend genoemd worden, als wij midden in eene tegenstelling zijn blijven staan, in eene tegenstelling, waarin onze tijd zelf nog begrepen is en tot welker vereffening reeds menig bijzonder persoon in zich de aansporing mag vernomen hebben. De Wolfiaansche wijsbegeerte, zooals zij toenmaals opzien maakte, is wel, gelijk ieder menschelijk stelsel, weder ondergegaan en telt heden wel geene aanhangers meer, noch onder de Godgeleerden, noch ergens anders; maar sedert de dagen van CHRISTIAAN WOLF hebben de Duitschers niet opgehouden te filozoferen. Het eene stelsel is door

het andere verdrongen geworden, en bij alle verwisseling der stelsels heeft zich steeds verder de behoefte aan wijsgeerige kennis in de Duitsche natie geopenbaard. Het ware hoogst onbezonnen, deze gansche geschiedenis der nieuwere wijsbegeerte met opzet *niet* te willen kennen, dezelve als eene bloote geschiedenis van menschelijke dwalingen, of zelfs als eene zich steeds verder ontwikkelende geschiedenis des ongeloofs en afvals van het zuivere Christendom te willen beschouwen. Met zulke verwerpende, voorbarige oordeelvellingen verligt men zich wel is waar de moeite van den strijd, maar men laadt eene groote verantwoording op zich, wanneer men over dingen oordeelt of zelfs het verdoemingsoordeel uitspreekt, welke men niet verstaat.

Doch zoo eenzijdig het ook ware den ontwikkelingsgang der nieuwere wijsbegeerte als bloote stremming des Christendoms te beschouwen, even zoo eenzijdig ware het, de geschiedenis van de ontwikkelingsgang des Christendoms en des Protestantismus der nieuwere tijden eenig en alleen *van* den ontwikkelingsgang dier *wijsbegeerte* afhankelijk te willen maken. Wij hebben ons hier voor twee dwaalwegen te wachten, waarin de tegenwoordige tijd zo ligt geraakt, zoowel voor dien der geringachting van de wijsbegeerte als voor dien der te hooge achting. Terwijl onbeschaafde, met het wijsgeerig denken weinig vertrouwde lieden ligt in de eerste eenzijdigheid vervallen, zoo zijn gewoonlijk diegenen, welke zich op eene wijsgeerige beschaving beroemen, door de laatste bevangen, daar zij op al datgene, wat onafhankelijk van den gang der schoolwijsbegeerte *in het leven* zich ontwikkeld heeft,

met verachting nederzien, en daardoor blind den grooten rijkdom des *zegers* voorbijgaan, dien het echte practische Christendom te allen tijde onder beschaafden en onbeschaafden, onder wijsgeeren en niet wijsgeeren gesticht heeft. En toch zijn het waarlijk niet slechts de mathematisch aangelegde kunstwegen met hunne dikwijls hiroglyphische mijlpalen en wegwijzers, welke naar den zonnetempel der waarheid heenleiden, maar heeft God zich zijne eigene wegen voorbehouden, waarop Hij de menschen leidt, de eenen over groene, veelkleurige beemden, langs lommerrijke bosschaadjen en bronnen, de anderen ook wel door heiden en moerassige streken, door wilde struiken, over steile rotsen, langs vreeselijke afgronden, en de reis dezer beproefde pelgrims te vervolgen, heeft voor het menschelijk hart eene bijzondere bekoorlijkheid, terwijl de eeuwige blik op den landweg het oog niet zelden vermoeit. En met zulke wonderbaar geleide menschen, met de beproevingen welke zij op hunne reize doorstonden, met de liederen, welke zij op vrolijke en ruwe wegen hunnen God en hunnen Verlosser zongen, met den zegen, dien zij namen en gaven, willen wij ons in de tegenwoordige zamenkomst nader bekend maken, en het zal zich ook hier be-
waarheden, wat ik in de laatste bijeenkomst zeide: *het licht schijnt voort in de duisternis*, hoe ook de theoriën over het licht wisselen mogen, en *dat* is het licht, hetwelk alle menschen verlicht, gelijk het in deze feestelijke dagen ons op nieuw verblijd heeft. De stelsels der wijsgeeren hebben gewisseld gelijk de kleederen en hunne moden, maar het Christendom is met deszelfs de menschen verlich-

tende, opwekkende, beterende en tuchtigende kracht te allen tijde hetzelfde gebleven.

Was het nu van den aanvang af de taak van het *Piëtismus* geweest, dit practisch Christendom in de harten en in het leven in te voeren, zoo kon ook het Piëtismus, zoolang het aan deze taak getrouw bleef en niet ook de menschelijke *vorm* met de zaak verwisselde, van een gezegend gevolg zeker zijn. Op het *practisch* gebied is deszelfs ware vaderland, en daar vervulde het dan ook inzonderheid zijne bestemming in een' tijd, welke door menige uit- en inwendige stormen beroerd werd.

Had ook de geschiedenis met *WOLF* het Hallische Piëtismus een' gevoeligen stoot toegebracht; vernietigd was het daarom niet. *Halle* bleef voor en na *die* universiteit, welke onder alle toenmalige hoogescholen van *Duitschland* de meeste Godgeleerden vormde, en op hen den stempel van haren eigendommelijken geest drukte. Meer dan 6000 Godgeleerden hadden in de eerste 29 jaren der universiteit hunne volkomen vorming aldaar ontvangen en duizenden waren bovendien in de scholen van het door *A. H. FRANKE* gestichte weeshuis opgevoed geworden (*). Deze grootsche stichtingen bloeiden ook in den verderen loop der eeuw in zegen voort, en riepen ook elders dergelijke stichtingen in dergelijken geest te voorschijn. Daarbij kwam nog *de Cansteinsche Bijbelinrigting* (1712) en van groot gewigt was het verder, dat buiten datgene wat Bijbel en predikatie uitwerkten, ook nog de overige hulpmiddelen van stichting, de aandachtsboeken en geestelijke liederen, met één woord de

---

(*) Zie *GUERICKE*, Kirchengeschichte. II. S. 4075.

dagelijksche geestelijke spijs, welke de christelijke huisgezinnen aangeboden werd, grootendeels van de werkzaamheid der zoogenoemde Piëtisten afhingen. Wel is waar niet uitsluitend, ik herinner u slechts den tegenstander der Piëtisten, LÖSCHER, die insgelijks geestelijke liederen vervaardigde en den zeer bekenden BENJAMIN SCHMOLCK, die zich wel aan de oude vrome Godgeleerden der Luthersche Kerk, eenen ARND, SCRIVER, HEINRICH MULLER aansloot, doch met de Hallische Piëtisten, zooveel mij bekend is, in geen nadere gemeenschap stond. Daar intusschen SCHMOLCKS rigting niet al te zeer van die verwijderd is, zooals zij door de Hallische school vertegenwoordigd werd, maar veeleer een' overgang tot dezelve vormt, zoo laat ons eerst van *hem* en dan nog bijzonder van die schrijvers van stichtelijke schriften spreken, welke zich nader dan SCHMOLCK aan de Piëtistische school aangesloten hebben. Zij allen maken te zamen eene geestelijke magt, een vast tegenwigt uit tegen de steeds verder voortgaande ontbindende rigting des tijds, daar zij niettegenstaande al het geschreeuw tegen het Piëtismus eene wijde verbreiding onder het *Christelijk volk* vonden, in welks grond zij des te vaster en steviger zich wortelden, hoe sterker de storm eener nieuwe verlichting in den top des booms begon te suizen.

BENJAMIN SCHMOLCK (*), geboren den 24sten December 1672 in het vorstendom *Liegnitz*, waseven als de wijsgeer WOLF, slechts met ander gevolg, door zijne ouders reeds in de wieg voor de dienst van God bestemd geworden; van waar dan ook zijne

---

(*) HOFFMANN VON FALLERSLEBEN, *Barth. Ringwaldt und Benjamin Schmolck*. Breslau 1833.

opvoeding reeds sedert zijn vierde jaar *die* rigting nam, van welke men hoopte, dat zij het zekerste tot het gewenschte doel leiden zoude. Maar bij de armoede der ouders waren er menigerleizwarigheden te overwinnen. Weldadige stichtingen en milde liefdegiften van edele vriendenhanden hielpen den knaap en den jongeling, die het aan eigen vlijt niet ontbreken liet, over deze zwarigheden heen, en het edele vertrouwen op God schonk aan den strijd met dezelve eene hoogere bekoorlijkheid en eene hoogere wijding. Zoo gelukte het hem, de Godgeleerde studie te *Leipzig* te voltooijen, tot hij met den aanvang der nieuwe eeuw (1701) zijnen bedaagden vader als medehelperkonde bijstaan, en kort daarop verdere geestelijke bedieningen in de Silezische stad *Schweidnitz* verkreeg. De werkzaamheid van SCHMOLCK in *Silezië* viel in denzelfden tijd dat de Jezuiten den Protestanten aldaar in hunne Godsdienst op allerlei wijze zochten te benadeelen; SCHMOLCK bleef voor zijn persoon ongemoeid. — Nevens zijne ambtsbezigheid welke hij met de grootste naauwgezetheid verrigtte, gaf hij zich aan de dichtkunst over, waarvoor hij reeds vroeg aanleg verried, bijzonder de geestelijke dichtkunst, en daarin ontwikkelde hij spoedig eene groote vaardigheid. De poëzy werd hem eene vertrouwde vriendin en levensgezellin, eene troosteres in menigvuldig lijden. Twee zijner kinderen verloor hij in den bloei hunner jeugd; hem zelven trof in het jaar 1730 eene beroerte en eindelijk voegde zich daar nog blindheid bij, als het treurig lot van zijnen hooger en ouderdom. En toch kon de vrome man midden onder dit lijden zingen:

'k Ben vergenoegd in 't diepst des harten ,
 En weet dat mij de hemel mint ,
 Schoon 'k speelbal zij van vreugde en smarten ,
 Toch blijf ik opgeruimd gezind ;
 Wordt zware nood me ook toegevoegd ,
 'k Noem slechts dit woord : 'k ben vergenoegd.

Maar deze tevredenheid in God kon slechts *daar*
 den regten wortel hebben , waar ook het *hart* in
 God en zijne liefde het hoogste goed gevonden had ,
 en waar de dichter zingen kon :

Liefde, die mij, eer ik 't leven ,
 Had aanschouwd , reeds hebt bemind ,
 Liefde, die mij 't al blijft geven ,
 Me altijd liefdrijk blijft gezind ,
 Neig toch ook mijn hart en zin
 Tot volkomen wedermin.

of

Ik wil lieven , ik wil lijden ,
 Jezus liefde sterkt en spoort ;
 't Lijden moet toch eindlijk scheiden ,
 Eeuwig duurt het lieven voort.
 Ik wil lieven , ik wil lijden ,
 Jezus liefde sterkt en spoort.

Hebben ook niet alle liederen van SCHMOLCK (hij
 vervaardigde er meer dan duizend) dezelfde waarde,
 doet zich ook in eenige de ingenomenheid van den
 toenmaligen tijd met oud testamentische allegoriën
 tot in het kinderachtige en smakelooze kennen , zoo
 worden toch deze vlekken , zooals ze het oog van
 den criticus ontdekken mag , verre opgewogendoor

den overvloed van het godsdienstig en poëtisch leven, dat over het geheel in deze gedichten doorstraalt. Ik herinner u slechts nog dit ééne :

Wees, mijn ziel, tevreden,
 Zendt God tegenheden,
 Wat *Hij* zendt is goed;
 Drijf uit 't diepst des harten
 Ogeduld en smarten,
 Vat weêr frisschen moed.
 Is de nood uw daaglijksch brood,
 Moet gij weenen, zuchten slaken,
 God zal 't wél toch maken.

SCHMOLCK stierf in het jaar 1737. Hij behoorde (gelijk gezegd is) niet tot de Piëtisten van zijnen tijd, maar hij had *met* hen de hartelijke vroomheid gemeen — eene vroomheid, die bij hem echter meer in de kerkelijke gedaante van het regtzinnig Lutherdom optrad, terwijl zij bij de Piëtisten zich meer aan het inwendige liet gelegen liggen, aan den zielestrijd en het daaruit voortgekomen leven in God en CHRISTUS. » Doch hierin ligt, gelijk RAMBACH in zijne Anthologie opmerkt (*), de grootste verdienste der Hallische dichters, dat zij het Christendom voornamelijk van den kant van deszelfs eigendommelijken Goddelijken, wonderbaar werkenden invloed op het menschelijk hart voorstelden, en dat zij dit in eene taal deden, welke, dewijl het eigen levendig gevoel van dien invloed haar ingegeven had, natuurlijk dieper indringen moest dan ijdele poëtische woordenpraal of gerijmde

---

(*) RAMBACHS Anthologie, Bd. IV. Voorrede, bl. 2.

beschouwingen over dit of dat kapittel der schoolgodgeleerdheid."

Wij wenden ons alzoo nu tot de dichters die uit deze school voortkwamen, en vermelden slechts in het voorbijgaan, dat behalve JOHAN CASPARD SCHAD en JOHAN CHRISTIAAN LANGE ook JOACHIM LANGE, welken wij tot hiertoe slechts als den strijdgodgeleerde dezer partij hebben leeren kennen, eenige geestelijke liederen vervaardigde. Zoo hebben wij van hem een morgenlied, hetwelk aanvangt:

o Jezus, lieflijk licht,
Nu is de nacht geweken,
En uw genadeglans
Op nieuw voor mij ontsteken;
Nu is wat aan mij is
Uit diepen slaap gewekt,
En heeft in zucht tot U
Geheel zich uitgestrekt.

Wat zal ik U dan nu
Mijn God, ten offer schenken?
Ik wil, met heel mijn ziel,
Aan uw genade denken.
Mijn ligchaam, ziel en geest
Zij 't uwe, heel deez' dag;
Dat moet mijn offer zijn,
Schoon 'k anders niets vermag.

Doch de dichter die het eigenlijkst den typus der Hallische school in zijne gedichten daargesteld heeft, is JOHAN ANASTASIUS FREYLINGHAUSEN (*). Ge-

---

(*) Zie KNAPP, Leben und Charakter einiger gelehrten und frommen Männer des vorigen Jahrhunderts. Halle 1829.— Ook de arts van het Hallische weeshuis, CHRISTIAAN FREDERIK RICHTER (gest. 1744).

boren in het jaar 1670 te *Gandersheim* in het *Wolfenbuttelsche*, had hij van zijne moeder eene vrome opvoeding gekregen; maar eerst op de universiteit *Jena* of veeleer te *Erfurt*, waar hij zich naderhand ten bezoek heen begeven had, was hij met dat nieuwe leven bekend geworden, hetwelk SPENER en FRANCKE in de gemoederen van vele jonge mannen van dien tijd ontstoken hadden. De strijd tusschen deze nieuwe rigting en de oude orthodoxie was toen reeds uitgebroken. Vele vrome zielen werden door de strafpredikatiën der orthodoxen tegen die nieuwe sekte ingenomen, en zoo lieten het ook de ouders van FREYLINGHAUSEN niet aan schriftelijke waarschuwingen ontbreken, » hij mogt zich toch van den omgang van verdachte lieden losmaken, die in het Christendom te ver gingen, hij was toch altijd een vroom en gehoorzaam kind geweest, hij zou toch thans niet door ongehoorzaamheid zijn geluk willen verwaarloozen en zich de toekomstige bevordering in het vaderland doen verloren gaan. Doch FREYLINGHAUSEN liet zich daardoor niet van den eenmaal betreden weg afbrengen. Ja, toen de bedroefde ouders een' anderen broeder naar *Erfurt* gezonden hadden, om hem van daar te halen, bragt de afgezondene zulk een' levendigen indruk van de daar heerschen- de vroomheid mede, dat nu ook de ouders het vroeger opgevat vooroordeel afleiden en zelfs bij hunne bekenden en bloedverwanten in den roep van het Piëtismus kwamen. Zij hadden er nu ook niets tegen, dat hun zoon naar de Piëtistische uni-

---

de uitvinder der *Essentia dulcis*, vervaardigde onderscheiden schoone liederen, onderanderen het: «o Liefde die den hemel hebt gescheurd.»

versiteit *Halle* ging, waar zijn geliefde leeraar A. H. FRANCKE beroepen was geworden. Met dezen trad hij in steeds naauwere betrekking, hij werd deszelfs medehelper in het predikambt en maakte met zijne predikatiën een ongewonen indruk op de toehoorders. »Het was, heette het, wanneer hij optrad, alsof een engel Gods op den kansel stond.» Intusschen sloeg deze geestdrift der gemeente spoedig tot onverschilligheid over, toen het zaak was, door eenige inspanningen den geliefden prediker eene vaste plaats te bezorgen. Dit verminderde echter den moed des Christelijken mans niet. »God liet mijn arbeid,» zoo verzekert hij zelf, »niet zonder zegen zijn, en hoewel ik daarvan noch bezoldiging noch voordeelen te genieten had, zoo was ik toch met de toenmalige omstandigheden zeer wel tevreden, zoodat ik wel gaarne tot aan mijn einde daarin gebleven ware.» Eerst in het jaar 1715 (nadat hij reeds 20 jaren onbaatzuchtig te *Halle* gearbeid had) werd zijn uitwendige toestand verbeterd, en nu eerst, in zijn 45ste jaar, trad hij met FRANCKENS eenige dochter, wier doopgetuige hij eens geweest was, in het huwelijk. Zijn eenige Zoon, GOTTLIEB ANASTASIUS FREYLINGHAUSEN, trad in 's vaders voetstappen, en werd naderhand ook *mede* een der sieraden van de Hallische school als hoogleeraar in de Godgeleerdheid.

Wat ONZEN FREYLINGHAUSEN bijzonder onderscheidde en beminnenswaardig maakte, was zijne groote bescheidenheid. Een vreemdeling, die met hem kennis gemaakt had, vergeleek hem met een vat vol edelen wijn, dat zich juist daardoor van een ledig onderscheidt, dat het vele en degelijke waarde heeft, en toch geen klank of geluid geeft. Met deze be-

scheidenheid, die zelfs dikwijls aan terughoudendheid grensde, vereenigde hij eene groote vriendelijkheid en weldadigheid, groote getrouwheid in zijn beroep en een onoverwinnelijk geduld in het lijden, ook dat des ligchaams. Zijne schoonste geestelijke liederen dichtte hij onder tandpijn, zoodat zijne vrienden zich altijd over zijne tandpijnen plagten te verheugen. Maar ook in vrije vrolijke uren heeft hij menig schoon innig lied gezongen, en niet slechts zijne eigene gedichten, welker getal slechts gering is, maar ook de grootere verzamelingen van liederen, die hij bewerkstelligde, strekten de Kerk tot zegen. Zoo werd het Freylinghausensche gezangboek, waarvan het eerste deel in het jaar 1704 verscheen, en dat een rijke kern van oude en nieuwe gezangen in zich sloot (anderhalf duizend in getal!) in korten tijd spoedig na elkander gedrukt en ook hier en daar ingevoerd (*). FREYLINGHAUSEN hield zich in de leer streng aan de heilige Schrift; in uitwendige dingen was hij vrij van alle letterlijkheid. Toen koning FREDERIK WILLEM I die verordening wegens de kaarsen en koorrokken gegeven had, waarvan wij vroeger gesproken hebben, drukte FREYLINGHAUSEN zich dus uit, dat wanneer zijn landsheer hem gebod, in plaats van een' zwarten rok een rooden te dragen, doch hem daarbij niet *verbood* het zuivere Evangelie te prediken, hij geene reden zag om niet te gehoorzamen. Dat

---

(*) In het gemeen maakte zich de Piëtistische school door het *verzamen* van liederen verdienstelijk. Zoo ontstond ook bijna omstreeks denzelfden tijd het *Porstische* gezangboek te Berlijn, van den zich daar bevindenden proost JOHAN PORST (gest. 1728), insgelijks een aanhanger van SPENER en FRANCKE.

was geene slaafsche onderwerping, want wij weten toch ook reeds, hoe vrijmoedig *hij* op het jagt-slot te *Wusterhausen*, waar hem de koning genoodigd had, hem zijne meening gezegd had over de perforcejagten! de koning achtte hem zeer. Hij stond met hem evenals met *FRANCKE*, in persoonlijke briefwisseling. — *FREYLINGHAUSEN* stierf in het jaar 1739 in het 69ste jaar zijns levens. Van zijne 44 liederen zijn er nog vele onder ons in gebruik. Ik herinner u dit ééne :

Wie is wel, als gy,
Jezus, zoete rust P enz.

Als liederendichter en ascetisch schrijver heeft zich een' bijzonderen aanhang verworven *KAREL HENDRIK VAN BOGATZKY*, wiens door hem zelve beschreven leven ons tevens in het wezen van het toenmalig Piëtismus, met deszelfs scherp uitgedrukte, tevens wat enge en naauwgezette vormen schouwen laat (*).

Hij werd den 7^{den} September 1690 te *Jankowe*, een adellijk goed in *Neder-Silezië* geboren, en te midden van de verdrukking, welke de Protestanten toen in *Silezië* te lijden hadden, in eene Catholijke Kerk gedoopt. De familie van *BOGATZKY* stamde uit *Hongarijē* en was door de Godsdienstvervolgingen van daar verdreven geworden. De vader, daarna luitenant kolonel, was geheel aan het krijgsleven overgegeven; de opvoeding des kinds bleef alleen aan de moeder, eene geborene *freule von Kalkreuth*, overgelaten; echter werd ook de moederlijke op-

---

(*) *K. H. von Bogatzky's Lebenslauf. Halle 1801.*

voeding door onderscheidene lotverwisselingen menigmaal afgebroken; en het kind nu eens hier, dan weder daar bij bloedverwanten besteld. Maar te midden van deze lotverwisselingen ontwikkelde zich in het kind de begeerte naar God, de begeerte naar het stil gebed; gelijk dan in het gemeen het vroeg te voorschijn komen van eene teedere betrekking tusschen God en de kinderziel in die tijden een veel menigvuldiger verschijnsel was, dan bij ons. De schriften van eenen ARND en SCRIVER hadden de kiem tot deze vroomheid reeds in de ziel des kinds gelegd, en hem in den jongelingsleeftijd gevoed. Toen hij eens eene predikatie uit SCRIVERS zielenschat gelezen had, » werd hij plotseling, gelijk hij ons verhaalt, met zulk eene ongemeene zielevreugde overgoten, dat hij op zijne knieën viel, met vreugdetranen den Heere loofde en tot Hem bad. » Het was mij daarbij zoo wél (zegt hij), dat ik dacht, ik wilde wel, schoon ik nog een teer jong mensch was, mijn gansche leven zoo opgesloten blijven, wanneer ik deze vreugde maar dikwijls deelachtig konde worden. Er ging in mijne ziel een regt licht op, en ik leerde toen verstaan, dat het ware Christendom iets *levendigs, krachtigs, zaligs* en geheel iets anders was dan hetgene de wereld daarvoor hield. Ik leerde het onderscheid inzien tusschen een bloot zedelijk, deugdzaam bestaan en het genadewerk des Heiligen Geestes of zulke Goddelijke deugden, die door den Heiligen Geest in ons gewerkt worden, en uit het geloofen uit de vreugde des Heiligen Geestes voortvloeijen.' »

In het jaar 1743 betrok BOGATZKY de Universiteit *Jena*, waar het, gelijk hij ons zelf verhaalt, toenmaals zeer wild en woest toeging. Dewijl de par-

tijdschappen nog in vollen gang waren, vielen er dagelijks vechterijen voor, waarin ook goede gemoe- deren betrokken werden. Ook hier bewaarde het gebed den vromen jongeling voor iedere verzoeking. Die in het eerst het wildst te werk gingen dachten ten laatste: » met dezen was toch niets aan te van- gen, en lieten hem gaan." — Onder de Godgeleer- den te *Jena* had inzonderheid *BUDDEUS*, een man van hooge geleerdheid en vroomheid, veel invloed op hem; ook werd hij van tijd tot tijd met opge- wekte studenten en andere lieden, die zich bij de Piëtisten voegden en waartoe ook lieden uit de voorname wereld behoorden, bekend. Spoedig was het zijne begeerte, *Halle*, den eigenlijken zetel dier vroomheid zelve te leeren kennen. *FRANCKES* predikatiën, die hij daar hoorde, zijne schriften, welke hij steeds begeeriger las, versterkten hem in zijne grondbeginselen, en bewogen hem eindelijk, de Universiteit *Jena* met die van *Halle* te verwis- selen (1715). Ook hier had hij nog menigen strijd en aanvechtingen door te staan, zoodat het hem steeds klaarder werd, dat hij met zijn Christendom eerst bij het ABC stond. In deze stemming wijdde hij zich, nadat hij te voren in de regten gestudeerd had, aan de studie der *Godgeleerdheid*, waartoe hij eene bijzondere Goddelijke roeping meende ge- kregen te hebben. Gelijk zich verwachten laat, hield hij zich uitsluitend aan *die* leeraars, welke in den geest van *FRANCKE* leerden, en inzonderheid sloot hij zich met vertrouwen aan *FREYLINGHAUSEN*, zijnen biechtvader, aan. Van de nieuwe wijsbe- geerte of de *theologia speculativa*, (bespiegelende Godgeleerdheid) zoo als hij ze noemde, wilde hij niets weten, en betreurde al diegenen, welke zich

daaraan overgaven, en door haar, zooals hij meende, tot het Socinianismus en tot het ongeloof heengevoerd werden. Des te meer bevlijtigde hij zich op de *theologia practica* (practische Godgeleerdheid). Hij leide zich op den raad van FRANCKE een dagboek aan, waarin hij den toestand zijner ziel en zijne inwendige worstelingen aanteekende, hield veelvuldige bedestonden met vrienden, hield briefwisseling met andere opgewekten, bezocht dezelve hier en dáár en nam nu de vervaardiging ter hand van zijn naderhand zoo beroemd geworden en dikwijls herdrukt *gulden schatkamertje*, eene verzameling van uitgelezene spreuken der heilige Schrift, op iederen dag van het jaar, waarbij hij korte bespiegelingen en liederverzen voegde. BOGATZKY's schatkamertje is tot op den huidigen dag in menige vrome familiekringen een geliefkoosd boekske gebleven, en al is het ook niet naar den smaak des tijds, zoo heeft het toch bij eenvoudige gemoederen gewis reeds menigen zegen gesticht. Alles daarin mogten wij niet goed heeten; echter heet het ook hier: Beproeft alle dingen en behoudt het goede. En goeds wordt er veel in gevonden, dat waardig is behouden te worden.

De vrome vereenigingen waarin BOGATZKY leefde, en welke hij door menigvuldige reizen onderhield, voerden hem in het jaar 1726 eene echtgenoot toe, in den persoon eener freule VON TRAUWITZ. Ook in dezen huwelijks- en huiselijken staat bestonden er vele oefeningen, en ook daar troostte menig woord der Schrift, en gebed en geloof maakten ook het zwaarste ligt. Inzonderheid was het LUTHERS hooge geloofskracht, waardoor zich dit vrome echtpaar oprigtte. » Wij oude narren, zegt LUTHER ergens,

eten met de kinderen. Om der kinderen wille geeft God ook den ouders alles wat zij noodig hebben." Zulke en andere woorden sterkten de beide echtelieden in het vertrouwen, dat *hunne* huishouding ook de huishouding Gods was. — Wat het Piëtismus van dien tijd onderscheidt, was inderdaad dat edel vertrouwen op God, en dat vertrouwen op de kracht des gebeds, zooals het den hoeksteen tot het Hallische weeshuis en tot zoovele dergelijke gestichten leide, zooals het later bij eenen STILLING, bij eenen LAVATER te voorschijn trad, en zooals het door geene wijsbegeerte kan verklaard, maar ook door geene kan weggeredeneerd worden, wanneer het eenmaal in het *hart* wortel gevat en in de ondervinding de beste bevestiging erlangd heeft. »Acht onzen God, zegt BOGATZKY (*), niet als zulk een' koning, die niets dan koninklijke gedachten in uwe ziel hebben en van louter hooge dingen hooren wil. Denk niet, dat Hij zich verkleint, wanneer Hij aanhoort, wat in een arm huishouden of in het geweten van een armzalig schepsel voorvalt. Laat u alzo, o ziele! niets te gering zijn, dat gij uwen God en Heiland niet zegt. Hij wil toch ook het kleinste en geringste bezorgen; want het is Hem niet verkleinend, maar roemwaardig, dat Hij alles, ook de geringste belangen zijner arme kinderen, bezorgen *wil* en kan. En het is ons ook des te troostrijker, wanneer wij zien, dat Hij ook alle gering schijnende kleinigheden bezorgt, en Hem niets te klein en te gering is, even als voor eene moeder ook de geringste dienst niet te klein of verachtelijk is, welke zij hare kinderen bewijst."

(*) Lebensbeschreibung S. 462.

BOGATZKY sterkte zich niet slechts door de spreuken en liederen van anderen, maar even als SCHMOLCK en FREYLINGHAUSEN, vatte ook hij zijne inwendige ervaringen in gedicht te zamen. Hij had niet slechts menigmaal alléén, doch dikwijls gemeenschappelijk met zijne echtgenoot en roemde den zegen dezer gebedsgemeenschap. Hij hield ook in zijn huis menigmaal stichtelijke bijeenkomsten, waarbij zich gelijkgestemde adellijke personen uit de nabuurschap lieten vinden. Ofschoon hij geen geestelijk ambt bekleedde, maar als stil burger op zijne goederen leefde, bezocht hij echter menigmaal zieken, onderhield zich met hen over den toestand hunner ziel, zocht hen van de noodzakelijkheid der boete te overtuigen, en zamelde zoo bij deze vrijwillig op zich genomen zielzorg menige ervaringen op, die weder op zijn eigen innerlijk terug werkten. — In het jaar 1734 verloor hij zijne echtgenoot door den dood, en sedert 1746 leefde hij als een stil burger te *Halle*, nadat hij zijne goederen ten beste van het zich daar bevindende weeshuis verkocht had.

Van zijne liederen, waarvan hij er 396 vervaardigde, munten vele door eene practisch vrome gezindheid, minder door zwier van taal uit. Eenige komen te zeer bij het proza, in andere verried zich ook de valsche smaak des tijds, die reeds menigeen het rein genot van zulke liederen verbitterd heeft. Men moet ook hier weten te *lezen*. Zijne prozaïsche stichtelijke schriften en korte liederverzen hebben vergelijkender wijze bijna meer gewerkt, dan de grootere liederen, en zoo deel ik dan ook in plaats van een der laatsten liever nog eene plaats in proza mede, die ons tot de Godgeleerde denk-

wijze van BOGATZKY en der Piëtistische school in het gemeen eene aanmerkelijke bijdrage levert.

» Iedere leer (zegt hij) wil haren tijd hebben. Een bloot wettig stormen en drijven is voorzeker niet de zaak van een regt getrouwen en wijzen leeraar, maar een *voorbarig* en *ontijdig* evangeliseren kan ook nadeel doen en de van nature lichtzinnige gemoederen tot zorgeloosheid verleiden. Vele leeraars dringen maar al te spoedig op eene bijzondere vrolijkheid aan, en willen de zielen in geen bijzonderen angst laten komen, ja, velen waar-schuwen wel regt voor allen angst. En het ware gewis voor menige zielen beter, wanneer zij een tijd lang ook een beangstigd en verslagen hart hadden, opdat onder den angst de vleeschelijke zin meer erkend, aangegrepen en gedood, ook het hart naar den *waren* goddelijken troost daardoor regt begeerig gemaakt, en zulke troost ook daarna regt gebruikt en niet in het vleesch overgebracht wierd. Door misbruik der *wet* kan men zich wel aan het regte gebruik van het Evangelische Christendom hinderen, en alzoo schade hebben; maar het misbruik van het Evangelie is nog schadelijker; want het maakt zorgeloosheid, lichtzinnigheid en groote afwijking van het vleesch, daar het misbruik der *wet* wel nog eerder het vleesch aangrijpt en in toom houdt."

Een dichter, die ook mede tot de Piëtistische school gerekend wordt, ofschoon hij veelligt eer tot de Mystieken te tellen ware, is GERHARD TER-
STEEGEN (*), geboren den 25sten November 1697 te

(*) Vergel. de levensbeschrijving voor het derde deel zijner brieven over het inwendig leven. Solingen, 1775. — STILLINGS Theobald II, s. 102 ff.

Mörs in *Westfalen*. Zijn vader, een koopman, stierf vroeg. TERSTEEGEN had in zijne jeugd de oude talen geleerd, daarna zich aan den handel gewijd, en zette zich daarop te *Muhlheim* aan de Roer als bandwever neder, waar hij uiterlijk beschouwd een kommervol, stil en ingetogen leven leidde. Maar te midden van uitwendigen en inwendigen strijd ontwikkelde hij eene rijke geestelijke werkzaamheid reeds door de vrome vergaderingen welke hij hield en die op den ganschen omtrek in het Bergsche eenen opwekkenden invloed oefenden. Bij eigene armoede deed hij aan vele armen wel. Zijn roep breidde zich steeds verder uit, zoodat hij spoedig uit alle streken van *Duitschland*, uit *Holland*, *Zwitserland*, uit *Engeland* bezoek kreeg. Met vele opgewekten en stillen in den lande onderhield hij eene uitgebreide briefwisseling. » Van *Amsterdam* tot *Bern*, zegt STILLING (*), vindt men zijne aanhangers onder het volk.” Men noemde hem slechts *vader Tersteegen*, ofschoon hij zich dezen eernaam ontzeide. En toch was hij het inderdaad; want niet ligt ging een bedrukt hart zonder troost en sterking van hem. Halve en heele nachten bragt hij aan het krankbed in gebed door; want *zijn* gebed scheen velen werkzamer dan hun eigen. Door dat alles verloor hij eindelijk zijne krachten. Zijn ligchaam was dikwijls zoo verzwakt, dat hij meer naar een' doode dan naar een' levende geleek. Ook onder zijn laatste lijden bleef hij geduldig. Hij stierf ongehuwd, den 3 April 1769, als een vriend Gods en als een echte menschenvriend. Wij hebben van hem een schoon aantal geestelijke liederen

---

(*) Theobald II. S. 107.

(men telt er 111) (*), waarvan vele door grondigheid en eenvoudigheid uitmunten. Of wien zouden niet juist nu (in deze laatste dagen des jaars) de woorden in het hart tegen klinken:

Zoo gaat het, stap voor stap,
Naar de eindlooze eeuwigheid;
Zoo onbemerkt verzwindt
De korte levenstijd.
Waar bleef zoo menig dag,
Zoo menig jaar, zoo ras?
Wat blijft den sterflijken
Van dat wat gisteren was?

Doch wat blijft, dat zegt ons de dichter op eene andere plaats, wanneer hij zingt:

Algenoegzaam Wezen,
Door mij uitgelezen,
Steeds mijn schat geweest,
Gij vervult met stroomen,
Innig, rein, volkomen,
Mijn geheelen geest.
Wie U heeft en voor U leeft,
Hij wiens ziel U aan mag hangen,
Mag niets meer verlangen.

Wien Gij U woudt geven
Kan in vrede leven,
Heeft al wat hij wil;

(*) Geestelijk Bloemhofje van innige zielen of korte slotrijmen, beschouwingen en liederen over allerhande waarheden van het inwendig Christendom; tot opwekking, sterking en verkwikking in het verborgen leven met CHRISTUS in God. (Tweede uitgave.) Frankfurt en Leipzig 1735.

Wie U mag bevatten ,
 Rijkste schat der schatten ,
Lieft , en hij is stil.
 Zijt maar Gij hem steeds nabij.
 't Schoonst der aard' zal ras verbleeken ,
 't Beste is haast geweken.

Hoogste goed der goedren ,
 Ruste der gemoedren ,
 Troost in droef geweën ;
 Waarnaar schepslen draven
 Kan den geest niet laven ,
 Gij vernoegt alleen ;
 Wat ik meer dan U begeer ,
 Moet mijn' vreugde in U verhindren ,
 En mijn vreê vermindren.

Wat men acht van waarde ,
 Boven en op aarde ,
 Niets verzadigt mij.
 Één slechts kan mij geven
 Vreugde , rust en leven ,
Één is nooãig , Gij.
 Heb ik deel aan U , geheel ,
 Moog dan lijf en ziel versmachten ,
 'k Wil dat toch niet achten.

Algenoegzaam Wezen ,
 Door mij uitgelezen ,
 Maak dat ik U ken ,
 Door U begenadigd ,
 Ja geheel verzadigd
 Door U zelven ben.
 Kom verwek , in 't stil vertrek ,

In mij lust om, 't al ontweken,
Slechts met U te spreken. (*)

Geheel vrij van datgene, wat wij *dweeperij* noemen (†), was TERSTEEGEN voorzeker niet gebleven. Door dezelve heen voerde hem zijn weg eerst tot het reine genot der inwendige wereld. Zijne liefde tot den Heiland had in vroegere jaren eene zinnelijke rigting genomen, welke zich op den weg der kastijding lucht wilde geven. Het was op een' witten donderdag (1724) toen zich TERSTEEGEN met zijnen hemelschen zielevriend en zielebruidegom door zijn eigen bloed schriftelijk verbond (§). » Maar, zegt STILLING (**), hoe vereereuswaardig is deze jongeling bij al zijn overdreven enthousiasmus, in vergelijking met onze hedendaagsche zoetsappige heertjes, die hun hart geen lust ontzeggen, en het zoo hoog betreuren, dat de mensch geen magt over zich zelve heeft.” Later keerde TERSTEEGEN tot grooter bezonnenheid terug, gelijk hij dan zelf ergens bekend (††), dat hij de *zinnelijke*

(*) De slotregels, als ook eenige in het midden heb ik met opzet weggelaten. De beste liederen van dien tijd lijden aan onnoodige wijldloopigheid en vermoeijende herhaling van dezelfde gedachten; doch inzonderheid wordt de *ware* indruk, het karakteristieke, hetwelk toch ieder lied hebben moet, menigmaal daardoor verzwakt, dat men als het ware volgens het gebruik met het eeuwige leven *aan gene zijde* meende te moeten eindigen, terwijl het langzamerhand wegsmelten der gedachten in het gemoed zelve gewis eene betere aanwijzing op de eeuwigheid is, dan de gedurige woordklank in het slotrijm.

(†) De nadere begripsbepaling van *dweeperij* zie men D. VI. bl. 408. dezer Voorlezingen.

(§) Zie Briefe I Voorrede.

(**) Theobald II. 404.

(††) Geistliche Briefe II. 3 S. 49.

aandoeningen in de Godsdienst op het best genomen voor een liefelijken bloesem, doch nimmer voor de vrucht der vroomheid zelve erkent.

Juist deze geestelijke brieven van TERSTEEGEN ademen nu dien innigen geest der Mystiek, zooals bij eenen heiligen FRANS VAN SALES in de Catholijke Kerk of bij de vrouw van GUYON en FÉNÉLON gevonden wordt. Ik wil slechts een derzelven mededeelen, dien hij eens aan een' vriend in den nieuwjaarsnacht schreef (*).

» Ja, liefde is het, welke ons het Christuskind medegebragt heeft, want hij heeft ons zich zelve medegebragt, d. i. de wezentlijke liefde, het hart en centrum (middelpunt) der liefde Gods. In het hart van onzen kleinen JESUS is het onmetelijke meer, de oneindige gloed der Goddelijke liefde opgesloten, maar niet ingesloten en toegegrendeld, doch open daargesteld en medegedeeld. De liefde Gods in alle heiligen des hemels en der aarde is niets anders, dan levendige vonkjes, van dit groote vuur ontstoken en ontsprongen. En ach, dat ook ons dood en koud hart, zoo niet *ontstoken*, toch een weinig daardoor *verwarmd* mogt worden... Van hier dan naar *Bethlehem* tot de stal, in de eenzaamheid, in de eenvoudigheid, nederigheid, geringheid en armoede. Wie een kind wordt, die vindt dit kind en met hetzelfde alle heil. Hoe geheel anders zijn toch Gods wegen dan onze wegen! Zooveel duizend jaren van den aanvang af had God zijn volk doen hopen op eenen slangvertreder, Heiland en helper. Deze groote profeet en Messias was zoo ontelbare malen beloofd, te voren afge-

---

(*) D. IV. Brief 434.

beeld en verkondigd; alles doelde, alles hoopte op hem; ieder verlangde met smart naar hem. Doch wat wordt daarvan eindelijk? Een arm kindje wordt in stilte geboren, in een gering en vergeten oord. *Parturiunt montes*, zou de arme rede wel daarbij denken. Ach, zoo gaat het nog. De Goddelijke kracht des geloofs, de wezentlijke verlossing van alle zonden, de grondige heiliging naar het evenbeeld Gods, waar zullen toch alle die groote dingen gevonden en vervuld worden? Antwoord: In een klein kindje. O lieve kindschheid van JEZUS! Word ook geheel de onze met al uwe eigenschappen en ontnem ons onze buitensporige, zelfs schrandere rede (Amen). Dit zij bij het nieuwe jaar gewenscht, lieve broeders! God geve, dat de tijd, die ons daarvan moge vergund worden, door zijne genade beter besteed worde dan al de vorige."

Aan FREYLINGHAUSEN, BOGATZKY EN TERSTEEGEN sluit zich nog ERNST GOTTLIEB WOLTERS DORF aan (*), geboren 1725 te *Friedrichsfeld* bij *Berlijn*, waar zijn vader predikant en het hoofd eener talrijke familie was. Nadat hij te *Berlijn* het gymnasie aan het grijze klooster bezocht had, zette WOLTERS DORF zijne studiën voort te *Halle* tot het jaar 1744. Daarna ondernam hij eenige kleinere reizen, op welke hij met onderscheiden mannen bekend werd, die voor beoefenaars en bevorderaars der practische vroomheid gehouden werden. De eerwaardige abt STEINMETZ van *Maagdenburg*, een aartsvaderlijk man, dien zijn tijd voor een grooten

---

(*) E. G. WOLTERS DORF, voorgesteld uit zijn leven en zijne schriften (afzonderlijk uittreksel uit den jaargang 1824 van het Bunzlauer Christelijk weekblad) Bunzlau 1824.

zegen hield, had veel invloed op hem. WOLTERS DORF brandde van ijver, om het levendige Christendom ook aan de zoodanigen te verkondigen, die de Duitsche taal niet verstonden, en leerde daarom het Wendisch, dat hem bij een voorbijgaand verblijf in *Nederlausnitz* het naaste lag. In het jaar 1748 werd hij predikant te *Bunzlau* (in *Silezië*), waar hij met groote getrouwheid arbeide en zich inzonderheid de verwaarloosde jeugd aantrok. Van hunne Christelijke opvoeding verwachtte hij alles. »Ik hoop, schreef hij aan een' vriend, *dat wij met de kinderen den duivel nog uit Bunzlau jagen zullen. Amen, het geschiede alzoo.*» Om deze hoop te verwezentlijken, bood hij de hand tot stichting van een weeshuis, naar het *model van het Hal-lische* (*). Een eenvoudig metselaar te *Bunzlau*, met name ZAHN, die zelf in zijne jeugd als een arme wees rondgezworven had, tot hij eerst in zijn 24ste jaar had leeren lezen, gaf de eerste opwekking daartoe. Deze metselaar had reeds negen jaren voor zich zelve eene kleine school in zijn huis gesticht, eer hij zich aan zijnen biechtvader WOLTERS DORF ontdekte, en zijne medehulp verzocht. WOLTERS DORF, die anders zoo ijverige man, had eerst menige bedenking; maar nadat hij zich eenmaal voor de zaak verklaard had, was hij er ook met lijf en ziel voor. ZAHN was naar *Berlijn* gereisd, en had de koninklijke toestemming verzocht. Aanstonds werd met God het begin gemaakt, en in het jaar 1755 de eerste steen tot het weeshuis gelegd. De stichting viel in een' ongunstigen tijd.

(*) Das Waisenhaus zu Bunzlau in Schlesien, geschichtlich dargestellt, 4 Hefte. Breslau und Bunzlau 1847 — 1849.

De zevenjarige krijg, die reeds het jaar na de stichting uitbrak, deed menig edel zaad verloren gaan. Het vuur verteerde een gedeelte der goederen van het huis, eene besmettelijke ziekte raapte den weesvader (ZAHN) en deszelfs opvolger nevens vele kinderen weg, WOLTERSDORF zelf was in een' hoogst lijdenden toestand. Nogtans stelde hij zich alleen aan het hoofd der werkzaamheden, en verblijdde zich bij vele treurige ervaringen over den gezegenden voortgang van het werk, over de liefderijke deelneming, welke het allerwegen ondervond, terwijl het ook aan den anderen kant niet aan bittere berisping ontbrak. Ook in zijn eigen huis en in de gemeente bestonden er veel zwarigheden, WOLTERSDORF verloor den *moed* niet, maar zijne *krachten* schoten te kort; en het afgematte ligchaam bezweek onder den last die het drukte. Den 17 December 1761 stierf hij gerust en gelaten in een ouderdom van 36 jaren. Hij liet eene weduwe en 6 jonge kinderen na. Omtrent zijn karakter zegt ons een levensbeschrijver het volgende: Hij had van nature een ernstig en deftig wezen, bij een zeer opgewekt en vrolijk gemoed. Zijn scherpzinnig verstand was met een zeer levendig vernuft verbonden. Bij de vurigste verbeeldingskracht, bezat hij een grondig diepzinnig oordeel, en deze zeldzame gaven der natuur waren bij hem door de genade geheiligd en verhoogd. Hij leefde in de vrije genade van het Evangelie als in zijn element. In dezelve was zijn hart getroost en tevreden, ook onder de moeilijkste omstandigheden zijns levens; waarom ook zijne naaste vrienden hem weinig hebben hooren klagen, niettegenstaande hij veel inwendig en uitwendig lijden te dragen had en menigmaal in de laatste jaren zijns

levens drukkende armoede moest ondervinden. Zijne liefde tot God en zijnen Heiland was zuiver en vurig. Van dit vuur ontstoken, brandde zijn hart van verlangen om het welzijn van alle menschen, inzonderheid van de hem toevertrouwde kudde te bevorderen. Hij sloofde zich zelven af om anderer wille. . . . In zijn uitwendig gedrag jegens anderen betoonde hij zich voorzigtig, vrijmoedig en liefderijk en jegens de zijnen teeder. — » *Liefde,* » zoo sprak hij, » en wel liefde van CHRISTUS moet mijn gansche hart vervullen, mijnen geest jegens de kudde dringen, uit mijne oogen stralen, en zich in vriendelijkheid en gemeenzaamheid omtrent alle menschen openbaren. . . . Die liefde brengt mij steeds meer daarheen, dat ik op eene regtschapen wijze allen alles worde. . . . Den eenvoudigen word ik eenvoudig, den kinderen een kind, en ieder-een, zooals hij het behoeft. . . . Ik ben aller zielen dienaar — tot paus ben ik niet geroepen. — Mijne zaak is des Heeren en mijn ambt mijns Gods. — Door Gods genade ben ik, wat ik ben, en gij zult bespeuren *dengene*, die in mij spreekt. Ik ben groot, wanneer ik lijde, en klein, wanneer ik zegepraal, opdat ik niet valle. »

Omtrent zijne roeping als liederendichter laat WOLTERS DORF zelf zich dus uit, dat hij zijne liederen van den Heer ontvangen had. Dikwijls heb ik, bekend hij, aan niets minder gedacht, dan verzen te maken; maar er viel mij plotseling iets in het gemoed en openbaarde zich een aandrift, dat ik de pen moest opvatten. Er was mij dikwijls als een brand in het hart, die mij aandreef, om den Heere en zijn volk over deze of gene gewigtige zaak een lied te zingen. Wilde ik somwijlen drie

verzen schrijven, zoo kwamen er aanstonds 12, 15 of zelfs 30 te voorschijn. Menigmaal kon de pen den snellen toevloed niet volgen. Dikwijls moest ik het, wanneer ik zoo achter elkander voortgeschreven had, eerst overlezen, wanneer ik weten wilde, wat het ware, en mij zelven verwonderen, dat datgene daar stond, wat ik werkelijk vond. Ja, wanneer ik mij voornam, een lied van gewone grootte te schrijven, zijn er 40, 50, 100, 200 en meer verzen vervaardigd geworden."

Deze wijdloopigheid der Wolterdorfsche gedichten beveelt zich ook minder tot kerkgebruik aan; zelfs tot het voorlezen zijn zij te groot, zij zijn het best voor afzonderlijke aandacht geschikt. Van uit het standpunt der kunst beschouwd, ontbreekt het dezelve vaak aan de regte vloeibaarheid, met één woord aan de regte ronding en voleinding. Zelfs menigmaal hebben wij slechts gerijmd proza voor ons, dat zich nevens de poëzij van eenen PAULUS GERHARD of SCHMOLCK uitzondert, als eene wel vruchtbare, maar oneindig breede vlakte naast een met bosch en weide bewassen heuvelland. De zin voor *kunstmatigen* vorm en inrigting ontbrak even als die voor kritisch en filozofiesch onderzoek menigmaal aan het Piëtismus. Deszelfs algemeene, dikwijls eenzijdige rigting op het practische was reeds met den vromen Christelijken *inhoud* des lieds tevreden, zonder aan den *vorm* de noodige zorg te besteden. » Er zijn, zegt WOLTERSDORF, heden ten dage vele liederen, die juist daarom voor menig een zoo aangenaam zijn, dewijl zij werkelijk uit een' ongedwongen vloed des harten schijnen opgesteld te zijn; maar beproeft de geesten, of zij uit God zijn, het is niet allés goud wat er blinkt, en

wat met de heilige Schrift niet overeenkomt, dat is volstrekt verwerpelijk, schoon het ook als honig ongedwongen in de harten vloeide."

WOLTERSDORF stelde zijne geestelijke poëzij in het gemeen tegen de toenmalige *wereldlijke* met opzet en bewustzijn over. Hij berispte het in de begaafde dichters van zijnen tijd, als in eenen GÜNTER, die bij een groot talent zedelijk te gronde ging, dat hun het geestelijke lied te gering was, en toch meende hij, dat eens op den berg *Sion* menig oud dorpspredikant, menig oud schoolmeester of schoenmaker of zelfs een boer, » die soms een paar lamme verzen gemaakt had, welke hem van harte gingen, » boven die dichters als een » gekroond poëet » zoude prijken. — Het Goddelijke der dichtkunst moest op de knieën geleerd worden in het gebed, en dan wordt het om niet gegeven; want wanneer de Geest aller geesten het hart van den poëet niet ontvlamt, zoo was ook de verhevenste poëzij geene Goddelijke te noemen. — Gewis heeft WOLTERSDORF regt, van uit het *zedelijk* en *Godsdienstig* standpunt; maar gewis is ook het *geestelijk lied* als *lied* slechts dan volkomen, wanneer ook de vorm aan den inhoud beantwoordt, wanneer beide één geworden zijn. Ofschoon nu WOLTERSDORF zijne eigene gedichten als eene gave Gods beschouwde, zoo zag hij toch ook weder de gebreken en onvolkomenheden derzelven in. » Ik zoude mij innig verheugen, zegt hij, wanneer ik als een kirrend duifje menigen nachtegaal gelegenheid geven konde, om zijne stem zoo doordringend te verheffen, dat de heilige wouden daarvan weërgalmden en ik mij daarentegen verschuilen moest."

WOLTERSDORF behoort gelijk ook BOGATZKY mede

tot de vervaardigers der zoogenoemde *Köthensche* liederen, gelijk zij naar de plaats waar ze gedrukt zijn, te weten *Köthen* (*), genoemd worden. Wat zich reeds bij BOGATZKY en WOLTERS DORF, slechts in geringe mate, doet opmerken, de neiging tot breedte, prozaïsche bespiegeling in verzen, dat vindt men in een veel hooger graad bij het meerendeel dier liederen, welke eerst slechts in bladen verbreid werden, doch naderhand tot een aanmerkelijken bundel zich uitbreidden. Maar deze Köthensche liederen waren naar het oordeel van eenen fijnen kenner (†) verder niets dan navolging der oude Piëtistische liederen, maar bijna ten eenenmale matte, krachtelooze en mislukte *navolging*, waaraan juist het beste der oorspronkelijke, de innigheid en overvloed van denkbeelden ontbreekt. En zoo had dan ook de Christelijke poëzij, zooals zij door het Piëtismus gevoed werd, haren tijd van bloei en verwelking; doch gelijk ook nog in den winter hier en daar nog een roosje wordt gevonden, zoo bloeide ook in den tijd der verwelking nog menig verblijdends, waarvan de beter gelukte gedichten van WOLTERS DORF zelve het beste bewijs opleveren (§).

(*) Zoowel het hof aldaar, als de hoven van *Wernigerode*, *Ebersdorf*, *Schleitz* en *Saalfeld* begunstigten in het gemeen het Piëtismus.

(†) RAMBACH, Anthologie IV, Voorrede bl. 14.

(§) Tot deze rekenen wij uit de Wolterdorfsche liederen-verzameling (1827) No. 124, S. 248, «die voor mij aan 't kruis ghangen,» en het bekende nieuwjaarslied: «weder is een jaar vervlogen.» (Anhang No. 18. S. 476.)

ACHTSTE VOORLEZING.

OVER HET PIËTISMUS DER XVIII^{de} EEUW IN HET GEMEEN. ASS-
MANNS LEVEN DOOR E. M. ARNDT. DE SCHADUWZIJDEN VAN HET
PIËTISMUS UIT SEMLERS LEVEN. VERSCHILLENDE OORDEELVELLIN-
GEN. WILLEM PETERSEN EN ZIJNE ECHTGENOOT. DE BIDDENDE
KINDEREN IN SILEZIËN. ROSENBACH, TENNHART, DAUTH, ROCK
EN ANDERE GEÏNSPIREERDEN. TUCHFELDT. DE ELLERSCHE OF
RONSDORFER SEKTE, HET BÜTTLERSCHE ROT. HOCHMANN EN
DIPPEL. DE BERLENBURGER BIJBEL. LIEDEREN DER GEÏNSPI-
REERDEN.

Wij hebben de laatste maal met opzet langer bij
die mannen vertoefd, welke wij als de woordvoer-
ders van het Piëtismus, in den beteren zin des
woords, konden beschouwen, en ik geloof niet te
veel gedaan te hebben, dat ik daaraan een geheel
uur wijdde. Men kan voorzeker menige kerkge-
schiedenis, menige geschiedenis der letterkunde en
beschaving van de XVIII^{de} eeuw doorloopen, en men
zal ter naauwernood van hen gewag gemaakt vin-
den. Maar des te meer hield ik het overeenkom-
stig de taak *dezer* Voorlezingen, u een blik te laten
werpen in de eigenlijke Piëtistische letterkunde van

dien tijd, en ik betreur eer, dat ik u slechts dit weinige aanbieden konde, dewijl het mij bovenal te doen is, om van de verschijnselen, waarmede ik u bekend moet maken, u zoo mogelijk *eene levendige aanschouwing* te geven en mij niet bloot met algemeene schilderingen te vergenoegen.

Het Piëtismus — zoo veel staat bij ons na dit alles vast — was eene geestelijke magt, welke diep in den tijd ingegrepen heeft en die daarom niet alleen van voren *psychologisch* geconstrueerd, maar ook *historisch* begrepen moet worden.

En inderdaad, wanneer men zich in de tijden verplaatst, zooals wij ze ginds bij de levensbeschrijving van FREDERIK WILLEM I hebben leeren kennen, wanneer wij aan de wekelijheid en werelds gezindheid der zeden denken, zooals zij door den Franschen modegeest steeds meer in het hart des Duitschen volks indrong, wanneer wij ons het oorlogstooneel van den erfopvolgingskrijg, van de Silezische krijgen vertegenwoordigen, wanneer wij de jammeren en de nooden van zoo menige door het ongeluk des krijgs gedrukte familiën medeaanschouwen, de ruwheid der zeden, zooals zij van de veldlegers ook in het leven des burgers, van den landheer op de boeren overging, ook slechts van verre waarnemen; en vragen: wat bij dat alles den geest van zoo menig gedrukten staande gehouden, het hart van zoo menig aangevochtenen voor het verzinken in vertwijfeling bewaard, huiselijke tucht en zedelijkheid beschermd, en in de borst van menig woest krijgsman de betere vonken van Godsvrucht en menschelijkheid als een smeuwend lemmet in het leven behouden heeft, zoo waren het — dat moeten wij opentlijk belijden —

niet de wijsgeerige redeneringen van het Wolfiaansche of een ander stelsel, niet de leeringen van de eene of andere school, het was ook niet de in hare ontwikkeling begrepen *fraaije letterkunde en kunst*, waarvan de gemeene man te geener tijd geleefd heeft, maar het was de eenige *hooge, zedelijke magt des Christendoms*, en deze magt vertegenwoordigde in den toenmaligen tijd wezentlijk het Piëtismus. Even als zekere artsenijen en geneeswijzen op zekere tijden hare geheel bijzondere (specifieke) aanwending vinden, zoo scheen het ook hier met dezen vorm van het Christendom te zijn. Juist om deszelfs scherpe tegenstelling wille, bezorgde dezelve zich erkenning ook bij diegenen, welke dien eerst verachtten of bespotteden. Gemcederen, die voor geen onderrigt in den geest der gematigde, verlichtende Godgeleerdheid vatbaar waren, voor welke eene geleerde bespiegeling over God en Goddelijke zaken als iets langwijligs, buiten hunnen kring liggende voorkwam, juist zulken werden door het leven, dat zij in krachtvolle persoonlijkheden als in die van eenen BOGATZKY of TERSTEEGEN ontdekten, aangegrepen, opgewekt en bekeerd. Aan zulke bekeeringsgeschiedenissen van adellijke heeren en vrouwen, van hofbeambten en krijgsoversten, van soldaten, van burgers en studenten, van jagers, herders en boeren, is de *inwendige* geschiedenis van dien tijd rijk, en schoon ook de gewone krijgsgeschiedenissen van de zegepraal zwijgen, welke te midden van de beweging het Christendom over de gemoederen behaalde, zoo is het toch geschied, dat hier en daar eene zorgvuldige hand zich de moeite niet liet verdrieten, ook de oorkonden tot *dit* pleitgeding der mensch-

heid te verzamelen. Zoo heeft b. v. professor ERNST MAURITS ARNDT te *Bonn* in het jaar 1834 een *Leven* uitgegeven van eenen Evangelischen prediker, CHRISTIAAN GOTTFRIED ASSMAN, predikant te *Hagen* in *Voor-Pommeren*, waaruit wij ons eene (ik mögt bijna zeggen) regt behagelijke aanschouwing van de werkingen der Piëtistische school in de eerste helft der XVIII^{de} eeuw verschaffen kunnen. Zulk een leven, zegt de uitgever met regt, zij ons eene practische verklaring van datgene, wat die vrome school van FRANCKE en SPENER in de leer en door de leeraars wilde gedaan hebben. »In mijne kindsheid, zoo verzekert hij ons zelf, heb ik in huizen en op kansels uit deze school nog grijsaards gezien, en de gelukzaligheid van een vast en vastmakend geloof, de blijmoedige en stille vriendelijkheid van een door alle stormen des tijds en door alle lijden en onaangename bejegeningen van menschen onverwoestbaar en onaangevochten leven zweeft nog als eene liefelijke bloem der herinnering voor oogen, die door grijze lokken nu ook vermaand worden, in het dagelijks dieper zinkende dal der aardsche bedevaart met steeds gestadiger blik neder te zien.»

Men vindt in dit leven van ASSMAN hetwelk men zelf lezen moet, dewijl de uitwendige schets het minst belovend is, zoo veel, dat ons geheel in het eenvoudig, kinderlijk, doch tevens ook wat afzonderlijk wezen van het toenmalig Piëtismus inleidt. Wanneer wij b. v. lezen, hoe ASSMANN als jongeling op eene reis van *Halle* naar *Berlijn* de postwagen verlaat; om niet langer de goddelooze gesprekken van een' houtvester en eene jonge vrouw te moeten aanhooren, en daarop met een vroom student de reis te voet voortzet, tot eindelijk een

boer de beide reizigers uit medelijden op zijnen wagen neemt, hoe daarna de studenten den boer weldra in hun vroom gesprek weten te wikkelen, tot zij dan eindelijk het vorig gezelschap weder inhalen, dat nu ook ten laatste bekeerd wordt; of wanneer wij vernemen, hoe dezelfde man als prediker door de Kozakken geheel uitgeplunderd wordt, doch deze door eene bijzondere besturing hem het geroofde terug brengen, zoo hebben wij met deze geschiedenissen als het ware eene typus van vele duizend dergelijke, zoo als wij ze nu eens in werkelijke levensbeschrijvingen van dien tijd, dan weder in vrome romans ontmoeten; meest bekeeringen of wonderbare leidingen en gebedsverhooringen, geschiedenissen zooals zij tot op onzen tijd de stof tot eene veelvuldig verbreide tractaten-litteratuur geleverd hebben. Er is wel is waar iets eentoonigs in deze geschiedenissen, zij gelijken meer of minder aan elkander, zij hebben niet dat scherp uitkomende en bevallige van zoogenoemde memoiren en noveletten, waarin mede ook de zonde het regt heeft, geestig te schertsen; maar zij laten ons klare en bevredigende blikken werpen in 's menschen gemoed, in zijn verlangen, in zijne hoop, in zijne worstelingen, en tevens ook wel in de geheime werkplaats, welke de Geest Gods in zulke harten heeft.

Intusschen willen wij ons niet verhelen, dat deze gansche litteratuur met grooter zorgvuldigheid en kieschheid te behandelen is, en wanneer wij tot hiertoe de *lichtzijde* van het Piëtismus hebben doen uitkomen, wanneer wij deszelfs groot geschiedkundig gewigt erkend hebben, zoo mogen wij nu ook niet langer deszelfs schaduwzijde verborgen

houden. Slechts moeten wij ook hier nog wel onderscheiden de eigene schaduw van de *slagschaduw*, welke vreemde lichamen op het tafereel werpen, de eigenlijke gebreken van het Piëtismus van die, welke men hetzelfde dikwijls onregtvaardig genoeg ten laste gelegd heeft. Beide vindt men in de geschiedenis. Wel is waar sloot het Piëtismus van den aanvang af de kiem tot zekere eenzijdigheden in zich, welke bij de latere leerlingen en navolgers zich steeds verder ontwikkelden en steeds scherper te voorschijn traden, zonder dat zij, even als de stichters, door edeler eigenschappen waren opgewogen geworden. Doch daarbij kwamen nog van buiten af verschijnselen, zooals wij ze reeds vroeger (in de XVIIe eeuw), onafhankelijk van het eigenlijk Piëtismus, hebben leeren kennen, verschijnselen, zooals zij meer met den geest van het valsche Mysticismus en derdweeperij in verband stonden, *anabaptistische* en *Separatistische* bewegingen, van welke zich het echte Piëtismus steeds verwijderd hield, hoe zeer ook steeds velen geneigd waren, vreemde afdwalingen op deszelfs rekening te stellen. Spreken wij het eerst van de te voorschijn tredende eenzijdigheden van het werkelijk Piëtismus, zooals het uit de Spenersch-Franckische school voortgekomen was. Dit had van den aanvang af — dit mogen wij niet vergeten — zijne stelling ingenomen tegenover eene doode, stijve orthodoxie, het had zich tegen het doode mechanismus der kerkelijke regtgeloovigheid overgesteld, en zoo lang het dit deed, was het leven en met het leven het regt aan deszelfs zijde. Doch nu kon het zeer ligt zelf weder in een bloot vormwezen ontaarden. Ook de leerstellingen der oude

schoolgodgeleerdheid hadden toch eerst een rijk leven in zich omgedragen, en waren slechts trapswijze tot eene doode letter geworden, en zoo ging het thans met de Piëtistische leerstellingen. Zekere geliefkoosde spreekwijzen en geijkte woorden, zekere algemeene, in gebruik zijnde spreekwijzen, welke men zich uitwendig eigen maakte, gebaren en houding welke men zich aanwendde, zelfs aanvechtingen en worstelingen, welke men zich kunstmatig bezorgen konde, waren bij de Piëtisten niets buitengewoons, en wat diensvolgens op de *eene* plaats als uitdrukking van een kinderlijk geloof slechts weldadig werken kon, moest op de andere, waar men bij hetzelfde gedwongenheid of zelfs geveinsdheid opmerkte, ieder gezond gevoel terugstooten. En waarlijk het ontbrak in dien tijd van gisting niet aan lieden, die onder het uithangbord der nieuwe vroomheid hunne aardsche oogmerken het best wisten te bereiken en schoon zij ook niet juist even als de grovere huichelaars onder den dekmantel der vroomheid de zondige lusten hoopten te bevredigen, zoo mengde zich toch de fijnere zelfzucht en een geestelijk zinnelijke wellust bij velen in. Wij behoeven slechts te vernemen, wat ons onbevangen waarnemers uit dien tijd zelve berigt hebben. Of men SEMLER tot de laatsten tellen zal, weet ik niet. Veelligt, dat men hem van partijdigheid beschuldigt; maar zoo geheel uit de lucht gegrepen is wel de schildering niet, welke hij ons in zijne eigene levensbeschrijving (*) van het Hallische Piëtismus naar deszelfs schaduwzijde geeft. » *Eene* historie van eigen er-

---

(*) Bd. I. S. 48 ff.

varing en stichting (zegt hij) werd de regel voor anderen, het even zoo te maken; over den zieletoestand voerden menige predikers een groot stadregister, de voorgangers in bijzondere stichtelijke zamenkomsten hadden insgelijks dergelijke geestelijke kalenders ingevoerd, waaruit ieder zijnen zieletoestand in de vorige geheele week weder opzeide. Dit was voor zeer velen een regt zekere weg, zich nu bij alle hooge en voorname personen zoo aan te bevelen, dat zij hunne huiselijke en burgerlijke eindoogmerken op het aller onfeilbaarst hiermede bereikten, wanneer zij zich aan dit geestelijk bestuur nu zoo geheel overgaven, dat de eigenwaan of de eigenzinnigheid of de reeds bekende eigenliefde des zielverzorgers, zeer zeker voldaan werd. Diegenen, wie het met de zaak ernst was, hadden veel te strijden, wanneer zij den ziels- toestand, dien zij hebben moesten, het gevoel van zondigheid en verlossing niet zoo levendig in zich bespeurden, als men het van hen verlangde." Zoo verhaalt SEMLER in zijne jongelingsgeschiedenis van zijnen broeder, hoe deze alle nachten opgestaan was en zich in de aan het slaapvertrek grenzende bibliotheek begeven had, om daar knielende, of op den grond liggende te bidden. »Hij verloor (zoo verhaalt ons SEMLER verder) in de aandoening meer en meer de voorzigtigheid om zacht en onhoorbaar te spreken, zijn overluide schreien en jammeren maakte mij wakker. Ik zocht hem op, en hoe weinig ik vertrouwen konde, als een nog veel minder bekeerd leerling grooten ingang te zullen vinden, zeide ik hem toch somwijlen zulke schoone regels of verzen, ook wel Grieksche en Hebreeuw- sche voor, dat hij mij dikwijls omhelsde en zucht-

te: »och of dat *mij* betrof!» Ik hernam somwijlen haastig wat dit voor eene *verkeering* eens menschen in plaats van *bekeering* ware, hoe onmogelijk *deze* weg de regte en ware zijn konde, waarop men alle oogmerken Gods tegenstreefde, en een volstrekt onnut, regt aanstootelijk schepsel van zich zelven maakte. Ja, zeide hij, dat ben ik, en kan het nog niet genoeg erkennen. Ik sprak met mijne moeder, welke weende over haren zoon, die nu onze steun zijn konde, wanneer hem niet zulke onware, bijzondere gestalten bedorven hadden. Mijn vader keurde dit alles nog ernstiger af, en haalde uit de dogmatiek en polemiek zooveel te voorschijn, dat ik het wel verstond, waarvoor hij deze nieuwe zielsgestalten hield. Intusschen moest hij zich in acht nemen; want het gansche hof (te *Saalfeld*) was voor deze partij. Velen waren gansch gewis zeer opregte Christenen, maar er waren ook geheel ontegenzeggelijke ledigloopers en bekende avonturiers, die tot deze gestalten overgingen en hunne goede zeer gemakkelijke levenswijze daarbij vonden. Men liep dag en nacht in het woud rond en hield godsdienstige bijeenkomsten bij maanlicht; men zong de nieuwe liedekens met elkander, de hertog gaf dikwijls den gezelschapswagen tot dat einde, en onthaalde ze daar benevens ter maaltijd. Ja, hij was dikwijls zelf de koetsier, om eenige vrome schoenmakersvrouwen . . . daardoor openlijk te eeren. Ik overdrijf de zaak zoo weinig (voegt SEMLER er bij), dat ik hier nog niet alles zeg.” SEMLER berispt dan verder ook de vele vrome bedevaarten, het veelvuldig rondreizen door het land op vreemde kosten, het wekelijk wellustig leven, dat in de plaats der eenvoudige, oude Duitsche

gestrengheid van zeden gekomen was, en waarbij dan weder de strengheid en strafheid zeer kwalijk afstak, waarmede men diegenen het *geloof* ontzeide, die niet aan dergelijken spreekwijzen en oefeningen zich overgaven, terwijl men op hunne *deugd* als op een bloot natuurwerk met minachting nederzag. Niet slechts SEMLER oordeelde zoo; ook mannen, die zelve tot de Piëtistische partij behoorden of ten minste vele vrienden onder dezelve hadden, spraken over den toon, dien vele *ongeroepten* aannamen, alsof juist zij de *geroepten* waren, en die juist daardoor ook den beteren roep der zaak benadeelden. Hoe b. v. ZINZENDORF over deze soort van Piëtisten oordeelde, zullen wij later zien. Even zoo heeft STILLING in zijnen Theobald wel het allernaast de van het eigenlijk Piëtismus onafhankelijke dweeperij, maar toch ook met dezelve weder de ont-aardingen van het Piëtismus zelf bestreden. — Ook een nieuwe schrijver, dien niemand van eene partijdigheid tegen de Piëtisten beschuldigen zal, Dr. THOLUCK (*), bekent ten minste, dat het het Piëtismus der tweede generatie, waarvan wij hier spreken, aan de regte kracht en nadruk ontbroken heeft, om tegenover de wetenschappelijke, wijsgeerige rigting, zooals zij door WOLF en zijne aanhangers vertegenwoordigd werd, eene waardige stelling in te nemen. Men bepaalde zich bij angstvallige waarschuwingen en geheime vermaningen. » Een bedrukt, schuw, pijnlijk wezen » was, volgens THOLUCKS woorden, menige vrome en eerwaardige mannen van die school eigen, waarom hunne stelling op het wetenschappelijk gebied steeds on-

---

(*) THOLUCK vermischte Schriften, II. S. 8.

beduidender werd. — Doch op het practisch gebied plantte zich naast het Piëtismus deszelfs tegenhanger, het dweepachtig Mysticismus, zooals het in de zoogenoemde geïnspireerden te voorschijn kwam en drukte daardoor de werkzaamheid van het eerste des te meer, hoe krachtiger en beslissender het optrad.

Om niet terstond van het eigenlijke oorspronkelijke Piëtismus tot het valsche Mysticismus een scherpen overgang te maken, wil ik u vooreerst met een' man bekend maken, die wel onmiddellijk uit de Spencersche School voortkwam, of toch ten minste naar zijne hoofdriktung aan de Spencersche Godgeleerdheid zich aansloot, doch daarbij echter weder zijnen eigen weg vervolgde en daardoor op een veld gelokt werd, waar zich de haarklovene, geestdrijvende verbeelding eene wijde speelruimte opende. Ik meen den chiliast JOHAN WILLEM PETERSEN, wiens leven voor het grootste gedeelte nog in de XVII^{de} eeuw valt, doch wiens meeningen, zoo wel als die zijner echtgenoot, eerst tegen het einde der XVII^{de} en voornamelijk in het begin der XVIII^{de} eeuw opzien verwekten. — PETERSEN heeft ons zijn leven zelf beschreven. In het jaar 1649 is hij te *Osnabrug* geboren, een jaar na het sluiten van den Westfaalschen vrede. Hij roemt ons van zijne moeder, dat zij » eene groote bidster" geweest is, en hem aanstonds bij de eerste opvoeding aan het gebed gewende. Reeds als knaap ging hij eens, daar het hem aan geld ontbrak om een boek te koopen, naar de Marienkerk, plaatste zich in de stoelen achter het altaar, bad God, dat Hij hem toch wat mogt beschikken, dat hij het verlangde boek koopen konde. Toen hij nu geëindigd had met bidden,

VII. P

ziet! daar lag een hoopje geld op de bank, waarop hij geknield had, hetwelk hem zeer in zijn geloof aan de verhooring der gebeden versterkte. »Doch zoodra ik, voegt hij er eigenaardig bij, daar eene *gewoonte* van maken, en *weder* door gebed wat verkrijgen wilde, heb ik niets gevonden, volgens de wijze regering Gods, die alleen dan ons verhoort, wanneer wij zonder oogmerk, eenvoudig en kinderlijk voor hem verschijnen (*).» — Van zijne medescholieren had de goede PETERSEN veel te lijdén. »Wanneer ik mijne lessen vaardig wist op te zeggen, zoo kregen de anderen om mijnentwille slagen, die zoo hunne lessen niet kenden, waardoor zij zoozeer verbitterd werden, dat zij mij, wanneer ik uit de school kwam, sloegen, en mij eenmaal over hals en hoofd van boven van de zogenoemde donkere trappen afstootten, dat ik meende, den hals te zullen breken, doch echter door God ben bewaard geworden. Ik vreesde bijna zeer, ofschoon ik mijne lessen wel en vaardig geleerd had, ze zoo vaardig op te zeggen, opdat ik niet van de andere scholieren geslagen wierd. Doch ik nam met de jaren toe in vlijt en in studiën, doch beeldde mij daarmede niets in, maar hield anderen hooger dan mij en bleef demoedig in het hart.»

Zulke trekken uit de jongelingsgeschiedenis eens mans zijn steeds handwijzers voor de verdere beoordeeling van zijn leven.

PETERSEN maakte spoedig snelle vorderingen in de studiën, met gemakkelijke vervaardigde hij La-

---

(*) Levensbeschrijving van JOHANNES WILLEM PETERSEN enz., zonder drukkoord, op kosten van een' welbekenden vriend, 1749. 2e uitgaaf, bl. 7.

tijnsche verzen en mogt er ook opentlijk mede te voorschijn treden. Bijzonder mag het vermeld worden, hoe hij eens met een zijner medescholieren het Hooglied van SALOMO van een kathedr bij wijze van zamenspraak voordroeg, terwijl de een de woorden van CHRISTUS, de ander die der Kerk opzeide, » met geene geringe *applausu* (toejuiching) der geleerden, die uit alle standen benevens de heeren afgevaardigden van den raad enz. daar tegenwoordig waren.” Nu betrok hij de universiteit *Giessen*, maakte te *Frankfort* met SPENER kennis, en wierp van dezen tijd af diepere blikken in het wezen des Christendoms. Zijne medgezellen bemerkten spoedig de in hem plaats gehad hebbende verandering en begonnen hem daarover te bespotten. Doch hij werd in weêrwil van dit alles « steeds blijmoediger en begeeriger om de waarheid te belijden.” Hij reisde naar *Lubeck* tot zijnen vader, werd daarna kort na elkander professor in de welsprekendheid te *Rostock*, prediker aan de Aegidiuskerk te *Hannover*, superintendent te *Lubeck* en eindelijk in het jaar 1688 superintendent te *Lunenburg*. Eer hij tot dezen laatsten post geraakte, was hij met eene adellijke jonkvrouw JOHANNA ELEONORA VAN MERLAU in het huwelijk getreden, welke van nu af zijne onvermoeide medehelpster niet slechts in de huiselijke zorg, maar ook in theologische en theosophische inspanningen werd, alle inzichten met hem deelde of veeleer, zooals het hun beiden voorkwam, met dezelfde verlichtingen en openbaringen als hij verwaardigd werd.

Het was inzonderheid de Openbaring van JOHANNES, welke PETERSEN en zijne echtgenoot bezig hield en de bepaling des tijds, wanneer het duizendjarig

rijk, hetwelk de tweede opstanding voorafgaan moest, beginnen zoude. Maar juist deze navorschingen waren het, die hem veel verdriet bezorgden en hem eindelijk zijn post deden verliezen. De verwachting van een duizendjarig rijk op aarde (chiliasmus) had reeds van de oudste tijden des Christendoms af de gemoederen in beweging gebragt; verschillend was reeds op onderscheiden malen gehoopt, geleerd, voorzeggd geworden, en altijd hadden de meer bezonnen en bedachtzame kerkleeraars zich tegen deze phantastische haarkloverijen aangekant, daar zij zich op het Woord des Heeren beriepen, dat God zich zelve de tijden en uren voorbehouden heeft. — Doch om zulke bespiegelingen te verketteren, daartoe had men voorzeker geen regt. Nogtans matigden zich thans de orthodoxen dit regt aan. Er weergalmden hevige smaaderenen van de kansels tegen PETERSEN en zijne vrouw, tot minder stichting des volks, hetwelk zelfs het vreemde woord chiliasmus geheel bijzonder in de ooren klonk. Eene vrouw toch meende, dat zij niet wist, wat de heilige ASMUS bedreven had, dat het hem thans zoo erg verging — (*)! Genoeg, PETERSEN werd in 1692 van zijn post ontzet, waarop hij zich in het privaat leven terugtrok, daar hij eerst op zijn landgoed *Niederbodeleben* bij *Maagdenburg* en daarna op *Thymern* bij *Zerbst* leefde, waar hij zich aan zijne verbeeldingen verder overgaf en nog onderscheiden schriften vervaardigde, tot hij in het jaar 1727 stierf.

PETERSEN was bij al zijne zeldzame meeningen een edel, vroom man. Ook van hem hebben wij eenige

---

(*) Lebensbeschreibung S. 459.

geestelijke liederen. Er lag hem inzonderheid veel aan het lot der Joden gelegen en dit bragt hij dan met zijne Chiliastische verwachtingen in verband (5). Reeds SPENER had bescheiden op het een en ander in dit opzigt gezinspeeld, hetwelk PETERSEN nu ten onregte tot een eigenlijk stelsel beschaafde. Hij nam, steunende op plaatsen in de Openbaring van JOHANNES, welke het niet ons doel is hier te verklaren, eene dubbele opstanding aan, namelijk eerst eene ligchamelijke van alle geloovigen, die in den Heere gestorven waren en daarna eene tweede ten oordeele na den afloop van het duizendjarig rijk op aarde. Dit begint terstond na de eerste opstanding. In dezen tijd zullen de Israëlieten hun koningrijk terug bekomen, in het beloofde land terug keeren en allen tot het geloof in CHRISTUS bekeerd worden. Met deze leer van het duizendjarig rijk bragt PETERSEN nog eene andere in verband, de leer van de zoogenoemde *herstelling* aller dingen, welke reeds de oude kerkleeraar ORIGENES voorgedragen had, namelijk de leer, dat ook het booze en het rijk des Boozen zijn einde bereiken en er ook een tijd komen zoude, wanneer de werking des Boozen, wanneer de hel en de verdoemenis zoude ophouden en zelfs de duivel weder bekeerd zoude worden; PETERSEN verhaalt ons zelf, hoe hij

---

(5) Tot eene regte beoordeeling van het zoogenoemde Chiliasmus moet men wel onderscheid maken tusschen de leer zelve omtrent het Duizendjarig Rijk en de daarmede verbondene herstelling der Joden in hun vaderland, welke de duidelijke leer is der H. Schriften en der oudste kerkvaderen en tusschen de berekening van den juisten tijd van CHRISTUS laatste toekomst, benevens de leer van de wederherstelling aller dingen, welke laatste vooral met die van het Duizendjarig Rijk niets gemeen heeft.

tot dit inzicht gekomen was. Hij had dit gevoelen het eerst in de Schriften der Engelsche dweepster JOHANNA LEADE (*) leeren kennen en het bij den eersten opslag als eene tegen de Schrift strijdende leer verworpen (†). Doch toen hij en zijne echtgenoot zich gereed maakten, om die leer te wederleggen, was het hun geweest, alsöf hun iemand in de rede viel en hun de pen vasthield, en was hun de plaats uit de Openbaring van JOHANNES Hoofdst. XXI: 5. te binnen gevallen, »zie ik maak alles *nieuw*» en eene andere (Openb. V: 13, 14.), dat alle schepselen in den hemel, op aarde en onder de aarde (dus ook die in de hel) God geloofd hadden. Van nu af hielden PETERSEN en zijne vrouw de leer van de herstelling aller dingen voor eene van God zelven geopenbaarde leer en zochten de woorden, die daartegen streden, als b. v. dat haar worm niet sterft en haar vuur niet uitgebluscht wordt, tot hun voordeel uit te leggen. — Maar juist deze leer, welke de eeuwigheid der helsche straffen beperkte, werd door velen als eene zeer gevaarlijke leer verfoeid, terwijl PETERSEN van zijnen kant verzekert, door dezelve velen, die anders van het Christendom afkeerig geweest waren, voor hetzelfde gewonnen te hebben. Zoo had een voornaam heer uit *Berlijn* hem verzekerd, dat, wanneer hij anders in de predikatiën steeds de barmhartigheid Gods had hooren roemen en toch daarbij eene eeuwige verdoemenis hooren prediken, hij zulks nimmer met elkander had kunnen rijmen en dit had hem wankelend gemaakt in zijn geloof aan de Schrift;

(*) Zie over deze dweeperij DL. VI, bl. 99, 400.

(†) Lebensbeschreibung S. 298, 299.

doch thans, nadat hem de leer van de herstelling klaar geworden was, had hij vrede gevonden in zijne ziel en de Schrift weder lief gekregen. — Die leer doet ten minste het goede hart van PETERSEN eer aan, schoon het ook moeilijk zijn moge, hare onvoorwaardelijke schriftmatigheid aan te wijzen, daar de Schrift wel opzettelijk geene bepaalde leer over zulke dingen mededeelen en geene zoodanige ophelderingen te voorschijn brengen wilde.

Doch bij de aanneming van een duizendjarig rijk en eene herstelling aller dingen kwam bij PETERSEN nog een derde, het geloof aan voortdurende bovennatuurlijke ingevingen en het vertrouwen, waarmede hij zich aan dezelve overgaf. Eene jonkvrouw ROSAMUNDA JULIANA VAN ASSEBURG, in het *Maagdenburgsche* geboren 1672, wilde reeds sedert haar zevende jaar bijzonder gedurende het gebed wonderbare gezichten gezien en buitengewone openbaringen van God gekregen hebben. Met deze werd ook PETERSEN sedert het jaar 1691 bekend. Hij roemt, dat door hare tegenwoordigheid zijn huis gezegend was geworden als OBED-EDOMS huis. Hij hield zich daaraan en vervaardigde een geschrift ter gunste van de jonkvrouw, waarin hij de Goddelijkheid harer openbaringen tegen allen twijfel zocht te verzekeren. *Thans* zijn deze openbaringen der jonkvrouw van ASSEBURG reeds lang vergeten, geen mensch spreekt meer van dezelve zoo min als van duizend anderen, die reeds vroeger te allen tijde ontstaan waren en die omstreeks denzelfden tijd door de zoogenoemde geïnspireerden verkondigd werden. Maar te dier tijd stond de jonkvrouw VAN ASSEBURG niet alleen. Lieden van verschillende klassen, standen en ouderdom treden met den aanvang

der XVIII^{de} eeuw als profeten op. Van de Camisarden hebben wij vroeger gesproken. In *Duitschland* vertoonde zich iets dergelijks. In *Sileziën* bestond er eene geheele gemeente van geïnspireerde kinderen. Deze kleine bidders en predikers, zooals men ze noemde (*), hadden zich te zamen eene eigen kleine kerk gebouwd, dezelve met beelden opgesierd, klokken van glas aangebragt, waarmede zij hunne kleine gemeente te zamen riepen en daar op ingeving des Geestes spraken en baden, zoodat men zelfs aan hunne gebeden wonderen toeschreef. Ook in de geringere volksklassen verbreidde zich een bijzondere geest van gewaande voorzegging. Te *Heilbronn* trad in het begin der XVIII^{de} eeuw de spoomakersgezel JOHAN GEORGE ROSENBACH als profeet op, en een pruikenmaker van *Neurenberg*, JOHAN TENNHART, noemde zich op hoogdravenden toon den kanselist van God. De schoenmakersgezel MAXIMILIAAN DAUT uit *Frankfort* aan den *Main* gaf in het jaar 1710 op Gods bevel zijne *Donderbazuin* uit en profeteerde den ondergang van het gansche Duitsehe rijk. — De hertenwachter JOHAN TRAUTWEIN van *Stuttgard* had droomen en openbaringen van het nieuwe *Jeruzalem* (†). De hofzadelmaker JOHAN FREDERIK ROCK te *Marienborn* stelde zich aan het hoofd der geïnspireerden in het *Isenburgsche*, in *Budingen*, in de *Wetterau* en hield hevige voordragten op aandrang vanden Geest, meest in den toon der oud testamentische profeten. Een tijd lang sloot hij zich aan ZINZENDORF aan, doch die spoedig van hem afzag, als een mensch

---

(*) *Levensbeschreibung* S. 318 ff.

(†) Zie GRÜNEISEN in *Illgens histor. theol. Zeitschrift* 1841. S. 79.

wien het aan zedelijke waarde ontbrak. Hier en daar lieten zich ook predikers tot geestdrijverijen vervoeren. Zoo was het met den prediker CHRISTOFFEL TUCHFELDT in het *Maagdenburgsche*, die door de voorgewende ingevingen van twee zijner dienstmaagden tot wederspanningheid omtrent wereldlijke en geestelijke overheden vervoerd werd, doop, biecht, avondmaal verwierp, en, van zijn' post verdreven, als een zwervend Evangelist rondreisde en veel onrust verwekte. Het bleef niet altijd slechts bij onzinnigheid; het kwam tot grove onzedelijkheid en lastering. Een zekere ELIAS ELLER, een bandwever en tevens burgemeester te *Ronsdorf*, gaf zich voor den Heere CHRISTUS zelven uit en zijne vrouw voor de zonnevrouw in de Openbaring van JOHANNES, voor de Sionsmoeder. De door hem gestichte zoogenoemde Ellersche of *Ronsdorfer sekte*, gelijk ook het wat vroeger in het Witgensteinsche naar eene EVA BUTTLER genoemde *Buttlersche rot* gaven zich aan het liederlijkste leven en de schandelijkste buitensporigheden over, zooals STILLING ze in zijnen THEOBALD naar het leven geteekend heeft, en zooals wij ze hier niet behoeven te verhalen. Dit alles werd nu menigmaal de Piëtisten zelve te last gelegd, ja menige tegenstanders der Piëtisten hielden zich maar al te gaarne aan deze buitensporigheden, om ook den ijver in het Christendom verdacht te maken, die hun buiten dat ongelegen was. Daarentegen vonden de vervolgden onder den grooten hoop slechts des te grooter aanhang. Het Christelijk gezind gemeen, zegt STILLING in zijnen THEOBALD (*), vond eene groote gelijkvormigheid

---

(*) Theobald S. 29.

tusschen de vervolgden en CHRISTUS, terwijl het de vervolgers met de Schriftgeleerden en Fariseërs vergeleek. En in het laatste punt had het tevens gelijk. » De ontzettende traagheid en slaperigheid der geestelijken, hunne onwetendheid en ongeschiktheid in de zielzorg, en bij dat al hunne onbuigzame heerschzucht, hadden meer schuld aan de dweeperij, dan de dweepers zelve. . . Men vervolgde TENNHARDT EN ROSENBACH niet daarom, dat zij dwaalleeraars waren, maar dat zij de geestelijken in hun ambt aantastten, en dat het door zoo eenvoudige, geringe lieden verlaagd werd. *Dit bragt dan noodwendig het hart van den gemeenen man in beweging*, welke in de verlichting toenam, terwijl zijn heer pastoor zijnen tijd verre ten achteren bleef, en zoo werd van lieverlede het opgeklaardste gedeelte des volks tegen den geestelijken stand ingenomen en zoo de grond tot dweeperij en ongeloof gelegd.” — STILLING heeft ons zelf (in zijne jongelingsgeschiedenis) in den persoon van den predikant STOLLBEIN zulk een’ stroeven geestelijke voorgesteld, die slechts daarom tegen de sektemakers ijverde, dewijl hij zelf niet in staat was goed voedsel te geven (*). Intusschen verhieven ook vele waardige geestelijken hunne waarschuwende stem tegen de wanorde der geestdrijverij, en bij de vreeselijke zedelijke verwarringen, welke eenige sekten aanrigtten, konden de overheden niet anders dan ernstig tusschenbeiden treden. Misslagen konden niet altijd verhoed worden, en zoo werd spoedig van

---

(*) Hij plagt te zeggen, iedere zoug moest naar haren trog gaan zoo ook ieder lid der gemeente zich aan zijn eigen predikant houden.

den een de te groote gestrengheid, van den ander de te groote zachtheid berispt, gelijk zulks tot op den huidigen dag geschiedt.

Doch hoe meer over het geheel wereldlijke en geestelijke overheden tot gestrengheid overhielden, des te meer viel het in het oog, wanneer enkelen hierin eene uitzondering maakten. Zoo was het onder de wereldlijke regeringen van dien tijd de graaf KASIMIER VAN WITTGENSTEIN-BERLEBURG, die zijn klein landje voor alle om de Godsdienst wille vervolgden als toevlugtsoord opende, zoodat *Berleburg* en de gansche omtrek de verzamelplaats der verschillendste geesten werd, die niet zelden zelve weder onder elkander zich bestreden en zich beijverden de eene geestdrijverij door de andere te verstikken. — Onder hen onderscheidden zich twee tegen elkander overgestelde karakters, ERNST CHRISTOFFEL HOCHMANN en JOHAN CONRAAD DIPPEL. De eerste, HOCHMANN van *Hochenau*, uit het Lauenburgsche geboortig, reisde bijna in geheel *Duitschland* rond, en tastte onbevreesd de groote laauwheid der geestelijken aan. Hij ging onder de Godsdienst in de kerken, trad na geëindigde predikatie op den kansel en begon *nog eens* te prediken, of viel zelfs nog onder de predikatie den prediker in de rede. Ook hield hij stichtelijke bijeenkomsten in de huizen onder grooten toeloop. Hij schijnt een hooge mate van echte volkswelsprekendheid, maar daarbij ook van ijdelheid bezeten te hebben, schoon ook weder van werkelijke vroomheid door drongen geweest te zijn. In zijne godgeleerde gevoelens sloot hij zich grootendeels aan JAKOB BÖHM aan, en ijverde even als deze tegen het van oudsher bestaande kerkendom en de geestelijkheid.

Nadat hij uit verschillende oorden verbannen, hier en daar ook in de gevangenis geworpen was geworden, vond hij eindelijk te *Muhlheim* aan de *Roer* bij *Duisburg* een rustpunt. In het Bergsche kreeg hij buitengemeen grooten aanhang. » Een oude Piëtist verhaalde mij, zegt STILLING, dat HOCHMANN eens op de groote weide beneden *Elberfeld* (het *Ossenkamp* genoemd) gepredikt had, en dat met zulk eene kracht en welsprekendheid, dat zij allen ten getale van veel honderd toehoorders gansch zeker geloofd hadden dat zij allen opgeheven werden in de wolken en het hun niet anders te moede geweest was, dan of de morgen der eeuwigheid werkelijk aan het aanbreken was.” — Maar ook in het Bergsche durfde HOCHMANN niet langer blijven, en zoo vond hij dan in het Berleburgsche dorp *Schwarzenau* de laatste rust voor zijn einde. Dit viel voor in het tweede tiental der eeuw. TERSTEEGEN, met wien hij te *Muhlheim* naauw bekend was geworden, plaatste hem het volgende graf-schrift:

Hoe hoog is nu de Man, die, eens een kind gelijk,
Eenvoudig, vol geloof en liefde, voor het Rijk
Zijns Konings, hier op aard gekampt heeft en geleden!
Zijn geest vloog hemelwaarts, 't omhulsel bleef beneden.

Van geheel anderen aard dan HOCHMANN was CONRAAD DIPPEL, een man omtrent wien men in het gemeen in twijfel staan kan, of men hem in de klasse der Piëtisten of Rationalisten, der geestdrijvers of der spotters, der Mystieken of der verlichters plaatsen zal. Bijgeloof en ongeloof, ligtzinnigheid en vertwijfeling, verbijstering en vernuft

kampten in zijne ziel om het bezit, en daar tusschen lichtte zoo menige vonk van betere kennis, en gaf zich eene sterke begeerte naar waarheid en vrede lucht, gelijk het in het volgend gedicht uit zijn lateren levenstijd doorstraalt (*):

Zie neêr, o JEZUS, help mij arme overwinnen,
Mijn hart is dood, mijn geest geboeid door zonde en zinnen;
Het willen heb ik wel, maar het volbrengen niet,
Dewijl mijn matte geest geen krachten in zich ziet.

Het kwaad houdt mij verstrikt, de dood houdt mij gevangen,
Waar ik moog' gaan of staan, niets stilt mijn zielsverlangen;
Eens meende ik hoog te staan, 'k lig nu in 't stof gebukt,
'k Zie mijn gedroomden roem door spotters mij ontruk.

Wel loop ik verder steeds, maar kan de rust niet vinden,
Niets kan dit arme hart van zijnen last ontbinden;
Wel toont de Wet mijn geest mijn zonden en haar magt,
Maar tot den hemelloop verschaft zij mij geen kracht.

Gij JEZUS, Gij alleen, kunt mijne jamm'ren keeren,
Mijn kunnen staat slechts in Uw' handen, Heer der Heeren;
Zoo Gij mij niet de kracht ten nieuwen leven geeft,
Tot smart wordt mij dan zelfs de zucht die tot U streeft.

'k Lig aan Uw' voeten, Heer, laat mij Uw kracht genieten,
Laat in mijn zwakke hart genadestroomen vlieten;
'k Smeek, ik laat U niet los, vóór Gij mij zeggend wenkt,
Den dood in mij verwint, mij 't nieuwe leven schenkt.

(*) Omtrent DIPPEL zijn gebruikt geworden zijne eigene Levensbeschrijving: *Personalia* of kortgeschetste levensloop des gestorvenen en toch levenden Christiani Democriti waarbij deszelfs *Fata Chymica* openhartig medegedeeld worden (zonder drukoord en jaartal); *Leben und Meinungen J. C. DIPPELS VON HANS WILHELM HOFMANN, Darmstadt 1783*; *ADELUNG, Geschichte der menschlichen Narrheit I. S. 314.* — *ACKERMANN's* en *STRIEDER's* Schriften over hem had ik niet bij de hand. — Het medegedeelde lied staat in *KNAPP's Lichderschatz* No. 202.

JOHAN CONRAAD DIPPEL werd geboren in 1673 op het Hessisch slot *Frankenstein*, een uur van *Darmstadt*. Zijn vader, een prediker, was in den krijg derwaarts gevlugt. DIPPEL zou in zijne vroegste kindschheid weinig geestesgaven verraden hebben, maar op eenmaal als door een wonder verlicht en in een eigenlijk genie herschapen zijn geworden. Reeds in zijn negende jaar uitte hij grooten twijfel tegen den Catechismus. Nadat hij op het paedagogium te *Darmstadt* den grond tot zijne wetenschap en tot zijne ijdelheid gelegd had, betrok hij in een ouderdom van nog geen 16 jaren de Universiteit *Giessen*, waar hij Godgeleerdheid, geneeskunde en regtsgeleerdheid alles door elkander bestudeerde, want hij hield zich voor een alomvattend verstand en werd ook door den ontijdigen lof zijner leeraars zoowel als zijner medeleerlingen in dit geloof versterkt. Juist in dezen tijd brandde de strijd tusschen de Orthodoxen en Piëtisten het hevigst; DIPPEL voelde zich geroepen, mede te strijden. Hij koos eerst partij voor de orthodoxen en zocht zijne orthodoxie ook daardoor te bewijzen, dat hij, in regte tegenspraak tegen de Piëtisten, een ruw woest studentenleven leidde. »Ik bezocht (zoo verhaalt hij ons) in spijt van de Piëtisten alle liederlijke gezelschappen, vechten en springen, in summa, ik toonde op allerlei wijze, dat ik echt Luthersch wilde blijven en door een ingetogen leven mij van geene ketterij verdacht maken.” Zijn geweten folterde hem intusschen met harde verwijten, en hij zelf bekent, hoe hij des nachts weder door bidden en zingen den hemel had zoeken af te koopen, wat hij op den dag gezondigd had. Uiterlijk bleef hij den orthodoxen spelen, in zijn

binnenste had het Piëtismus eene duistere magt over hem gekregen, echter schaamde hij zich voor de menschen, dit te belijden. Wanneer hem iemand bij het gebed verrascht had, bekent hij zelf, zou hij zich meer geschaamd hebben, dan zich bij de grootste ondeugd te laten betrappen. Zijne neiging tot het zonderlinge deed zich in het jaar 1693 bij zijne bevordering tot magister kennen, toen hij tot onderwerp van zijnen redetwist » *het niets*” verkoos. De redetwist leidde inderdaad — tot niets, ten minste tot geen professoraat in *Giessen* zooals hij gehoopt had. Hij beproefde nu zijn geluk te *Wittenberg*, den zetel der oud Luthersche orthodoxie, waar hij als een dapper strijder voor het Lutheranismus met open armen ontvangen meende te worden. Maar de ontvangst was koel. Daarover gevoelig, wendde hij zich naar *Straasburg*, waar van SPENERS tijd af het Piëtismus zijne stille aanhangers, maar nog veel meer openbare tegenstanders had. Hier dacht hij voor de Piëtisten tot ridder te worden en tevens door voorlezingen over de geheime kunsten, sterrewigchelarij en waarzeggerij zich een’ naam te maken. Hij predikte ook somwijlen, niet zonder bijval, maar slenterde daarbij als een regte lichtmis met de studenten rond, hoopte schulden op schulden, en moest zich eindelijk voor de vervolgingen van het gerecht door de vlugt redden. Te *Neustadt* aan de Hart liet hij het handschrift van zijn strijdschrift tegen de Piëtisten den kastelein tot pand achter, te *Worms* verpandde hij op gelijke wijze zijn’ magisterring en trok nu als avonturier rond. Of het ook thans nog berekenende huichelarij geweest zij, gelijk ADELUNG vermoedt, dan of hij, gelijk hij ons zelf verzekert, » de pij-

len Gods in zich bespeurd en de nood hem tot bidden gedreven hebbe," willen wij niet beslissen, echter gelooven wij gaarne het laatste. Genoeg, hij verdiepte zich van toen af steeds meer in het godsdienstig Mysticismus, hetwelk hij (gelijk eens PARACELsus) met de alchimistery in verband bragt. — Nu keerde hij zich ook tegende Orthodoxen, wier partij hij tot hiertoe gevoerd had, zonder zich daarom aan de Piëtisten aan te sluiten. In het jaar 1698 verscheen onder den naam van CHRISTIANUS DEMOCRITUS zijn berucht boek: »gegeeseld Pausdom der Protesterenden," waarin hij namelijk de orthodoxe voorstelling van de leer der regtvaardiging, waaraan ook de Piëtisten, en wel met de innigste overtuiging, zich hielden, met scherpe wapenen aantastte. De gansche toon was spottend en hoogdravend en daarom beleedigend zoowel voor Piëtisten als orthodoxen. Van beide partijen werd hij thans vervolgd, door geen bestuur toegelaten, veel minder aangesteld. Zijn leven was onbestendig en zwervend. Om zich zijn onderhoud te winnen, leide hij zich op practische heilkunde toe en schreef verder daarop aan, terwijl hem van eenige gelijkgezinde vrienden slechts spaarzame ondersteuning gewierd. Eindelijk leide hij zich op het goudmaken toe. Doch dit stortte hem volkomen in het ongeluk. Hij had een riddergoed in de nabijheid van *Giessen* voor 50,000 gulden gekocht, in het vooruitzicht op de winst welke hij hoopte te verkrijgen, maar juist als hij de tinktuur meende gevonden te hebben, sprong hem het glas, en hem bleef niets over dan de vlugt voor zijne schuldeischers. Hij kwam in 1704 te *Berlijn*. Ook hier zette hij het goudmaken voort, en vond door een gelukkig toe-

val het beroemde Berlijner blaauw uit, en de dierlijke olie, welke naar hem den naam voert (*Oleum Dippeli*) (*). Doch ook hier kwam hij in allerlei verwikkelingen, zoo dat hij in 1707 in hechtenis genomen werd. Hij ontkwam echter, en vlugtte naar *Holland*. Te *Amsterdam* liet hij zich in 1711 vormelijk tot doctor in de medicijnen bevorderen, doch moest wegens zijn wanordelijk leven ook uit *Holland* vlugten, waarop hij zich naar *Altona* wendde. Onverstandige uitdrukkingen omtrent den koning van *Denemarken* berokkenden hem op nieuw gevangenschap. Hij werd in ketenen naar het eiland *Bornholm* gebracht, en ofschoon hij daar voor altijd had moeten blijven, zoo werd hij toch in 1726 op voorbede der koningin weder vrijgelaten. In Januarij 1727 ging hij naar *Stockholm*, waar hij een zeer eervolle ontvangst aan het hof vond en zelfs het uitzigt kreeg, van bisschop der landskerk te worden. Maar ook hier bedierf hij het door zijne Godgeleerde grondstellingen bij de Zweedsche geestelijkheid. Hij zwierf nu in verschillende oorden rond, en werd reeds als dood vermeld, toen hij in een geschrift verklaarde, dat hij nog leefde en leven zoude tot het jaar 1808. Maar die voorzegging feilde. Hij stierf plotseling den 25 April 1734 op het slot te *Wittgenstein*, waar hij zich ten laatste heen begeven had. Wat nu DIPPELS grondstellingen betreft, zoo is het moeilijk, zich eene naauwkeurige beschouwing daarvan te verschaffen; echter zullen wij niet te zeer dwalen, wanneer wij hem in de klasse van diegenen plaatsen, welke evenals PA-

---

(*) Echter worden hem deze uitvindingen door anderen betwist.
Zie ADELUNG S. 333 ff.

RACELsus, JAKOB BÖHM, GICHTEL enz. tegen het kerkelijk vaste en stevige eene onrustige beweging, tegen de letter der Schrift de openbaring des Geestes, maar onder dezen verleidelijken naam niet zelden tegen het klare Woord Gods hun onklaar menschenwoord overstelden. Men kan gewis niet zeggen, dat DIPPEL in alle stukken onregt had. Even als de vroegere Mystieken, WEIGEL, PARACELsus, BÖHM, zoo maakte ook hij met regt daarop opmerkzaam, dat het wezen des Christendoms niet alleen in de geschreven letter bestaat en beriep zich daarbij op LUTHERs woorden (*). Reeds LUTHER had gezegd, het was niet de wijze des N. T. geweest, boeken te schrijven, doch ook zonder boeken moesten de menschen door de prediking des Evangelies bekeerd worden; het N. T. moest een *levend* Woord voor ons zijn, en niet bloote *schrift*; het O. T. was in boeken vervat als dood schrift, maar het Evangelie moest eene levende stem zijn. » Den Geest kan men in geen letter vatten, hij laat zich niet schrijven met inkt op steen, noch in boeken, gelijk zich de wet vatten laat, maar wordt alleen in het hart geschreven en is een levend schrift des heiligen Geestes.” Zulke woorden van LUTHER hadden voorzeker de latere tijden vergeten, en het was goed, dat zij weder in het geheugen geroepen werden; want maar al te dikwijls hadden toch de Protestanten, in het heete van den strijd tegen de Catholijken, de Schrift eenzijdig als bloote *Schrift* beschouwd, in plaats van in haareene *getuigenis* van den Goddelijken Geest uit de eerste tijden van het Christendom te zien. Hoe menigmaal verscheen

---

(*) Zie DIPPELS *Lutherus ante Lutheranismum*, p. 47.

den toenmaligen Godgeleerden de Bijbel meer als een bemuurde vijver van staand water, in plaats dat zij de levende bronnen hadden moeten zijn, waaruit steeds nieuw, frisch water ontspringt; en daar was het dan juist de Mystiek, welke op verschillende tijden het tot moeras wordend element met haren staf aanraakte en het weder vloeibaar maakte. Dat deed ook DIPPEL. Wanneer wij de Catholijken verwijten, zegt hij, dat zij in hunne crucifixen eenen *houten* God aanbidden, zoo kan men ligt ons Protestanten verwijten, dat wij een' *papieren* God hebben. Wel is waar was het ware Woord Gods in de Schrift begrepen; maar het was reeds voor alle Schrift daar geweest van eeuwigheid. — Slechts ging DIPPEL daarin weder met de meeste Mystieken en geestdrijvers te ver, dat hij het in de Schrift nedergestelde levensbeginsel niet met de regte trouw, ootmoed en onbevangenheid in dezelve zocht, dat hij, in plaats van met de bijen in den bloemkelk in te dringen, om er den honig uit te zuigen, slechts als de mug om het licht fladderde en zich de vleugels er in verbrandde. Hij feilde daarin, dat hij het gezonde *rigtsnoer*, hetwelk de Schrift toch in allen gevallen geven moet, menigmaal overschreed en zich ook *dan* inbeeldde, van den Goddelijken Geest geleerd te zijn, wanneer de Geest der inbeelding en des hoogmoeds uit hem sprak. Zoo stelde hij tegen den waan der Schriftgeleerden van zijnen tijd slechts zijn geestdrijverswaan, tegen den eenen hoogmoed slechts een' anderen over, die in zijne werkingen op de Kerk nog gevaarlijker was, dan gene, zooals de woudstroom verwoestender werkt dan de moerassige vijver. Doch slechts daar, waar uit het geschreven Woord der Schrift

tevens de oorspronkelijke en eeuwig zich vernieuwende Geest des Christendoms klaar en zeker opgevat wordt, slechts daar is de zegepraal des Geestes *over* de letter mogelijk; daar *moet* dezelve ook en daar *zal* zij plaats hebben.

Even als tegen de doode opvatting van het Protestantsch beginsel der Schrift, zoo wendde zich ook DIPPEL tegen de gewone opvatting van de leer der regtvaardiging. De voorstelling van Gods toorn, die door een offer had moeten gestild worden, kwam hem als eene al te menschelijke, met Gods Wezen niet overeenkomstige voorstelling voor. God had niet moeten *verzoend* worden met ons, maar *wij* met God. In den dood van JEZUS hadden wij veeleer een werk van Gods *liefde* jegens de menschen, niet een noodwendig gevolg van zijnen toorn te zien. Slechts wanneer wij CHRISTUS zelven in ons aannemen, kan ons zijne verdienste te goede komen; want daardoor dat de *arts* het bittere geneesmiddel inslikt, wordt de kranke nog niet gezond, hij moet het zelf nemen. CHRISTUS *in* ons *die* was ook de regte CHRISTUS *voor* ons enz. Ook hierin straalde een levend, van doode stellingen zich vrijmakend gevoelen door. Slechts konde zeer ligt deze CHRISTUS *in* ons (zooals de Mystieken hem noemden) tot een bloot ideaal van den menschelijken geest verlaagd worden, waarbij de geschiedkundige daadzaak, waarin de getrouwe verwezentlijking van het ideaal gegeven is, te zeer in de schaduw trad en de verlossing door CHRISTUS in eene verlossing door ons zelve veranderd werd (gelijk dit later bij de zuiver speculatieve en mythische opvatting gebleken is). Beide, het uiterlijk geschiedkundig bestaande en het innerlijk van uit

den geschiedkundigen grond zich verder ontwikkelende, moet met dezelfde innigheid des geloofsopgevat, met denzelfden nadruk verdedigd worden. Historisch Christendom en denkbeeldig moesten niet als twee verschillende, elkander uitsluitende dingen, beschouwd, maar zij moesten slechts als de beide zijden van het *één*e ware Christendom aangemerkt worden. Doch wanneer eenmaal de eene zijde te zeer op den voorgrond treedt, dan is het altijd goed, wanneer ook de andere zich doet gelden, en zoo was DIPPEL tot tegenspraak van dezelve eenigermate gerechtigd. Slechts was dat het slimme, dat hij hem het verstandelijk begrip met een onmiskenbaar pantheïstisch wereldbegrip in verband stond, dat hij met vele Mystieken deelde, volgens hetwelk God de ziel der wereld, de wereld Gods ligchaam is. Hij stelde zich het Goddelijk wezen door eene licht- en vuurstof omgeven voor, waarin het zaad der geheele ligchamelijke wereld ligt. Alle geschapene geesten zijn deelen en vonken van die lichtstof, waaruit zij zich de omgevende luchtige, aetherische lichamen weven. Wat de natuurkundigen zich als krachten der natuur voorstellen, zijn hem even zoovele natuurgeesten, welke uitvloeisels zijn van den oneindigen wereldgeest, tot welken zij alle in eeuwigen omloop wederkeeren. Met dit geestenwezen stond dan bij hem, even als bij zijne voorgangers, ook de Alchymie in verband, daar hij in alle drie rijken der natuur een verborgen goudzaad vooronderstelde, voor hetwelk men slechts de regte metaalachtige spijs moest toebereiden, om daardoor het goud zelf te erlangen. Deze kunst vordert, schoon ook niet juist een' ten eenenmale wedergeboren en heilig, zoo

toch een verstandig, diepzinnig en geduldig man, en staat onder Gods bijzonder bestuur.

Het was het genoemde *Berleburg*, waaruit ook de *Berleburger Bijbel* te voorschijn kwam, dat aan de Mystieke denkbeelden der daar aanwezige geïnspireerden eene verre uitbreiding gaf en dezelve ook in de hutten van menige onzer landlieden den weg baande.

Deze Berleburger Bijbel is daarheen gerigt, om overal de letter der Schrift in geest te veranderen, waarbij het haar ligt valt, in de gansche heilige schrift geheime betrekkingen op den inwendigen mensch te vinden. Reeds de scheppingsgeschiedenis, de zes dagen enz. heeft alles eene mystieke betrekking, en zoo dan ook de gansche geschiedenis des Ouden Testaments. Zonder willekeur kan het natuurlijk bij zulke verklaringen niet afloopen, ofschoon het niet te loochenen is, dat ook menige diepzinnige opmerkingen in deze verklaringen nedergesteld zijn. Slechts rijpere Christenen, wier onderscheidingsgave geoefend is, mogen intusschen den Berleburger Bijbel met eenig nut ter hand nemen, bij ongeoeffenden heeft dezelve reeds menige verkeerde begrippen verwekt en van het practisch Christendom weder afgetrokken, waar het ware Piëtismus steeds heenleiden moest.

Ook op het gebied der geestelijke poëzij hebben eindelijk de geïnspireerden menige wanorde aangegrift. Van hen geldt hoofdzakelijk wat wij tot de ontaarding der Piëtistische poëzij hebben moeten tellen, dat afmalen van zinnelijke beelden, dat beuzelen met den Heiland, dat eeuwig verkleinend spreken van duifje, schaapje, lammetje enz., eene verkeerde aandoenelijkheid, welke ook in menige

wereldsche gedichten van dien tijd haar kennelijk tegenbeeld vindt, en waarbij wij ons, om ergernis te vermijden, niet ophouden willen.

Doch hoe meer het geestdrijvers wezen de overhand nam, des te minder kon verhoed worden, dat men het hier en daar met het Piëtismus gelijkstelde en beide met elkander verwisselde. Ook smolten beide rigtingen werkelijk menigmaal in een, zoodat men bij bijzondere verschijnselen met den besten wil de scheiding niet daarstellen konde; van daar ook het twijfelachtige in de berigten *omtrent* hen en in de maatregelen der overheden *tegen* hen. Dit weifelen tusschen goed- en afkeuring zal ons bijzonder in de eerstvolgende bijeenkomst in het oog vallen, wanneer wij het onthaal beschouwen, dat het Piëtismus in het begin der XVIII^{de} eeuw tot na het midden derzelve in ons wijder en enger vaderland gevonden heeft.

NEGENDE VOORLEZING

HET PIËTISMUS EN SEPARATISMUS IN ZWITSERLAND. JOHAN FREDERIK SPEYER (P). DE GENOOTSCHAPSEED. SAMUEL KÖNIG VAN BERN. ONLUSTEN TE SCHAFHAUSEN. JOHAN GEORGE HURTER EN DE ARMENSCHOOL. PIËTISTEN EN SEPARATISTEN TE BASEL. D'ANNONE. SAMUEL LUTZ (LUCIUS) ■■ HET KANTON BERN. DE BRÜGGLER SEKTE.

Tot hiertoe hebben wij het Piëtismus meer uit de verte beschouwd. Heden willen wij het van nabij leeren kennen, daar wij aan het onthaal denken, dat het in *Zwitserland*, en voornamelijk bij ons te *Basel* gevonden heeft. Het Piëtismus der Hallische school was uit de *Luthersche* Kerk voortgekomen; de overbrenging van hetzelfde op den *Hervormden* bodem laat alzoo reeds iets eigendommelijks verwachten. Uit de Hervormde Kerk waren reeds onderscheidene sekten voortgekomen; met de Wederdoopers en andere van de Kerk zich afzonderende partijen (Separatisten) had men voortdurend te strijden, en zoo werd ook het Piëtismus door velen met deze verschijnselen op eene lijn gesteld, nu met meer, dan met minder grond.

Hoe het Piëtismus naar *Zwitserland* gekomen is, daarover hebben wij geene zekere berigten. SPENER was in zijne vroegere jaren zelf te *Bazel* geweest; of hij van uit *Straasburg* verdere vereenigingen onderhield, is mij niet bekend. Ook is niet aan te nemen, dat, bij de toenmalige scheuring van Lutherschen en Gereformeerden, Zwitsers de Hallische universiteit bezocht zouden hebben, ofschoon het Hallische paedagogium ook door Zwitsers bezocht werd (*). De eerste, die Piëtistische grondstellingen in *Zwitserland* verbreidde, zou een zekere JOHAN FREDERIK SPEYER geweest zijn, omtrent wien ik overigens niets naders heb kunnen te weten komen (†). Overigens is het ook niet noodig, een bijzonder persoon aan te nemen, door wien het Piëtismus in *Zwitserland* zoude overgebracht zijn. Grondstellingen, stemmingen en rigtingen, meeningen en zeden verbreiden zich, waar zij een ontvangbaren grond vinden, als van zelf; zij werken besmettelijk, in het goede zoowel als in het slechte, en zoo vinden wij dan in den aanvang der XVIII^{de} eeuw zoowel het betere, echte Piëtismus der Spener-Franckische school, als ook menigerlei geestdrijverijen en Separatistische strekkingen in *Zwitserland*. Eene volledige voorstelling van het Zwitsersche sektenwezen mag hier niet verwacht worden. Doch het ware te wenschen, dat het spoedig eene grondige, omzigtige en onpartijdige bearbeiding vond. Wij geven hier slechts brok-

---

(*) B. v. door den heer VAN WATTEWIL, den vriend van ZINZENDORF; zie voorlezing 48.

(†) Zie SCHLEGEL, Kirchengeschichte des 18 Jahrhunderts II. f. S. 568.

stukken, zoo als wij ze — namelijk wat *Bazel* betreft — grootendeels uit de gelijktijdige kerkprotokollen en kerkarchieven geput hebben (*), brokstukken, waaruit wij intusschen tot ons oogmerk reeds toereikend den geest dier sekte en partijen zelve, als ook dien der overheden zullen leeren kennen.

Gelijk in *Duitschland* het allereerst de oude orthodoxie tegen het Piëtismus streedt, zoo was het ook in *Zwitserland* het geval. De Zurichsche Godgeleerde JOHAN HENDRIK HEIDEGGER gaf reeds tegen het einde der XVII^{de} eeuw (1691) zijn berigt van de onvolkomenheid der wedergeborenen uit, waartegen zich de Piëtisten in het jaar 1701 in eene apologie verdedigden (†). In het jaar 1717 liet de overheid van *Zurich* strenge verordeningen tegen de Piëtisten uitgaan, terwijl de akademie van *Lausanne* een gunstig oordeel over hen velde. Doch dit kon niet verhinderen, dat de Berners in gelijken geest als de Zurichers handelden. Het gelukte toch den ijver van eenen professor RUDOLF van *Bern*, bij raden en burgers het zoover te brengen, dat door alle geestelijken een uitdrukkelijken eed, de zoogenoemde genootschapseed, moest gezworen worden, waarmede zij even zeer van het Piëtismus als van het Socinianismus afstand moesten doen (§). Ten gevolge van dezen maatregel

---

(*) Het boekdeel, waarvan wij ons voornamelijk bedienden, voert ten opschrift: Kirchliche schriften Tom. XVI: Piëtisten, Separatisten und Wiedertäufer, en behelst veel lezenswaardigs, dat nog niet bekend is.

(†) SCHULER, Thaten und Sitten der Eidgenossen. Bd. III. S. 268.

(§) SCHLEGEL, t. a. p. II. S. 367. SCHULER, t. a. p. III. S. 354.

werd SAMUEL KÖNIG uit *Bern* verbannen, dewijl hij naar de wijze der Hallische Piëtisten *collegia pietatis* gehouden had. Hij beoordeelde voorzeker de heerschende Kerk zeer streng en beschuldigde haar van Antichristendom, van een geesteloos, Babylonisch wezen. Hij werd dan Hervormd prediker te *Budingen*, waar de Piëtisten veilig waren. — Ook in *Schafhausen* kwam het tot onlusten. Een zekere JOHAN ADAM GRUBER uit *Hessen*, die in November 1716 naar *Schafhausen* kwam, zich voor geïnspireerd uitgaf en op profetischen toon met goddelijke strafgerigten dreigde, vond aanhang onder de geestelijkheid. Zes predikers en kandidaten werden, dewijl zij het verdoemingsoordeel over GRUBER niet uitspreken wilden, van hun ambt ontzet en hun alle geestelijke bedieningen verboden. Zij gaven naderhand eene verdediging uit, waaruit wij hunne gevoelens het beste kunnen leeren kennen (*). Ook hun was voornamelijk het uiterlijk doode wezen, zooals het zich bij den leeraarsstand en bij de leeken vertoonde, tegen den zin; zij drongen op een levend Christendom aan, waar bij zij intusschen misschien niet geheel vrij waren van overdrijving. Ten minste blijkt dit uit de volgende scherpe schildering, welke zij van de overige geestelijkheid te *Schafhausen* en in het gemeen van de gewone predikers gaven. ■ Wat hunne ambtsbediening en herderszorg betreft, zoo is het wel met heete tranen te beweenen, dat alles zoo geheel koud en verstorven daarmede toegaat. *Predikanten* mogen zij wel nog heeten, maar dat zij

---

(*) Zeugniß der Wahrheit, von den abgesetzten Predigern und Candidaten in Schafhausen. 1721. 8.

zich *dienaars* der gemeente laten noemen, daardoor zal wegens de zoo slechte dienst eene honderdvoudig zware verantwoording op hunne zielen komen. Zij meenen zelfs, dat het meeste, zoo niet alles, op het *prediken* aankomt, en toch gaat het daarmede zoo *meesterachtig* toe, dat het prediken *hun* meer dienen moet, dan dat *zij* daarmede de *zielen* dienen.... Zij behandelen het prediken als een' gewonen arbeid, en velen schromen niet, het meeste uit postillen enz. te ontleenen of hunne eigene invallen menigmaal, zonder ze eerst overdacht te hebben, voor te dragen. Ja, het is hun niet anders, dan een last, zij zijn blijde, wanneer zij zulks afgedaan hebben, en vinden er zelfs zoo weinig smaak in, dat zij niet alleen bij elkander zelden ter predikatie komen, maar zoodra de dienst geëindigd is, *mede* van de eersten zijn, die te zamen over geheel andere dingen spreken.... Zij bekreunen er zich niet aan, hoe veel vrucht zij aan de zielen der toehoorders bezorgd hebben ... maar alleen of er *veel* of weinig volk in de kerk geweest is? en wanneer het *daarmede* wel gesteld is, dan hebben zij genoeg. Buiten de kerk gaan zij hunne tijdelijke bezigheden, hunne zaken, goederen, inkomsten en vermaken na, trachten zich zelve en de hunnen lichamelijk te verzorgen en te bevorderen, wikkelen zich in burgerlijke, regerings- eer- en twistzaken, welke toch anderen even zoo wel verrigten konden, dewijl het geld en crediet bezorgt, en houden zich daarmede zoo veel op, dat de herders- en zielzorg daarom aan den spijker hangen blijft. Daarom kennen zij hunne schapen niet eens bij hunnen naam ... menig een is vele jaren prediker en heeft toch velen

zijner schapen geen enkel maal gesproken, laat staan dan bezocht. Zij laten de arme, blinde, elendige zielen in de onwetendheid . . . steken en in de strikken der wereldsgezindheid, ja onder den druk van menigen nood, kommer en aanvechtingen, smachten en sterven; want daar zij gewoon zijn, zich hunne gangen te laten betalen, zoo gaan zij naauwelijks ergens heen, voor dat men hen ontbiedt, en het bezoeken der arme zieken wordt als een bijwerk meest aan de jongen, ongeoeffenden en onervarenen overgelaten en geschiedt zoo liederlijk, dat een steen zich erbarmen zoude. . . Daarentegen weten zij de deuren der rijken wel te vinden, daar derzelver mildheid en geschenken wel een staatsie bezoek waardig zijn; doch daar zijn zij er wel niet op bedacht, om de arme zielen den pols te voelen en hun door ontdekking van het bedrog der zonden en van den verleidelijken rijkdom de zaligste dienst te doen, maar wiegen hen door hunne schoone pligtplegingen en valschen roem des Christendoms in den doodelijken slaap der zekerheid nog tweemaal dieper in. — In het kort, bij de meeste geestelijken (daarmede eindigt het scherpe oordeel) moest de kleeding en de kansel het beste doen, tot waarmaking van hunnen stand; want hunne gesprekken (in het dagelijksche leven) waren even zoo ijdel, buitensporig, boertig, scherp, als die van andere lieden.

Het is moeilijk te zeggen, in hoeverre deze verwijten billijk waren of overdreven, wij moesten de lieden zelve gekend hebben. Doch zooveel is waar, dat het den Piëtisten te *Schafhausen* ernst was. Ten minste een onder hen, JOHAN GEORGE HURTER, was werkelijk een man naar Gods hart, een AUGUST

HERMAN FRANCKE in het klein (*). Hij was sedert 1704 predikant aan de *Steeg* geweest. De kinderen zijner verstrooide gemeente moesten dagelijks een' verren weg naar de school in de stad afleggen, die alzoo ook menigeen van het bezoeken der school terug hield. Hij besloot daarom, eene eigen school te stichten, ofschoon hij geen kreutzer bezat. Die school werd eerst in de wachtkamer der plaats gehouden, geschenken aan geld en boeken bleven wel niet achter, maar de toevloed der kinderen nam in korten tijd zoo toe, dat de enge ruimte spoedig allen niet meer konde bevatten. Men moest op den bouw van een eigen huis bedacht zijn. Toen gaf iemand den raad, twee bussen aan den kerktoeren op te hangen met het opschrift: »een' blijmoedigen gever heeft God lief." Op zekeren dag vond HURTER in een dezer bussen een' gouden trouwring met de spreuk: »Heer! gedenk niet der zonden mijner jongheid!" Daarna kwam een gift van vijftig daalders als bijdrage tot den bouw van het schoolhuis met de belofte van meer te doen. Een jonker vereerde zes amen wijn, en andere geschenken volgden in verschillende mate. — Ook het penningske der weduwe ontbrak niet. — Toen de gaven van bijzondere personen begonnen op te houden, gaf de raad honderd daalders benevens wijn en vruchten; nu vloeiden ook de bijzondere geschenken weder rijkelijker toe en de bouw van het schoolhuis ging blijmoedig voort. Dikwijls wanneer de nood het dringendst was, was ook de hulp daar. Dergelijke trekken vinden wij bij het Hallische weeshuis,

---

(*) Zie omtrent hem SCHULER III. S. 490. en (SCHALCH), *Erinnerungen aus der Geschichte der Stadt Schaffhausen* II. 2. S. 63 ff.

trekken, van menschelijke grootmoedigheid en Goddelijke hulp tevens. In December 1709 vierden 70 kinderen, met hunnen zielzorger HURTER aan het hoofd, hunne intrede onder gebed en dankzegging. Zoo ver de school. Nu dacht HURTER ook aan het stichten van een weeshuis. Een weldoener leide den eersten steen door een geschenk van twee honderd gulden. Eerst werden in het schoolgebouw zelve vertrekken tot opnemng van weeskinderen gereed gemaakt en in Julij 1711 nam bereids eene weduwe met zeven kinderen daar haren intrek. De giften vermeerderden en met dezelve de kinderen, HURTER zelf besteedde veel van het zijne tot dat weldadig doel en nadat hij tot dank voor dit alles in het jaar 1716 met de overige aanhangers van het Piëtismus van zijne predikantsplaats ontzet was geworden, trok hij zich demoedig in een klein vertrekje van zijn weeshuis terug, waar hij zijne laatste jaren tot 1721 doorbragt. De overige afgezette Schafhauser predikers zochten zich op andere wijze bezig te houden. In het huis van hunnen beschermer, jonker SALOMO PEYER te *Goldstein*, hielden zij bijeenkomsten. Doch ook deze werden verboden, en PEYER moest ten laatste nog als een wat meer dan zeventigjarig grijsaard den wandelstaf opvatten en in ballingschap gaan (1742). Hij eindigde zijn leven in *Hessen-Homburg*.

Ook in ons *Bazel* vinden wij omstreeks denzelfden tijd bewegingen wegens de Piëtisten en Separatisten. Een zekere ANDREAS BONI te *Frankendorf* werd in het begin der XVIII^{de} eeuw van Piëtistische en tevens Wederdoopersche grondstellingen beschuldigd. Door hem schijnt zich die rigting verder in het landschap, tot bij *Pratteln* en *Riechen*

verbreid te hebben. In het laatste dorp vonden bijeenkomsten plaats, welke de schoolmeester aldaar bestuurd. Ook lieden uit het naburig markgraafschap, als een bakkersknecht GMEHLIN (*), namen aan die bijeenkomsten deel. Niets kwaads kon deze lieden te last gelegd worden; men las den Bijbel; GMEHLIN verklaarde denzelven wat eenzijdig. Zoo werd tegen de regtmatigheid van den eed in den geest der Wederdoopers veel in het midden gebragt, men drong op strengere kerkucht, op strengere handhaving van den Zondag aan; ja, velen oefenden deze kerkucht daardoor aan zichzelven uit, dat zij zich van het gebruik des Avondmaals onthielden. Hun wegblijven viel de geestelijken in het oog; zij stelden hen daarover te rede. Wilden de Piëtisten zich niet gewillig laten onderrigten, zoo werden zij als wederspannigen bij de regering aangeklaagd. Er werden onderzoekingen ingesteld, berigten ingeleverd, verboden afgekondigd. Ook in de stad had zich een centrum van het Piëtismus gevormd. Eene vrouw THIERRY en eene vrouw VAN PLANTA uit *Graauwbunderland* deden zich als de voornaamste bevorderaars der zaak kennen. Zij ondersteunden de behoeftigen met ligchamelijke weldaden en deelden tractaatjes in stad en land uit (†). De raad zag zich genoodzaakt in het jaar 1718 eene

---

(*) Of deze wel een bloedverwant van den medehelper SIEGMUND CHRISTIAAN GMEHLIN van Hernnberg was? veelligt zijn broeder, die met hem een tijdlang in Calw de conventikelen bestuurd? Zie GRÜNEISEN über die religiösen Gemeinschaften Württembergs, in ILLGENS historischer Zeitschrift t. a. p. S. 79 ff.

(†) Zie OCHS, Geschichte der Stadt und Landschaft Basel. VII. S. 457.

bijzondere Godsdienstkamer op te rigten, welke uit geestelijken en wereldlijken (deputaten) bestond, en welke zich uit stad en land omtrent het overhandnemen van het Piëtismus berigten lieten mededeelen. Men bespeurde, dat voornamelijk ook uit het gebied van *Bern* vele Piëtisten overgekomen waren en schriften in hunnen geest uitgedeeld hadden. Daarbij bleek, dat *nevens* het Piëtismus en menigmaal onder deszelfs naam ook de Wederdoo-perij de overhand nam, dewijl hier en daar eenigen weigerden de kinderen te laten doopen, krijgsgedienst te doen, den eed af te leggen enz. Doch andere berigten bepaalden zich bloot daarbij, dat velen, nevens de openbare Godsdienst welke zij bezochten, ook nog afzonderlijke bijeenkomsten hielden en daarbij een' stillen, ingetogen levenswandel leidden. — Ook de met de beklagden ingestelde verhooren leverden verschillende uitkomsten op. Ook hier bleek het, dat de zorgeloosheid en hoogmoed van menige aangestelde geestelijken de lieden in hunne overhelling tot afzondering versterkten. Zoo beklagden zich onder anderen de lieden van *Diegten* en *Eptingen* over de stuurscheid van hunnen predikant. Hij had, als zij met hem over hunnen zielstoestand hadden willen spreken, hen met snoode woorden afgewezen: zij waren galgenboeven! Dezen heer werd daarom door de Godsdienstkamer (*) een liefderijker gedrag jegens zijne gemeentekinderen aanbevolen, en hem het schimpen op den kansel verboden. Verdraagzamer dan de predikant van *Diegten* oordeelden daar-

---

(*) Zie Acta der Religionskammer No. 13, in den aangehaalden Manuscriptenband p. 25.

entegen andere geestelijken over de Piëtisten. Zoo klaagde de predikant BARTENSCHLAG (*) van *Binnigen* geestig over de *Inpiëtisten* zijner gemeente, die helaas! veel meer ergernis aanrigtten, dan de Piëtisten. En even zoo meldde de predikant EULER van *Riechen* (de vader van den beroemden wiskundige) (†), de Piëtisten zijner gemeente waren de vlijtigste kerkgangers en die zich bij de viering van het heilig Avondmaal herhaalde malen laten vinden, zij waren, gelijk hun naam het uitwees, ook inderdaad de zoodanigen die zich op vroomheid toeleiden. Eindelijk leverde de geestelijkheid in Julij 1722 (§) een verzoekschrift in, hetwelk zich inderdaad door omzigtigheid en billijkheid onderscheidde. » Eene Christelijke overheid (heet het in dit geschrift) had wel reden, behoedzaam en voorzigtig en met behoorlijke gematigdheid dergelijke zaken te behandelen, opdat niet het goede met het kwade afgeschaft en uitgeroeid worde; want het was niet te gelooven, dat niet onder de zoogenoemde Piëtisten *velen*, ja, veelligt het *grootste gedeelte* zich bevinden, welke eene opregte goede bedoeling en eene heilige begeerte hebben, om hunne zaligheid met vreeze en beven uit te werken.”

Wat de zamenkomsten betreft, zoo werd op het gevaarlijke derzelve opmerkzaam gemaakt, bijzonder wanneer zij bij nacht, zonder toezigt der overheden, onder de leiding van ongeleerde, geestdrijvende lieden plaats hebben. Er werd op het verbieden van dezelve aangedrongen, doch waaronder met regt niet te begrijpen was, wanneer een huis-

---

(*) Manuscriptenband No. 22.

(†) Ibid. No. 23.

(§) Ibid. No. 55. (nadat reeds vroegere voorafgegaan waren.)

vader met zijne familie en gezin, of wanneer weinige vrienden, bloedverwanten of buren tot gemeenschappelijke stichting te zamen kwamen, waarbij zich niemand tot leeraar opwierp en alles ordentlijk toeging. Ja, de regering zoude weldoen ook over *die conventicula* in stad en land ernstig te waken, waarin men niets dan kwaad doet, vreten, zuipen, spelen, vloeken en andere woorden der duisternis en dit nog gemeenlijk op den dag des Heeren *want het zoude kwalijk staan, wanneer men de zoogenoemde Piëtistische Conventus afschafte, doch de atheïstische en epicuristische duldde.* — Ten opzichte van de traktaten werd voorzigtigheid aanbevolen en zeer juist opgemerkt, dat het beter was, wanneer de *geestelijken* zelve de voor het volk nuttige en stichtelijke boeken uitdeelden, dan wanneer dezulken zich daarmede bezig hielden, die derzelve inhoud niet wisten te beproeven. Inzonderheid moest men op vreemde leer-aars en geestdrijvers, die zich in de gemeenten wisten in te dringen, een waakzaam oog houden.

Het laatste vond zijne toepassing inzonderheid op den vroeger van *Bern* verdreven prediker SAMUEL KÖNIG. Deze was van *Budingen*, waar hij 18 jaren bij de Hervormde Kerk gediend had, naar *Bern* teruggekeerd en had daareen Godgeleerd professoraat bekomen. Met de Paaschvakantie van het jaar 1732 kwam hij naar *Bazel* en hield daar bijeenkomsten. Hem werd van den antistes HIERONYMUS BURCKHARDT de getuigenis gegeven, dat volstrekt niets verstorends in dezelve voorviel. » Men konde bij hem niets anders waarnemen, heet het (*), dan

---

(*) Manuscripteband im Kirchenarchiv. No. 73 ff.

een' bijzonderen ijver voor Gods eer en de welvaart der Kerk; zijne belijdenis was regtzinnig en met de Zwitsersche geloofsbelijdenis overeenkomstig; ook bestreed hij het Separatisme met alle kracht. Nogtans oordeelde eenige maanden later de raad: » dat den hoogleeraar KÖNIG het prediken verboden, en hem door den dienaar van den raad aangezegd zoude worden, dat hij zich binnen 24 uren van hier en uit het landschap moest verwijderen, en deze maatregel werd daarna ook door de geestelijkheid en den antistes gebillijkt; want ofschoon zij hem voor zijn persoon niets verwijten konden, meenden zij toch, dat de heer professor KÖNIG in deze bedorven tijden te *Bern* werk genoeg konde vinden, zonder dat hij noodig had elders zulke dingen te zoeken, het was heden ten dage met de Kerk niet meer gesteld als ten tijde der Apostelen, toen de dienaren van CHRISTUS hadden moeten uitgaan in de geheele wereld, om het Evangelie te verkondigen; er waren aan alle oorden bijzondere leeraars en predikers aangesteld, aan welke men zich houden moest en andere laten varen, opdat er geene verwarring ontstond." — Deze afzondering der kantonnaalkerken van elkander, dat zorgvuldig vermijden van elk gemoedelijk aanrakingspunt behoort mede tot het karakteristieke van dien tijd. Wanneer wij aan onze tegenwoordige zendelings- en Bijbelfeesten, aan onze predikersvereenigingen en dergelijken denken, zoo zijn dit alles instellingen, welke den toenmaligen orthodoxen een doorn in het oog zouden geweest zijn. De gildegheest en het spitsbroederschap was ook in de Kerk te huis. Door dezen geest werd dan ook eene verordening aan alle pre-

dikers in stad en land uitgevaardigd, dat zij zonder dringenden nood geen ander hunne kansels zouden afstaan en voornamelijk geen vreemden voor zich zouden laten prediken. Men begeerde daarover berigten, als ook over het verder toenemen der Piëtisten. Hier en daar was er dan ook wel een vrijer gezinde, die zulke aanvragen met scherts en luim beantwoordde. Daartoe behoort de predikant WETTSTEIN van *Läufelfingen*, een bloedverwant van den beroemden criticus, deze schreef: »Mijne geringheid maakt er zich eene vreugde van, den door God en mildvaderlijke overheid mij toevertrouwdens kansel zelf te beklimmen en zonder dringenden nood ook geen van de heeren *fratribus* daarop toe te laten, doch vreemden in het geheel niet. *Piëtisten*, zoals zij volgens PAULUS regel zijn moesten, heb ik helaas! weinig, maar God lof! ook geene naar de tegenwoordige mode. Intusschen ontbreekt het aan *Separatisten* niet, namelijk de zoodanigen, die in eenige maanden niet ter kerk komen, ofschoon hun zulks door wijkmeesters en andere lieden vlijtig herinnerd wordt en zij ook bij den heer landvoogd aangebragt worden.»

Ja, het gebeurde spoedig, dat eenige predikers zelve in den roep van het Piëtismus kwamen. Daartoe behoort vooral de predikant HIERONYMUS D'ANNONE, die reeds te *Schafhausen* met de daar aanwezige Piëtisten kennis gemaakt had en toenmaals, als de onderzoekingen te *Bazel* haren aanvang namen, te *Wallenburg* stond. Hij hield zelf bijeenkomsten in zijn huis en werd daarover te rede gesteld. Hij verdedigde zich daaromtrent op eene eenvoudige en waardige wijze. Hij bekende, dat hij op eenige dagen in de week in de avonduren

met zijne lieden eene huisgodsdienst hield en diegenen toegang vergunde, welke zich aanmeldden; hij begon en sloot met een kort gebed, verklaarde het N. T. en somwijlen werd er iets gezongen. Het ging daarbij alles stil en ordentlijk toe; niemand werd tot deze bijeenkomsten genoodigd, laat staan dan gedwongen, ook liet hij niet na te prediken, dat men daarom noch de huiselijke bezigheden, noch de openbare Godsdienst verzuimen moest. Overigens waren hem de wegblijvenden even zoo lief, als degenen die kwamen, wanneer zij slechts in het overige zich Christelijk gedroegen en de predikationen en onderwijzingen der kinderen vlijtig bijwoonden. — Op Zondag na de kerk kwamen somwijlen ook landlieden uit andere gemeenten hem in de pastorie bezoeken. Zulks zoude men noch hem noch den bezoekers als eene misdaad kunnen aanrekenen. Wanneer het hun geoorloofd was op de kegelplaats en in de herberg te gaan, waarom ook niet in de pastorie?

Deze predikant HIERONYMUS D' ANNONE kwam later te *Muttenz*, waar hij insgelijks bijeenkomsten hield. Zijne geestrijke, tevens hoogst eigenaardige, in den toon der Piëtisten gehoudene predikationen lokten eene menigte lieden uit de stad als toehoorders uit, zoodat de geestelijkheid der stad er op bedacht was, aan dit »geloop en bezoek, als iets onbetamelijks en met het ware Christendom strijdigs, een einde te maken (*). D' ANNONE vervaardigde ook onderscheiden geestelijke liederen, waarvan cenige eerst in nieuweren tijd ook buitenslands hunne goedkeuring

---

(*) *Acta ecclesiastica* (Ms.) Tom. V. p. 287.

gevonden hebben (*). Inzonderheid was *hij* het, die het eerst tot invoering van een Gezangboek, dat nevens de Lofwatersche Psalmen gebruikt moest worden, krachtig medewerkte. Nog leven in de overleveringen menigerlei anekdoten uit zijne predikwijze en zielzorg en wel verdiende zijn beeld, als dat van een' in zijne soort eigendommelijk man, onder ons in vernieuwd aandenken gebragt te worden. Hij stierf in October 1770 en liet eene schoone verzameling van mystieke en ascetische schriften na, welke thans nog onder den naam van de *d' Annesche* Bibliotheek bestaat en waaraan ik veel, wat ik tot de geschiedenis van het Piëtismus heb aangewend, te danken heb (†).

Terwijl het eenvoudig Piëtismus, dat zich bij bloote godsdienstige zamenkomsten bepaalde, zonder daarom de openbare Godsdienst te verzuimen, steeds meer verdraagzaamheid en zelfs achting en vertrouwen gewon, inzonderheid waar het door beminnewaardige persoonlijkeden vertegenwoordigd werd, zoo moest daarentegen het *Separatismus*, dat zich naast hetzelfde plantte, en dat met de hoogste minachting over Kerk, predikambt en sakramenten oordeelde, onder het volk groote ergernis verwekken.

(*) Zie KNAPP'S evangelischen Liederschatz en het ontwerp tot het Württembergisch Gezangboek. — Geistliche Liederbüschel 1777. Daarbij vervaardigde hij nog andere geestelijk-wereldlijke gedichten, die meest voor de behoefte van het landvolk berekend waren, in een naïven, daarom ook ligt aan misduiding onderworpen toon, als b. v. het passementwerkerslied, waarin alle verrigtingen des bandwevers op het geestelijke toegepast en de Heiland »de bandheer'' genoemd wordt. Zoo heeten in de volkstaal van het land de Bazuelsche bandfabrikanten, welke de bestellingen geven.

(†) Zij staat onder het opzicht van den heer antistes BURCKHARDT.

In eenige streken van het kanton, b. v. in het dorp *Zeglingen*, waar een zekere DANIEL RIGGENBACHER aanwezig was, hadden zich lieden geheel en al van de kerkelijke gemeenschap afgescheiden en zochten ook anderen door allerlei middelen tot zich over te halen. Zoo berigt de predikant SEILER uit *Frenkendorf* (4 Januarij 1743), hoe een zekere DANIEL (*) uit *Zeglingen* op een kersmorgen na het Avondmaal in de eerste herberg te *Frenkendorf* gekomen was en de uit de kerk huiswaarts keerende Avondmaalgangers aangesproken had, wat zij in de kerk gedaan hadden? Toen zij antwoordden, dat zij aan de tafel des Heeren geweest waren, hernam hij: Hij had van dezen pijp tabak, welke hij juist aanstak, meer nut dan zij van hun broodeten. Zulke vermete le uitdrukkingen mogten niet ongestraft blijven, RIGGENBACHER en onderscheidene van zijne soort werden in het tuchthuis gezet en door de geestelijken in het verhoor genomen. Daaruit bleek het, dat hunne verachting van de sakramenten minder met eene roekelooze gezindheid, dan veeleer met hunne overspannen begrippen van de kerkelijke tucht in verband stond. Des te minder was het tuchthuis de weg, hen van hunne verbijsteringen af te brengen. Nogtans werd deze weg tot herhaalde malen van den wereldlijken kant beproefd, hoezeer ook de geestelijken aanvankelijk tot zachtheid aangeraden hadden, daar zij van de regte grondstelling uitgingen, dat men door aangewende strengheid de eenmaal met geestdrijverij besmetten slechts in hunne meeningen versterkte (†). Doch op nieuw

---

(*) Waarschijnlijk dezelfde RIGGENBACHER, zie den Manuscripten band No. 105. (tusschen lett. d. en e.)

(†) Vergel. Acta eccles. (Ms.) 184. 204. 235.

werd voorzigtigheid ten aanzien van vreemde leeraars, die zich in stad of land zochten in te dringen, als een hoogst noodzakelijke maatregel aanbevolen. » Voor deze vreemde *insluipers*” heet het, moest men zich het eerst wachten. De raad kondigde daarom in December 1746 de volgende hoogst merkwaardige kennisgeving af: » er zullen geene vreemde leeraars of leeraressen meer alhier geduld worden, maar dezulken weggevoerd en ten dien einde het verbod, dat niemand dergelijken opeene boete van vijftig gulden opneme en herberge, in stad en land vernieuwd en afgekondigd worden.’ Niet te min maakte het Separatismus in stad en land meer en meer voortgang. Hier en daar ver- toonde het zich in verband met wonderlijke ver- schijnselen, met stuipachtige toevallen, met helderzien en dergelijken. Doch dat het geweld slechts een nieuw martelaarschap te voorschijn riep, daarvan kon men zich spoedig in de stad zelve nader over- tuigen. Een Franschman, JOHANNES MAINFAIT, werd in het jaar 1750 wegens Separatismus vóór zijne ver- banning aan de kaak en te pronk gesteld. Dit verwekte onder zijne talrijke aanhangers grooten onwil. Eenigen derzelven vielen den veroordeelde, juist toen hij door den scherprechter uitgeleid werd, op de openbare markt om den hals, om hem voor de geheele wereld als hunnen broeder hunne liefde te bewijzen. Anderen gaven hem in redelijk aan- tal het geleide voor de poort. Daarover te rede ge- steld, verklaarden zij opentlijk hunne verkleefdheid aan den onregtvaardig veroordeelde en hun afschuw van de onverdraagzaamheid der regering. De liefde van CHRISTUS — zeiden zij — had hun aangespoord

om dus te handelen; men moest God meer gehoorzaam zijn dan de menschen.

Nu werden er met de van Separatismus verdachte personen meer verhooren door de geestelijken ingesteld. Het bleek, dat onderscheidene aanzienlijke burgers in de stad tot de Separatisten behoorden. Hunne meening was die, dat zij de Kerk in haren tegenwoordigen toestand voorzeker voor bedorven hielden en daarom zich van de gemeenschap afzonderden. Onder anderen zeiden de Separatisten in *Klein Basel*, zij konden geene Christelijke gemeenschap met zulke lieden houden, die bij de schandelijke maskeraden op Vastenavond vreugde genoten en zich zelfs als onredelijke dieren verkleedden (*) of ten minste in dergelijke heidensche dingen genoeg vonden en dezelve door toestemming der overheid bevorderden. Een ander Separatist beleed, dat hij het gewone kerkgebed niet konde mede bidden, om dat men daarin ook voor de *universiteit* bad, en deze ook een dans- en schermmeester onderhield, hetwelk met Gods Woord strijdig was (†). Daarin stemden de meesten overeen, dat de Godsdienst der heerschende Kerk reeds daarom niet stichtelijk was, dewijl men slechts de predikatie aanhooren, en niet ook vragen en *medespreken* mogt. De doop werd door de daarmede verbonden wereldsche pracht en doopmalen ontheiligd. Tot het Avondmaal werden ook de roekeloozen toegelaten, de kerkelijke tucht was in ver-

---

(*) De gilden en genootschappen hielden tot op den nieuwsten tijd op Vastenavond hunne optogten, waarbij ook hunne wapendieren, leeuw, grijpvogel enz. optraden.

(†) Zie manuscriptenband No. 453.

val. Anderen gingen nog verder, daar zij openlijk beleden, dat het vooral op den *doop des Geestes* en op het *inwendig Avondmaal*, op de geestelijke gemeenschap met den Heer zelve aankomt; de *teekenen* kon men des noods ontberen; ja een goed Christen kon zich den dood van JEZUS herinneren, zoo menigmaal hij te huis brood eet en wijn drinkt. Ook de Bijbel werd beter door den Heiligen Geest in het inwendige verklaard, dan door de predikatie eens menschen van den kansel. Nog anderen verklaarden zich ook tegen de kinderdoop en den eed, doch waarin hun niet allen toestemden. Verder hadden eenige Separatisten hunne dooden in stilte voor de poort begraven, opdat zij niet met de goddeloozen te zamen rusten zouden. Van haren kant weigerde dan weder de Kerk der Separatisten de gebruikelijke afkondiging van hunne overledenen. Nadat de predikers te vergeefs beproefd hadden, de Separatisten van hunne begrippen afte brengen, werd er *een scherpe remedie*," gelijk de taal der kanselarij het noemde, aangewend. Aanzienlijke burgers en burgesen werden op water en brood in het tuchthuis opgesloten, waar de tuchthuisprediker en keizerlijke dichter JOHAN JAKOB SPRENG (*) hen bekeeren moest. Of het zijne welsprekendheid en zijn theologisch-pastoraal inzicht gelukt zij, de verdoolden tot andere gedachten te brengen of de »scherpe remedie" van het tuchthuis, weet ik niet. Maar *dat* weet

---

(*) JOHAN JAKOB SPRENG, tijdgenoot van DROLLINGER, geb. 1699 te Bazel, gest. als hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis, de Grieksche taal en dichtkunst in 1768, een man niet zonder talent, maar een voorbeeld van pedanterie.

ik, dat zulkeene handelwijs gewis niet Protestantsch was, schoon ook zulke misslagen in de Protestant-sche Kerk van den aanvang af waren begaan geworden. Naar deze misslagen verwezen ook de Separatisten en zochten daarmede hunne scheiding van de Hervormde Kerk te regtvaardigen. Een door de Separatisten MIVILLE en FÄSCH tegen professor BECK (*) uitgegeven geschrift zegt onder anderen: »CALVIJN, de grondlegger der Hervormde Godsdienst had zijne handen met bloed bezoedeld, want door zijn opstoken was de opregte en vrome SERVETUS te Genève op groen hout verbrand geworden, dewijl hij in CALVIJNS bedrog niet had willen toestemmen. De tegenwoordige schriftgeleerden waren CALVIJNS kinderen, daar zij diegenen uitroeiden, welke hun tegenspraken. Zoo had CHRISTUS niet gehandeld. Hij had de zijnen bevolen, om zijns naams wille te lijden, niet anderen te vervolgen.” SPRENG had intusschen werkelijk de vreugde, dat velen van de hardnekkigste Separatisten zich voor overwonnen verklaarden en, na hunne vrijlating uit het tuchthuis, hem nog met brieven van dankzegging vereerden. Ook zou hij daarvoor door de regering beloond zijn geworden (†). Nogtans duurde het Separatisme in stilte voort en verdween eerst daarna meer, toen de

---

(*) JAKOB CHRISTIAAN BECK, professor der Godgeleerdheid te Bazel, geb. 1711, gest. 1785, vervaardiger van een zeer nuttige Concordantie en Godgeleerde Compendiën, schreef tegen die sekte: *Unground des Separatismus*. Bazel 1753. Daartegen verscheen, onder teekend door HANS ULRICH MIVILLE en HIERONYMUS FÄSCH: *Kurzer Bericht auf das in Basel wider die von der Welt also genannten Separatisten herausgegebene Traktätlein*. 8 Seiten in 4.

(†) OCHS VII. S. 615.

broedergemeente, waarvan wij later spreken zullen, ook bij ons eene verdere uitbreiding verkregen had.

Onder de mannen, welke het Mysticismus en Piëtismus in *Zwitserland* bevorderden en tevens als schrijvers werkten, onderscheidde zich behalve den reeds genoemden HIERONYMUS D'ANNONE de omstreeks 20 jaren oudere Bernsche prediker SAMUEL LUTZ (LUCIUS), een man, die niet zonder geest, maar ook niet vrij van geestdrijvend, phantastisch wezen was. Wij willen, om ook hier eene *persoonlijke* aanschouwing te verkrijgen, bij hem nog wat vertoeven. In het jaar 1674 geboren, deed LUCIUS, de zoon van een landpredikant, reeds als kind veel van zich verwachten (*). In zijn zevende jaar sprak hij niet slechts reeds vaardig Latijn, maar las het Grieksch en Hebreeuwsch zonder stooten en verstond ook reeds veel van het gelezene. Maar om denzelfden tijd hadden er ook reeds merkwaardige geestelijke aanvechtingen bij hem plaats. » Na het zevende jaar, zoo verhaalt hij ons zelf, liep mij de duivel na tot in het twaalfde jaar en zocht mij aan lijf en ziel te verderven; verschrikte mij met nachtelijke verschijningen en helsche ingevingen, en had ik geen mensch, die zich mijner zoude aangetrokken hebben. Eens verscheen mij de Satan op den helderen dag in eene ongehoorde groote gestalte met rook en bliksem, ik zag en beschouwde hem eene wijl, meenende dat het een reus was, tot hij mij grijnzend aanzag, ontzettend

---

(*) Zie Lebenslauf Herrn Samuelis Lucii, gewesenen Predigers u. s. w. Bern 1751, en vergelijk daarmede den christlichen Volksboten, Jahrgang 1841.

vreeselijk klapte, dat alles in mij opsprong en ik erbarmelijk begon te schreeuwen, waardoor hij verdween. Doch van het twaalfde tot het zestien-
de jaar mogt ik Gods genade en goedheid merke-
lijk ondervinden, mijne ziel genoot dikwijls zalige
gewaarwordingen. Toen ik het heilig Avondmaal
voor de eerste maal ontving, werd mijne ziel met
zulke bovennatuurlijke hemelsche vreugde overgo-
ten, dat de tranen als waterbeekjes over de wan-
gen vloten, en deze genadestraal bleef mij vele
jaren in het gemoed." Nogtans klaagt hij, dat de
studie der wiskunde en der klassieke schrijvers hem
weder van God afgetrokken had en eerst toen hij
de heilige Schrift weder ter hand had genomen
om de Godgeleerdheid te bestuderen, had zich ook
de genade Gods weder in hem verlevendigd. In-
tusschen was er toenmaals nog veel huichelarij me-
de onder geloopt, hij had anderen willen bekee-
ren, eer hij zelf bekeerd was, en eerst eenmaal in
een' slapenloozen nacht (hij weet zelfs het uur aan
te duiden) des morgens ten drie ure (hij was toen
25 jaren oud), was het hem, alsof God uit een
wervelwind met hem sprak; hij hoorde en voelde
niets meer van deze wereld, ieder woord, dat hij
hoorde, was een donderslag voor hem. Hij
zag in den diepsten afgrond des verderfs en voelde
zich in denzelven nedergestooten, verzonken onder
de verdoemden. In deze vertwijfeling wilde hij
(gelijk eens GICHTEL in een' dergelijken toestand) de
hand aan zich zelven slaan en met geweld aan
zijn leven een einde maken; maar Gods hand hield
hem terug. De woorden van den Psalmist: al bed-
dede ik mij in de helle, ziet Gij zijt daar, over-
tuigden hem, dat men God ook door den dood niet

ontvlieden kan. Drie uren bragt hij in den vreeslijksten zielestrijd door. Toen viel hem in zijne angst in, wanneer JEZUS nog op de wereld ware, dan wilde hij tot hem gaan en hem vragen, of er dan geene genade meer te hopen was? Maar hoe? zoo werd het hem verder om het hart — werkt niet JEZUS voortdurend door zijne leden? Een vriend kwam ter regter ure hem troosten. Dezen vriend klaagde hij, dat hij een groot zondaar was. Het antwoord was: wie zijne zonden belijdt en laat, die zal barmhartigheid ontvangen en vergeving van den Heer. Als in een oogenblik verdwenen de schaduwen des doods, hij zag zich weder in het land der levenden, schepte hoop, en ofschoon hij nog 14 dagen vol sidderen en beven was, zoo was het hem toch te moede, als een' die uit den watersnood van eenen verschrikkelijken storm in de vreedzame haven binnengeloopen was.

Wie denkt niet bij deze schildering aan een' dergelijken strijd van LUTHER in het Augustijnerklooster te *Erfurt* en aan den troost, waarmede die oude priester hem troostte? » Daar was nu, vaart LUCIUS voort, dewijl de Geest des Heeren er in geblazen had, alles goed (in mij) verwelkt, als een bloem des velds, alle eigengeregtigheid verdwenen, alle roem verloren, en ik heb geleerd mij voor God te buigen en Hem te vreezen al mijn leven lang." Doch daarmede was slechts de eerste grond tot het geloof gelegd. Nog vele kampstrijden moest hij doorstaan, en hier waren het juist de aangevochten schriften van LUTHER, waarin hij steeds grooten smaak vond; doch vooral beurde hij zich op door de vriendelijke gestalte van CHRISTUS.

Bij de inwendige kampstrijden voegden zich de

uitwendige. Lucius had bij zijne studien niet op brood en verzorging gezien. »Ik dacht, zegt hij, noch aan inkomen, noch predikantsplaats, noch huwelijk, ik had een afkeer van beide, mijn zin stond slechts naar prediken ginds en her, en zielen te gewinnen. En werkelijk kwam hij in lange tot geen vaste bediening. Eerst nadat hij 23 jaren lang eene onbeduidende wachtpost, de Duitsche predikantsplaats te *IJverdon*, voorzien en onderscheiden beroepen naar buitenslands afgeslagen had, kreeg hij de predikantsplaats te *Amsoldingen* en eindelijk die te *Diesbach* in het kanton *Bern*. Reeds bij zijn verblijf te *IJverdon* werden beschuldigingen tegen hem aangeheven, alsöf hij te streng predikte, de lieden van het gebruik des Avondmaals afschrikte, tweespalt in de familien aanrigtte en in het gemeen het Piëtismus bevorderde. Hij zag zich genoodzaakt, in een bijzonder geschrift zich te verdedigen (*). Ook de genootschapseed, waarvan vroeger de rede was, veroorzaakte hem veel bekommering. Hij had zich laten overreden, dien even als de andere predikers bij de aanvaarding van zijn ambt te zweren. Maar van nu af was het hem, alsof hij den Heer verloochend had uit menschen vrees; die eed stond, gelijk hij zelf zegt, als de Cherub met het vlammend zwaard tegen hem over en belette hem den ingang in het Paradijs. Eerst toen hij de verklaring afgelegd had, dat hij liever zijn ambt nederleggen wilde, dan door dezen eed zijn geweten

---

(*) Getuigenis der waarheid of Verantwoording tegen de klagten en lasteringen enz. onder den naam van CHRISTOFFEL GRATIANUS.

bezwaren, en toen de regering hem desniettemin in zijne bediening liet, vond hij zich gerustgesteld.

Gedurende zijne predikantsdienst te *Amsoldingen* hield hij dikwijls, dewijl hij de lieden bij zijne huisbezoeken niet aantrof, bijeenkomsten op het open veld, aan den belommerden kant van een bosch, niet verre van den grooten weg. Iedereen had vrijen toegang; doch spoedig moest hij wegens het opzien en gesprek, dat deze bijeenkomsten veroorzaakten, dezelve weder opgeven. Met de Separatisten had hij geen gemeenschap, veeleer gaven hem deze gedurende zijn verblijf te *Diesbach* veel te doen. Ook de geestdrijvende rock kwam met hem in twist. Doch wel mag men LUCIUS met allen grond tot de Mystieken en ook tot de Piëtisten rekenen. Voornamelijk trad het *angstvallige* van het Piëtismus bij hem dikwijls zeer in het oogvallend te voorschijn. Hij rekende het zich toch tot zonde, dat hij op den raad van den geneesheer tot het gebruik van een mineraalwater besloten had, daar hem toch de Heiland gezegd had, dat Hij zelf zijn geneesmeester zijn wilde. Ook het zoete, gevoelige van het Piëtismus, zooals het zich in eene bloemrijke, niet altijd smaakvolle taal uitdrukt, treedt bij hem te voorschijn, hetwelk ook uit de door hem gekozen tevens gezochte boektitels duidelijk te zien is, als: de onder de wijnpers van Gods toorn liggende en zeer verpletterde druiventros, of: de onder de steekdistelen van menige wederwaardigheden bloeiende leliëntak der liefde, en andere. Maar ook de lichtzijde van het Piëtismus werd in hem openbaar. Zoo straalt zijne ootmoedige gezindheid op het duidelijkst in de volgende woorden door (*): » Wanneer

(*) Lebenslauf S. 304.

de aarde sedert hare schepping niets gedaan hadde, dan zulk een onnutten last als mij op haren rug reeds meer dan 50 jaren te dragen, zou zij daarmede hare verheerlijking genoeg verdiend hebben. O, dat ik tot mijn doelwit geraakte, en JESUS hoog en heerlijk wierd in vele harten, en *Hij* alleen berg en dal met Zijne heerlijkheid vervulde!" — »Zijn voordragt was, zegt zijn levensbeschrijver, niet oratorisch, of naar menschelijke wijsheid, om de ooren te kittelen, maar met betooning van geest en kracht; zijne rede was wegslepend, overtuigend, doordringend en als ingeslagen nagels." Hij had altijd een' grooten toeloop, velen kwamen ook uit nieuwsgierigheid, menigen om iets te vinden, dat zij als eene aanklagt tegen hem aanvoeren konden; doch steeds hadden zijne predikatiën en schriften grooten invloed op het Zwitsersche volk. Ook onderhield hij eene uitgebreide briefwisseling. Zijn einde was zijn leven waardig. Hij stierf den 28sten Mei 1750 in hoogen ouderdom.

Wij kunnen de geschiedenis van het Piëtismus in *Zwitserland* niet verlaten, zonder ook nog aan de ontaardingten te gedenken, welke ook hier die kwalijk bestuurde, zelf gekozen vroomheid ondergaan heeft, welke wij als de *nabootsing* van het Piëtismus, als deszelfs fanatisch karrikatuur aangeduid hebben, en dat wij nooit, wanneer wij billijk zijn willen, het Piëtismus zelf te last leggen, zelfs niet met *deszelfs*, daaraan eigendommelijke schaduwzijden verwisselen mogen.

Reeds bij de zoogenoemde *Separatisten*, waaraan wij te voren gedacht hebben, was veel onreins ingeslopen. Doch het vreeselijkste werkte het vergif der geestdrijverij bij de *Brügglersekte* in het kan-

ton *Bern* (*). Twee broeders HIERONYMUS en CHRISTIAAN KOHLER te *Bruggeln* in het gebied van *Rig-gisberg*, de een 30, de ander 26 jaren oud, zetteden zich in het hoofd, dat zij het getuigenpaar waren, waarvan het in de Openbaring van JOHANNES, Hoofdst. 11, heet: » ik zal mijne twee getuigen magt geven en zij zullen profeteren duizend twee honderd zestig dagen, met zakken bekleed.” Zij verkondigden de naderende komst van CHRISTUS, welke zij op Kersmis 1748 verwachtten. Een ongewoon rood, dat zich om dien tijd aan den hemel zien liet, gold hun als onfeilbaar teeken van bevestiging. Van zich zelven beweerden zij, dat zij niet zouden sterven; » de dennen waren nog niet gewassen, welke men voor hunne doodkisten zoude gebruiken.” Werkelijk maakte eens CHRISTIAAN KOHLER aanstalte, alsöf hij ten hemel varen wilde — hetwelk uit zeer natuurlijke gronden achterbleef. Verder gaven beide broeders voor, door hun gebed de zielen uit de hel te kunnen bevrijden, en begonnen, als eens TETZEL, een eigenlijken aflaathandel te drijven, waarbij zij in stilte over de goedhartigheid van diegenen zouden gespot hebben, welke hun in het goed geloof aan hun gezag groote stukken boter en kaas te huis bragten.

Doch dat was niet het eenig schandelijke in hun gedrag. Hunne leerstellingen zelve waren van *dien* aard, dat achter geestelijke spreekwijzen de grofste vleeschelijke lusten zich verborgen. Den wedergeborene was alles geoorloofd, wie eenmaal in den he-

---

(*) Het ontdekte geheim der boosheid in de Brüggler sekte enz. Zurich 1753.

mel aangeschreven was, dien schaadde niets meer, God zoude zijn naam niet weder uitschrappen; wanneer slechts de geest met God was, zoo mogt het vleesch doen, wat het wilde, dit raakte den geest niet; den reinen was alles rein; verder: de uitverkoren kinderen Gods behoefden niet te arbeiden, dat was goed voor de ongelooovige Heidenen en Babyloniers: dezen was het opgelegd, voor hen zich af te slooven; God gaf het den zijnen in den slaap. Deze leeringen droegen maar al te spoedig hare onzuivere vruchten. Die valsche profeten werden uit het land verbannen; echter vonden zij altijd weder sluipwegen daarheen terug, tot eindelijk, nadat de buitensporigheden der sekte zich in de vreeselijkste misdaden aan den dag gelegd hadden, HIERONYMUS KOHLER gevangen genomen en door de Bernsche regering in Januarij 1754 ter dood veroordeeld werd. Hij werd tot grooter afschrik op het schavot gebragt, aan een paal geworpd en het lijk verbrand. Maar ook hier kon de gestrengheid niet alles dempen. Het eenmaal uitgestrooide onkruid, dat juist ook toen gezaaid werd, als de lieden sliepen, woekerde nog immer voort en kwam onder verschillende vormen op verschillende tijden, ook in de nieuwste, weder onder allerlei geestelijke bedekselen te voorschijn.

Wij hebben nu de geschiedenis van het Piëtismus en met dezelve tevens die van het Mysticismus en der geestdrijverij in *Duitschland* en *Zwitserland* beschouwd. Wij hebben het doode vormenwezen der orthodoxie tegenover bijzondere verblijdende en krachtige verschijnselen, doch daarbij voorzeker ook weder veel onzuivers en verwards, ja zelfs schandelijks en verwerpelijks leeren kennen. Maar ook daar,

waar wij het beter en edeler Piëtismus aantreffen , konden wij de opmerking niet onderdrukken , dat de eenvoudige , gezonde wijze van SPENER , van wien het Piëtismus in *Duitschland* uitgegaan was , niet overal dezelfde gebleven is , en dat eene zekere , schoon ook welgemeende , echter te ver gedrevene angstvalligheid en eene herhaalde vormelijkheid en wettelijkheid de vrije , volkomen ontwikkeling van den Evangelischen geest even zoowel kluisters dreigde aan te leggen , als de zedelijke ernst van denzelfden aan de andere zijde met regt het ruwe , ongoddelijke leven beteugelde en tucht en eerbaarheid bij vele aanzienlijken en geringen in stand hield.

Gewigtige persoonlijkheden , die in staat zouden geweest zijn , aan het Piëtismus eene nieuwe wending , eene met den tijd overeenkomstige inrigting te geven , hebben wij sedert SPENER en FRANCKE niet ontmoet ; want ook de vrome predikers en liederendichters , die wij bij gelegenheid leerden kennen , waren meer ondersteuners , voortleidende organen van het Piëtismus , dan scheppende en nieuwe vormen gevende , reformatorische naturen. Het ontbrak dus het Piëtismus , zoover wij het tot hiertoe kennen , aan eene vaste persoonlijke waarde , aan eene kern , rondom welke het zich op nieuw kristalliseren konde , het was op den weg , in zichzelf te vervallen , in bijzondere sekten zich op te lossen en ten laatste te verdwijnen.

Doch nu traden in de eerste tientallen der XVIII^{de} eeuw mannen op , die op verschillende wijze op de geschiedenis van het Piëtismus en door dezelve weder op de geschiedenis van het Protestantismus invloed oefenden en daardoor eene nieuwe belangstelling aan de eene en een' nieuwen strijd der gees-

ten aan de andere zijde verwekten. Daartoe behooren de Wurtembergsche prelaat ALBERT BENGEL, de stamhouder van het Opperduitsche, Zwabische Piëtismus, met zijne geestverwanten HAHN, OETINGER HILLER en anderen, doch daartoe nog in een hooger graad, bijzonder wat de inrigting en het opzien betreft, dat hij verwekte, de graaf NIKOLAAS LODEWIJK VAN ZINZENDORF, daartoe verder de stichters van het Methodismus in *Engeland*, WESLEY en WHITEFIELD, daartoe ook in een' zekeren zin EMANUËL SWEDENBORG, LAVATER en STILLING. Eer wij intuschen in dezen nieuwen kring van gewigtige mannen intreden, zal het noodig zijn, nu de geschiedenis van het Piëtismus en de daarmede verwante rigtingen voor eenigen tijd te verlaten en de tegenovergestelde, van het positiefgeloof zich losrukkende filozofische en kritische rigting, welke zich nevens het Piëtismus en ten deele in den strijd met hetzelfde ontwikkelde, in oogenschouw te nemen, opdat wij dan des te eer weder het *tegenwigt* in de weegschaal der eeuw begrijpen, en zoo zullen wij dan het *Deïsminus en Naturalismus*, zooals het zich van *Engeland* en *Frankrijk* ook naar *Duitschland* verbreid heeft, nevens de bewegingen, die het op het gebied der Godsdienst en Godgeleerdheid verwekt heeft, in de volgende bijeenkomsten te beschouwen hebben.

TIENDE VOORLEZING.

VERLICHTINGSPROEVEN. DEISMUS EN NATURALISMUS. BOLINGBROKE. VOLTAIRE. DIDEROT. D'ALEMBERT. HELVETIUS. BARON VAN HOLBACH (*SYSTÈME DE LA NATURE*). J. J. ROUSSEAU. MARIA HUBER. EDELMANN.

Van de geschiedenis van het Piëtismus, welke wij in de vier vorige bijeenkomsten beschouwd hebben, wenden wij ons thans tot *die* rigting, welke een tijd lang aan de XVIII^{de} eeuw den naam gegeven heeft, daar men deze de verlichte of de filozofische eeuw genoemd heeft. *Verlichting*, *wijsbegeerte*, *verdraagzaamheid*, dat waren toch de groote leuzen des tijds. Over de verdraagzaamheid hebben wij te *zijner* tijd gesproken, spreken wij nu van de *verlichting*.

Het is bijzonder, hoe zekere namen, welke, louter taalkundig genomen, slechts iets goeds en lofwaardigs uitdrukken, ligt eene tweede beteekenis aannemen, welke daaraan een kwaden, of toch een dubbelzinnigen klank geeft.

Verlichting wilde gewis het Protestantismus en de Hervorming, *verlichting* wilde ook het Chris-

tendom. Een vijand der verlichting moet noodwendig een vijand des lichts zijn, een vriend der duisternis. Doch CHRISTUS noemt de zijnen kinderen des lichts, die in het licht wandelen moeten. Hij vermaant ons, het inwendig oog des geestes helder en open te houden, Hij vordert van ons, ons licht te laten schijnen, ja het niet onder de koornmaat te stellen, en zoo spreken wij dan van een' *kandelaar* des Evangelies, welken juist de Hervormers weder op deszelfs plaats gesteld hebben, nadat hij daar van afgerukt was geworden, en kenteekenen juist daarom de Hervormers als mannen des lichts. — Nogtans kan het ons niet ontgaan, dat de voorstelling van het licht zelve zeer verschillend is, en dat dikwijls de een datgene licht noemt, wat de ander als duisternis aanduidt en omgekeerd. Ook de Mystieker beroemt zich op het *inwendig* licht en meent in het licht te wandelen; terwijl de verlichter hem verwijt, dat hij in het donkere van zijn gevoel rondtast en daarentegen *zijne* leer als de echte voorstanderes des lichts aanprijst. Merkwaardig is daarbij de gang, dien ons Duitsch spraakgebruik genomen heeft. De eenen noemen de werking des lichts *verlichting*, de anderen noemen haar *opklaring*. Zuiver etymologisch schijnen beide woorden hetzelfde te willen uitdrukken, en toch bestaat er een groot verschil; ja, naar het eenmaal aangenomen spraakgebruik schijnt er zelfs het tegenovergestelde door uitgedrukt te worden, daar velen, die zich tot de verlichten rekenen, niets van opklaring weten willen, en diegenen, welke zich op hunne opklaring beroemen, met de verlichting spotten. — Het is iets dergelijks met de woorden *geest*, *vrijheid*, *le-*

ven. — Bij de Piëtisten (bijzonder der oudere tijden) heet een geestrijk schrijver iets geheel anders, dan wij gewoonlijk thans daaronder verstaan en evenzoo onderscheidt onze taal het *geestelijke* en het *geestige* op eene wijze, dat men dikwijls in verzoeking komt, het een als het tegenovergestelde van het andere op te vatten. Velen toch schijnt juist het *geestelijke* als ongeestig toe, terwijl datgene wat onze tijd dikwijls als geestig of geestrijk aanprijst, inderdaad hoogst ongeestelijk is. — *Vrijheid* is de leus van het Christendom, de leus van het Protestantismus, doch die vrijheid vooronderstelt bij diegenen, die haar niet uit zich zelve hebben, eene *verlossing*. En toch is het juist deze verlossing, van welke diegenen niets weten willen, die zich op hunne vrijheid beroemen. Wij moeten als Christenen een' *vrijen* geest hebben, *vrij* denken en *vrij* handelen. Doch hoe komt het, dat een vrijgeest, een vrijdenker een slechte naam geworden is, waarvoor menig Christelijk gemoed terugbeeft? — *Leven* verwekken uit den dood wilde het Christendom van het begin af; want gelijk CHRISTUS zich het licht noemde, noemde hij zich ook het leven. En toch wanneer de eenen van *opwekkingen* spreken ten leven, verstaan zij daaronder iets geheel anders, dan wanneer de anderen van *opgewekte* hoofden en geesten en van het *leven* roemen, dat van hen uitgaat.

Deze spraakverwarring is een groot kwaad en heeft in eene treurige begripsverwarring haren wortel. Ware verlichting en ware opklaring moesten elkander toch waarlijk niet in den weg staan, maar beide als werking van het *éne* licht, schoon ook naar onderscheiden kanten zich daarstellen, de

eene (de *verlichting*) naar den kant des gemoeds, de andere (de *opklaring*) naar den kant des verstands, doch beide weder in overeenstemming met elkander. Zoo moest ook het geestelijke immer geestig en eens denkenden geest waardig behandeld worden; maar het waarlijk geestige moest ook immer op het geestelijke leven opwekkend terugwerken. De vrijheid der kinderen Gods moest zich ook betoonen als vrijzinnigheid en vrijmoedigheid in menschelijke betrekkingen, als onafhankelijkheid van alle menschen instelling en willekeur, en wie eenmaal door God opgewekt is tot het inwendig leven, die moest ook wakker en opgewekt zijn naar buiten en ook in aardsche betrekkingen een rijk, opgewekt, gezond leven ontwikkelen.

Doch het is nu eenmaal zoo, dat de menschen immer scheiden, wat God te zamen gevoegd heeft, het Goddelijke en menschelijke, in plaats van door CHRISTUS verzoend en vereenigd te zijn, immer weder van elkander vallen, het geestelijke en wereldlijke, geloof en weten, verstand en gemoed, ernst en scherts, strengheid en zachtheid (en hoe die tegenstellingen ook heeten mogen) nog immer als harde tegenstellingen optreden en de echte bemiddeling derzelven nog altijd als een verloren paradijs voor ons staat, waarin de Cherub met het vlammend zwaard den ingang belet. Die zich in het eene vastzetten, zijn gewoonlijk voor het andere onvatbaar, of zij stellen zich zelfs tegen hetzelfde vijandig aan. De Piëtist, er alleen op bedacht, om zijn inwendig leven ongestoord en onbewegelijk te behouden, ziet met bedenking op de vooruitgang eener wetenschap, welke den twijfel opwekt en

houdt zich angstig verre van datgene, wat de wereld vrolijks en verblijdends in hare bonte kringen aanbiedt. De verlichter daarentegen ziet in iedere levendige uitdrukking van vroomheid een lichtschuw Piëtismus, in iedere besliste geloofsrigting dweeperij en draait dikwijls als DON QUICHOT met windmolens rond, in de meening van voor de opklaring en de vrijheid te strijden. Zoo zien wij dan ook in het begin der XVIII^{de} eeuw deze tegenstellingen scherper dan ooit uit elkander treden. Terwijl nog in de XVII^{de} eeuw de Piëtistische en de opklarende rigting te zamen *ééne* magt uitmaken, tegen over de oude orthodoxe (men denke aan THOMASius en SPENER), zoo waren thans orthodoxen en Piëtisten tot elkander genaderd, om een' gemeenschappelijken vijand te bestrijden, die — ten minste zoo als het hun toescheen — verwoestend in de Kerk inbrak. Welke bewegingen reeds de *Wolfaansche* wijsbegeerte veroorzaakt had, hebben wij vroeger gezien. En toch was deze Wolfaansche wijsbegeerte zeer onschuldig in vergelijking met datgene, wat onder den naam van *Deïsmus* en *Naturalismus* van *Engeland* en *Frankrijk* naar *Duitschland* zich verbreidde en of in naakte en onbedekte gestalte of ook meer op bedekte wijze optrad, ja tevens ook bij diegenen zich wist aan te bevelen, welke den goeden wil hadden het houdbare in de Godsdienst te verdedigen en slechts het onhoudbare op te geven.

Wij moeten nu de geschiedenis van het *Engelsch* Deïsmus, welke wij reeds in de vroegere Voorlezingen (*) behandeld hebben, hier weder opvatten.

(*) D. VI. bl. 279 v. v. Sedert is er een voortreffelijk historisch werk verschenen, in LECHLER, *Geschichte des englischen Deïsmus*. Stuttgart. 1841.

Wij hebben reeds daar gezien, hoe bereids in de XVII^{de} eeuw CHERBURY, HOBBS, SHAFTESBURY, TOLAND, COLLINS, WOOLSTON en meer anderen zich beijverd hebben, het geloof aan de positieve, geschiedkundige Openbaring te ondermijnen en daarentegen eene zoogenoemde Godsdienst der rede, als de voor alle menschen en alle tijden geldige, in hare plaats te stellen. Wij hebben reeds daar gezien, hoe dit streven bij den een uit een dieperen ernst, uit werkelijken inwendigen aandrang der waarheid voortkwam, terwijl bij anderen onreine hartstogten van hoogmoed, van eigenliefde, van zucht naar wereldsch genot er zich mede inmengden. — In de XVIII^{de} eeuw sloten zich WILLEM TINDAL, THOMAS MORGAN en inzonderheid de burggraaf BOLINGBROKE aan deze Deïstische rigting aan. Wij bepalen ons hier bij den laatsten, dewijl hij ons door de wijze van behandeling den overgang baant tot de Fransche Deïsten, welke nog meer onmiddellijk dan de Engelsche op den Duitschen toestand in de XVIII^{de} eeuw gewerkt hebben. BOLINGBROKE is de eigenlijke voorganger van VOLTATRE (*). Terwijl TOLAND, COLLINS, WOOLSTON, TINDAL, MORGAN zich meer met wetenschappelijke verklaringen en onderzoekingen bezig hielden, zoo verschijnt BOLINGBROKE volstrekt niet als de vertegenwoordiger van wetenschappelijk onderzoek, maar als de persoonlijk voorgestelde ligtvaardigheid, zooals zij onder den naam van beschaving en verlichting der eeuw zich meer en meer van de hoogere standen had beginnen meester te maken. Hij be-

---

(*) Zie over hem LECHLER, t. a. p. S. 396, en vergel. SCHLOSSER, Geschichte des 18 Jahrhunderts I. S. 417 ff.

diende zich daarom ook bij zijne aanvallen op de Christelijke Godsdienst meer van een lichtzinnigen en geestigen, dan van een ernstigen toon. De spotternij was het wapen, waarmede hij streed. HENDRIK ST. JOHN (geb. 1672) stamde uit eene oude adellijke familie en volbragt zijne studiën op de beroemde scholen van het *Eaton-college* en van de universiteit *Oxford*. » Eene schoone gestalte, fijne zeden, met een eigendommelijk mengsel van aanzienlijkheid en gemeenzaamheid, een levendige geest, eene gelukkige verbeeldingskracht, eene be- tooverende bevalligheid van spreken, maakten in de groote wereld zijn geluk.” Dit geluk genoot hij, van nature hevig en hartstogtelijk, zonder terug- houding, zoodat hij reeds in het 38ste jaar een uit- geleefde woesteling was. In de plaats van zucht naar genot trad nu de eierzucht. Als lid van het lagerhuis sloot hij zich aan de *Torypartij* aan. Onder koningin ANNA werd hij als burggraaf BOLING- BROKE tot pair verheven; verwisselde overigens al naar de omstandigheden zijne staatkundige kleur. Na de troonbeklimming van GEORGÉ I viel hij in ongenade; hij vlugtte, nadat hij titels en waardig- heden verloren had, om een regtsgeding wegens hoog verraad te ontgaan, in het jaar 1715 naar *Frankrijk*, waar hij door den pretendent tot ze- gelbewaarder benoemd werd, doch later koos hij weder de Whigpartij en kreeg in 1723 van GEORGE genade. Doch ook na zijne terugkeering in *En- geland* bleef hij vooreerst van de openbare aan- gelegenheden uitgesloten, en bepaalde zich bij het schrijven van boeken; daarna ging hij nog eenmaal (1735) vrijwillig naar *Frankrijk*, om zich, verre van alle staatkunde, aan letterkundigen arbeid te wijden.

Doch hij keerde op nieuw naar Engeland terug en stierf in een ouderdom van bijna 80 jaren, in November 1751. BOLINGBROKE beschouwde (gelijk reeds HOBBS gedaan had) de Godsdienst alleen uit het gezichtspunt der staatkunde. — Christendom en Kerk zijn slechts voor den Staat voorhanden. Uithoofde van deze lage en gemeene beschouwingswijze, verklaarde hij zich zelfs in het begin *tegen* de vrijdenkers, maar bloot daarom, dewijl *deze* door het omverwerpen van de positieve Godsdienst het gemeen het gebit uit den mond namen, hetwelk het toch naar zijne dierlijke natuur behoefde. Waarlijk dan zijn ons die echte vrijdenkers nog liever, die uit inwendigen drang der waarheid dwalingen verbreidden, waarmede zij de menschheid naar hunne wijze hoopten gelukkig te maken, dan dit fijn, hoofsch-aristocratisch ongeloof, dat *in* zijn ongeloof aan God ook dat aan de menschheid insluit. Voor zulk eene, den adelonzer natuur verloochenende gezindheid kon dan voorzeker ook de gansche geschiedenis der Godsdiensten, der Heidensche, zoowel als der Joodsche en Christelijke niet anders verschijnen, dan als een samenweefsel van priesterbedrog tot uitwendige staatsbedoelingen, of als eene vrucht van ijdele wijsgeerige haarkloverijen. De mensch kan toch slechts datgene weten, wat hem zijne zinnen leeren, en daaraan houdt zich de verstandige; doch voor den grooten hoop mag het goed zijn eene Openbaring te hebben, of veeleer iets, dat men daarvoor uitgeeft. En zoo weet zich dan ook BOLINGBROKE somwijlen te gedragen, alsöf hij zelf voor zijn persoon aan de Goddelijkheid van het Christendom in zijne oorspronkelijke gestalte gelooft, en alsöf hij bloot de *Godgeleerdheid*

verwerpt, welke zich in de volheid der tijden uit het eenvoudig Christendom ontwikkeld en met menigerlei dwaling vermengd had; maar op andere plaatsen werpt hij het masker van zich af en daar is hem JEZUS toch niets anders dan ten hoogste een Hervormer van het Jodendom, die zich zelven naar de Joodsche vooroordeelen schikte, wanneer hij ze zelf niet met het volk deelde. Een streng aaneengeschakeld systeem is in het gemeen bij BOLINGBROKE niet te vinden. Hoe zou dit ook van een' man verwacht kunnen worden, die de wetenschap even zoo smadelijk behandelde als de Godsdienst. Hem is toch de wijsbegeerte, welke andere Deïsten zoo hoog stelden, een belagchelijk ding, een spinnenweb van dwaasheden en ijdelheden; bij hem toch heeft ook de geschiedenis slechts waarde voor de tegenwoordige behoefte. Al het andere, wat de loutere weetgierigheid uit den schat des verleden tijds te voorschijn gebragt heeft, komt hem als eene nuttelooze antiquiteitenkraam voor; het geheele Oosten met deszelfs rijke dichtkunst, en dus de geheele middeleeuw, die spiegel van het Oosten in de Westersche geschiedenis, zij waren voor het huisbakken verstand van den Engelschman natuurlijk niets dan een lange tijd van duisternis en barbaarschheid, waardoor hij toch slechts zijne eigene barbaarschheid verried. En toch was dat *die* wijsheid, welke thans steeds begeeriger door de eeuw opgeslurpt werd. Het gevoelen van het zoogenoemde goede genootschap, zooals het zich van de tijden van LODEWIJK XIV daargesteld had, was BOLINGBROKES hoogste gezag. Wat daar bespot werd, bespote ook hij, en wat *hij*, de beschaafde man naar de wereld, bespote, dat belachten met hem

duizenden ellendige napraters. « Een publiek van onwetenden, » zegt SCHLOSSER in zijne geschiedenis der XVIII^{de} eeuw (*), » van blindgeloovigen of dweepers volgt de mode en de toongevers, heden BOLINGBROKE en VOLTAIRE, morgen hunne hevige tegenstanders; deze zoogenoemde groote wereld wordt als bladeren door den wind bewogen. » Men kan intusschen den bijval, dien BOLINGBROKE vond, begrijpen, wanneer men zich herinnert, hoe wijsbegeerte en geschiedenis tot hiertoe als bloote geleerde zaken, zonder betrekking op het leven beschouwd waren geworden. Van de omslagtige, gemaakte behandeling der wetenschap was de sprong in de losse, bevallige manier wel een gewaagde, maar niet onverwachte sprong. Doch eenmaal gedaan, trok zij duizenden mede. Wij hebben BOLINGBROKE den voorganger van VOLTAIRE genoemd, en met VOLTAIRE duiden wij die gansche rigting aan, welke wij als de zoogenoemde opklaring der eeuw thans op het oog hebben. Het kan hier niet ons oogmerk zijn, eene geschiedenis van VOLTAIRE of eene kritiek zijner schriften te geven. Er zijn te dezer plaatse reeds vóór jaren over de Moralisten van *Frankrijk* voordragten gehouden geworden (*), die veel ligt bij velen uwer nog in herinnering zijn, waarin ook VOLTAIRE zijne beoordeeling vond, en werkelijk kon ook slechts in verband met de overige Fransche letterkunde, welke hier buiten ons bereik ligt, volledig over een' man geoordeeld worden, die een der hoofdvertegenwoordigers van deze letterkunde

---

(*) Bd. I. S. 424.

(†) Door VINET. (Het een en ander is daarvan in den *Semeur* medegedeeld).

in het begin der eeuw geworden is. In onze geschiedenis van het Protestantismus hebben wij meer slechts den invloed van VOLTAIRE op de Duitsch Protestantische wereld te beschouwen, en wat van daar hem zelve betreft, meer slechts vlugtig aan hem te gedenken, dan zijn beeld op nieuw voor te stellen. Wij hebben hem reeds als den stoutmoedigen voorvechter van de verdraagzaamheid, als den verdediger van eenen door het fanatisme vermoorden Protestant leeren kennen. Doch dit, en tevens ook de beschrijving van de vervolging der Protestanten in zijne geschiedenis van LODEWIJK XIV is ook de eenige verdienste, welke VOLTAIRE ten aanzien van het Protestantismus heeft, en ook deze verdienste is in velerlei opzichten voorwaardelijk en beperkt. — Protestantismus en Catholicismus golden bij hem toch beide slechts als verschillende vormen van hetzelfde bijgeloof, hetwelk hij zich voorgenomen had met wortel en tak uit te roeijen. Met welk fanatisme hij hierin te werk ging is bekend. Hij was het nu moede te hooren roemen, zeide hij, dat twaalf mannen toereikend geweest waren, om het Christendom in de geheele wereld te verbreiden, *hij* wilde het bewijs leveren, dat *één* toereikend was om het te verstoren (*).

Het eerste geschrift, waarin VOLTAIRE tegen het Christendom optrad, was zijn dichterlijke brief, *Epître à Uranie*, dien hij kort na zijne terugkomst uit *Engeland* (1728) uitgaf. In dit geschrift spotte hij met de voorstellingen van den zondeval, van de erfsonde, van de genoegevoening van CHRISTUS, van de eeuwigheid der helsche straffen, als met

---

(*) CONDORCET, Vie de Voltaire. (Oeuvres 1789. Tom, 70. p. 113.)

voorstellingen, die hij met de gezonde rede en met het denkbeeld van een' goedertieren God niet rijmen konde. Zoo bepaald hij intusschen reeds hier zich *tegen* het Christendom verklaart, zoo welbespraakt uit hij zijn geloof aan God en aan de mogelijkheid om dien God te dienen, ook zonder Christen te zijn, waarin wij juist het karakteristieke van het *Deïsme* hebben te erkennen, in deszelfs onderscheid van het wezentlijke Atheïsme. »Slechts een onzinnige, zegt VOLTAIRE, zal God lasteren, ik bid hem aan, Christen ben ik niet, doch alleen dewijl ik op deze wijze God beter beminnen kan. (Eveneens zeide SCHILLER later, dat hij uit Godsdienst geene positieve Godsdienst omhelsde).

Er bestond een tijd, dat men de schriften van VOLTAIRE als met ketens vastkluisterde en achter grendels bewaarde, om ze aan de blikken van diegenen te onttrekken, welke daaruit het vergif des ongeloofs hadden kunnen inzuigen. Doch ik geloof gerust te mogen zeggen, dat de schriften van VOLTAIRE heden ten dage op een *zedelijk* en *wetenschappelijk gevormd* mensch (hij moge overigens een godsdienstig gevoelen hebben, zooals hij wil) niet meer dien indruk kunnen maken als veelligt vroeger. Afgezien van al het Godsdienstige en Christelijke doet zich toch ook in de overige begrippen van VOLTAIRE over geschiedenis, over letterkunde, over dichtkunst nevens enkele wel is waar geestrijke en vernuftige invallen eene ligtvaardigheid en oppervlakkigheid van oordeel kennen, zooals zij den denkenden en dieper navorschenden geest slechts terugstoot, zoodat wanneer thans iemand ondernemen wilde met de wapenen der wetenschap het Christendom te bestrijden, hij ten hoogste slechts

zijne pijlen aan de satyre van VOLTAIRE scherpen en spitsen, doch niet de wapenen zelve van hem ontleenen zoude kunnen. Desniettemin zijn VOLTAIRES meeningen thans nog onder eene groote klasse van menschen verbreid, zonder dat deze van VOLTAIRE ooit een letter gelezen hebben, noch zelfs groote begeerte toonen, de 70 boekdeelen te doorlezen. Zij zuigen hem op duizend andere wegen in en komen even spoedig tot het doel. Maar waar is tegenwoordig deze aanhang van VOLTAIRES leer het magtigste? Niet onder de waarlijk beschaafden, niet onder de vertegenwoordigers der wetenschap, niet onder geleerden en wijsgeeren, welke deze namen slechts van verre verdienen, maar onder die groote klasse van halfbeschaafden, van lieden, die niet in staat zijn een eigen oordeel over goddelijke dingen te vormen, die, terwijl zij zich schamen, eenvoudig aan den Bijbel te gelooven, geen bedenking hebben, op het een of ander nieuwsblad te zweren en zich onder de vanen van dezen of genen partijman te stellen. Zoo ben ik overtuigd, dat een groot deel van datgene, wat in de jongste dagen onder ons volk zich als *Straussianismus* aangekondigd heeft, wanneer men het naauwkeuriger ontleedt, veel minder de uitdrukking van STRAUSS of in het gemeen de uitdrukking eener bepaalde kritische of filozofische school dan veeleer de weerklink van VOLTAIRE is, wiens verouderde wijsbegeerte, met het blanketsel van Duitsche wetenschappelijkheid slechts ligt overtogen, thans in de lagere kringen weder herleeft, terwijl zij vroeger de hoogere gezelschappen beheerscht had (*).

(*) Dit zou ligt tegengesproken kunnen worden, daar juist eene

Wanneer het b. v. tot de ware wetenschappelijke beschaving behoort, dat zich iemand uit de bekrompenheid van zijn' eigen geest, van zijne eeuw, van zijne vooroordeelen in vreemde tijden, in de denkwijze van verledene geslachten weet te verplaatsen en zich de beschouwingswijze van andere volken eigen te maken, dat hij in staat is zich met gemak uit de dagelijksche wereld van zijn mat verstandelijk proza in de zuiverder lucht eener dichtertelijke, denkbeeldige wereldbeschouwing te verplaatsen, hetwelk juist diegenen voortreffelijk gelukt (*), die heden ten dage het hooger gezag van het Christendom bestrijden, zoo vinden wij van dat alles bij VOLTAIRE niets. Wij zien hem,

---

met de toestel der *hoogere* en *hoogste* beschaving toegeruste School het zich tot eene verdienste rekent, door de magt der wijsbegeerte niet slechts het Christendom, maar ook alles wat tot hiertoe bij de menschen Godsdienst heette, vernietigd te hebben, ja, die zich daarbij onbevreesd op die Fransche wijsgeeren als ook hunne voorgangers beroept. Maar zonder dat wij de *grondleggers* en *verbreiders* dezer wijsbegeerte datgene betwisten willen, wat zij en anderen beschaving noemen, zoo vragen wij toch: wie zijn hunne eigenlijke discipelen? Of het zijn zulken, die zelve dadelijk in het verstoringsproces begrepen zijn (medearbeiders der sekte), of het is toch weder, wanneer wij van de *grondleggers* afzien en naar degenen die ontvangen vragen, die ruwe en halfbeschaafde massa, welke het slechts welkom zijn kan, het slijk hunner stoffelijke denkwijze met dit zaad te kunnen bevruchten. Die noemen zich dan inderdaad ook de *beschaafden* par excellence. Maar aan de *ware* beschaving, welke God zij dank! door *Duitschland* verbreid is, en die juist niet in eenzijdige verstandsbeschaving en sofistische dialectiek, maarnog in geheel iets anders bestaat, zal die magt zich even gewis breken, als de oude zuurdeeg van VOLTAIRE door haar verdreven en overwonnen is geworden.

(*) Ten minste dáár, waar zij niet van voren verblind zijn of het zijn willen.

pralende met zijn inderdaad schitterend vernuft en met vlugtig opgeraapte kennis van natuur en geschiedenis, op den Bijbel jagt maken, even als een moedwillige knaap op een vlinder of eene bloem jagt maakt, alle schakering der kleuren met ruwe hand uitwischt en het teeder maaksel voor onze oogen vernielt, of gelijk wanneer een ander in eene vervoering van overmoed aan een schoon antiek beeld een snorbaard of iets dergelijks beschildert, om het lagchen der schoolmakers op eene kinderachtige wijze gaande te maken. Even zoo legt VOLTAIRE zich op de kunst toe, om de edelste gestalten des Bijbels op zulk eene belagchelijke en plumpe wijze in een zwart licht te stellen en verschoont dan, wanneer hij eenmaal aan den gang is, zelfs de gestalte van den menschenzoon niet van deze bezoedeling. Alles moet onder zijnen hollen spiegel belagchelijk worden; alles de grijnzende trekken aannemen, die zijn eigen aangezicht zoo zeer mismaken.

Wij willen VOLTAIRE eene zekere scherpzinnigheid en de geschiktheid om oneffenheden te ontdekken, welke anderen zonder erg voorbijgaan, niet ontzeggen. Hij heeft op menige zulke oneffenheden in de Schrift, op menige niet ligt ter zijde te stellen chronologische, historische, dogmatische zwarigheden, ja zelfs op gedeeltelijke tegenstrijdigheden opmerkzaam gemaakt, die van ouds de uitleggers in verlegenheid gebragt hebben; ofschoon hij toch ook hier het meeste niet eens zelf ontdekt, maar aan eenen CELSUS, PORPHYRIUS of de Engelsche Deïsten ontleend heeft. Doch wat de laatsten met grooteren ernst ter sprake gebragt hadden, dat heeft hij, meest de echo van BOLINGBROKE,

ligtzinnig voor aller oogen op straat geworpen, opdat het door ruwe voeten vertreden wierd. Vernemen wij slechts, hoe hij b. v. de scheppingsgeschiedenis behandelt. Daar maakt hij er dan grootten ophef van, dat het licht vier dagen daar geweest was vóór de zon! — Dat de mensch naar Gods beeld geschapen zij, een denkbeeld, dat alleen vermag het gevoel onzer menschenwaarde uit het stof te verheffen, is hem een bewijs, dat mozes zich God als een *menschelijk ligchaam* moest gedacht hebben en hij schaamt zich niet er tot opheldering bij te voegen, dat de katten zich hunne goden wel als katten zouden voorstellen. Over den boom der kennis van het goede en kwade maakt hij de dwaze opmerking, dat men wel gehoord had dat de wijn den mensch *spraakzaam* maakt, maar niet *geleerd*; doch dat eindelijk een *boom* iemand geleerd maken kon, dat was toch iets al te zeldzaams! — Zoo gaat het door het geheele boek voort, hetwelk hij onder den aanmatigenden titel *la bible* enfin *expliquée* uitgegeven heeft. Wij willen het niet verder vervolgen. Maar om de waarheid te huldigen willen wij herinneren, dat VOLTAIRE door den *tijd*, waarin hij leefde en die hem onmiddellijk voorafging, wel tot het treurig begrip konde gebracht worden, dat de Godsdienst eene uitvinding van priesters en eene bron van onverdraagzaamheid was. VOLTAIRE zelf was onder de Jezuïten opgevoed geworden, hij had *met* de Bijbelleer ook de gansche Catholiek-Scholastieke Kerkleer, *met* de Bijbelsche geschiedenis ook de Legende ingezogen; beide verwarde hij nu met elkander. Met het een viel bij hem ook het ander. Tot scheiding der elementen ontbrak het hem aan het rustig verstand en wij mo-

gen er wel bijvoegen, aan dien eenvoudigen, redelijken zin, aan die naauwgezetheid, zonder welke niemand in het bezit der waarheid komt. Het Protestantismus kende hij slechts van deszelfs harde, strenge zijde, zooals het zich bij de *Calvinisten* van *Frankrijk* voordeed, en van deze zijde kon het *hem* het minste bekoren; echter ook voor de gemoedelijke opvatting van hetzelfde, in den geest van het *echte* Lutherdom zou hij, wien het aan gemoedelijkheid en verbeeldingskracht ontbrak, bezwaarlijk den regten zin gehad hebben (6). De zelfzucht en de ijdelheid van zijn wezen belette hem ieder ingaan in eene vreemde individualiteit. Godsdienst wilde voorzecker ook *hij* hebben, maar slechts *zijne* Godsdienst. Op eenige plaatsen prees hij wel is waar de *zedeleer* van JEZUS, doch op andere plaatsen trof ook *deze* zijne scherpe berisping. Daarentegen beroemde hij zich voortdurend op zijn geloof aan *God*. Maar welk een God was deze God van VOLTAIRE? Een hoogst wezen, over welks bestaan de rede bestendig in twijfel met zich is, eene hoog in de wolken

---

(6) Het is eenigzins twijfelachtig, wat de schrijver hier verstonde door de harde en strenge zijde van het Protestantismus, zooals het zich bij de Calvinisten van *Frankrijk* voordeed, en waartegen hij de gemoedelijke opvatting van hetzelfde in den geest van het *echte* Lutherdom overstelt. Verstonde hij er door de harde en strenge voorstelling van het Goddelijk raadsbesluit? Doch deze was immers te dien tijde reeds in den echten geest van CALVIJN door eene naauwvere verbinding met de onbepaalde aankondiging van Gods genade in beter licht gesteld? Of doelt hij op de strenge zedeleer met het stelsel van CALVIJN verbonden? Dan lag de schuld van VOLTAIRES tegenzin geheel in zijn ligzinnig karakter, hetwelk zich dus ook met de zedeleer van JEZUS niet verdragen kon: de *echte* gemoedelijke voorstelling dier leer zou dan ook dien tegenzin niet hebben kunnen verminderen, maar veeleer vermeederen.

zwevende afgetrokkenheid des verstands, zonder hart en zonder liefde, zonder bepaalde betrekking tot de wereld en tot de menschen, een God die slechts gezocht en gegist wil worden door het verstand der verstandigen, maar zich niet vinden laat van het hart, zich niet aan de menschen menschelijk openbaart in de geschiedenis, nog veel minder treedt in hunne geringe betrekkingen en aangelegenheden. Men noemt dit gevoelen juist het *Deïstische*, dewijl het slechts een' God, een' *vreemden* God, eenen *Deus* heeft, even als ginds de Atheners den onbekenden God een altaar oprigttten; men noemt het *naturalistisch*, in zooverre deze God slechts uit den geregelden loop der natuur afgeleid, niet in eene buitengewone, de menschen boven den kring der zichtbare natuur heenvoerende Openbaring gekend wordt. Doch deze Deïstische, naturalistische denkwijze vond in de XVIII^{de} eeuw steeds meer aanhangers, het meest in *Frankrijk*. Zij kon intusschen zelve weder op verschillende wijze zich daarstellen en uitbreiden, daar zij òf op de wijze van *VOLTAIRE*, louter negatief, alles bespote, wat niet met het op het zinnelijke gerigte verstand kon begrepen worden en daardoor eindelijk geheel consequent van het Deïsme tot het vrij uitgesproken Atheïsme overging, òf daar zij op ernstiger, gemoedelijker wijze, als vurig verlangen, als smartelijk-weemoedig zoeken en worstelen in eigen kracht zich openbaarde. Het eerste vinden wij bij de zoogenoemde *Encyklopedisten*, en hunne geestverwanten, het laatste bij *J. J. ROUSSEAU*. *Encyklopedisten* heeten die Fransche schrijvers ten tijde van *VOLTAIRE*, welke de in zich zelve nuttige gedachte opgevat hadden, door een groot

omvattend werk het geheel der wetenschap voor de ongeleerden op eene bevattelijke en geheel overzienbare wijze toegankelijk te maken. Zulke werken hebben, al naar den geest waarin zij ondernomen worden, hun goeds, maar ook hun gevaarlijks. Het gevaarlijke bestaat juist daarin, dat zij ligt de schrijvers zoowel als de lezers tot oppervlakkigheid verleiden. De lezers kunnen het voorgestelde niet zelve onderzoeken, zij nemen het op gezag aan, en de schrijvers worden door dat onvoorwaardelijk geloof, dat het publiek hun betoont, des te ligter verleid, van dit gezag misbruik te maken en hunne onrijpe vruchten voor goede waren te verkoopen. Komt nu daarbij nog eene bepaalde godsdienstige of ongodsdienstige strekking, zoo is aan zulke mannen het middel in de hand gegeven, om onder het uithangbord der wetenschap aan hunne grondstellingen eene ongeloofelijke uitbreiding te geven. Hadden het vroeger de Jezuiten verstaan, om hunne leeringen op den onschuldigen weg van wetenschappelijk onderrigt in te boezemen, zoo vonden dezen weg nu ook de zoogenoemde *Wijsgeeren*.

DIDEROT en D'ALEMBERT zijn als de schrijvers van het werk te noemen, hetwelk den titel van *Dictionnaire universel et raisonné des connaissances humaines* voerde, welks beide eerste deelen in het jaar 1751 verschenen. De geestesrigting dezer mannen doet zich, even als bij VOLTAIRE, niet slechts in het Godsdienstige, maar ook in andere dingen kennen. Wie b. v. de kunst slechts als eene armoedige navolgstster der natuur beschouwt, of zich inbeeldt, dat de muziek uit de behoefte ontstaan was, om geraas te maken (*) en zich eerst traps-

---

(*) SCHLOSSER, t. a. p. II. S. 539.

wijze heeft volmaakt, dien vertrouwen wij ook geen blik toe in de verborgenheden der Godsdienst. Van eigenlijke wijsbegeerte, d. i. van eene, van het zinnelijke afgetrokkene, op het innerlijke gerigte werkzaamheid van geest hadden deze wijsgeeren geen begrip. Zij waren (inzonderheid D'ALEMBERT) goede wiskundigen. Maar wat over ruimte en tijd uitging, lag buiten hunnen gezigtskring. Dit blijkt onder anderen ook uit DIDEROT's brief over de blinden ten nutte der zienden, waarin hij uit het gebrek van het eene zintuig tot de ongenoegzaamheid van alle onze voorstellingen besluit. Men zoude het bewijs kunnen omkeeren, en het oude spreekwoord op den schrijver toepassen, dat wanneer hij van Godsdienst spreekt, hij als de blinde over de kleuren redeneert. Dezelfde geestesrigting, als de Encyklopedisten, vertegenwoordigde ook de schrijver van het *Système de la nature*, en met hem HELVETIUS. Wie de eerste geweest zij, daarover zijn de meeningen verdeeld, en er is ook weinig aan gelegen. De inhoud des boeks, dat eerst in het jaar 1770 openlijk verscheen, is van dien aard, dat dezelve nog veel verder gaat dan VOLTAIRE. Terwijl deze nog een afgetrokken begrip van God had laten staan, en juist daarom bij de Encyklopedisten zich aan het verwijt van bijgeloof en overhelling tot oude vooroordeelen blootgesteld had, zoo wordt in het *Système de la nature* niet slechts God als persoonlijk wezen, er wordt ook de *Geest* geloochend in zijne heerschappij over de natuur, en alles volgens het grofste Materialismus opgevat; alles wat wij geest en werk des geestes, wat wij regt, vrijheid, eer, geweten, schaamte, berouw noemen voor eene

bloote werking en een spel der zinnen verklaart. Even zoo oordeelde HELVETIUS, die ook de edelste handelingen der menschen van de zelfzucht afleidde, welke bij hem als de eenige drijfveer van alle menschelijk handelen gold, alleen dat deze zelfzucht door schranderheid en berekening geregeld zijn moet. *Deugd* is volgens HELVETIUS niets anders dan de gewoonte, om zijne handelingen zoo in te rigten, dat zij voor het grootste aantal van menschen voordeelig zijn, en de eenige taak der zedelijkheid bestaat daarin, het eigen nut met datgene wat ook anderen nuttig is in de best mogelijke overeenstemming te brengen.

Nu was het Deïsmus tot het volkomen Atheïsmus, het Naturalismus tot het Materialismus voortgegaan. De vruchten dezer verlichting vertoonden zich maar al te spoedig. Wel is waar niet alsöf die ijdele levenswijze, zoo als zij in de hoogere standen zich verbreidde en van daar ook van lieverlede bij het volk indrong, eerst een gevolg van deze afgetrokken theoriën geweest ware. De theorie kwam ook hier na de practijk. Reeds lang, ja midden in den vromen en bigottischen tijd van LODEWIJK XIV hadden de grondstellingen, zooals HELVETIUS ze uitte, in het *leven* gegolden; maar zij kregen thans als het ware hare bekrachtiging, op dezelve was de stempel van filozofische klaarlijkheid gedrukt. Merkwaardiger wijze was het een Duitscher, in wiens salon te *Parijs* zich een uitgelezen kring van vrijdenkers verzamelde, de baron VAN HOLBACH, uit de *Paltz* geboortig, wien zelfs eenigen het *Système de la nature* toeschrijven, en die ook het geld tot het drukken van zulke werken bezorgde. — Het kan ons oogmerk

niet zijn, deze rigting in hare organen verder te vervolgen. Ik spreek daarom ook niet van CONDILLAC en meer anderen, maar wend mij nu tot *dien* man, die het Deïsmus meer op ernstige wijze zocht te vestigen, het eigenlijk tot *Godsdienstige* overtuiging te verheffen en voor deze denkbeelden met ganscher ziele dweepte, tot J. J. ROUSSEAU.

Terwijl VOLTAIRE, even als de Encyklopedisten en hunne geestverwanten, uit de Catholijke Kerk voortgekomen waren, zoo behoort ROUSSEAU reeds daarom nader tot ons doel, dewijl hij uit de moederstad van het Fransche Protestantismus, uit *Genève* voortkwam. Zijn uiterlijk leven is uit zijne bekentenissen bekend genoeg. Wij weten daaruit, dat hij, ofschoon in den schoot van het Protestantismus geboren en opgevoed, echter voor eenigen tijd tot de Catholijke Kerk overging, doch naderhand tot de Hervormde Kerk terugkeerde, ofschoon hij zich in zijn eigen systeem, dat hij zich vormde, evenzeer van CALVIJNS dogmatiek, als van die van den Roomschen Catechismus verwijderde. In het negatieve, in het verloochenen van ieder geschiedkundig positief gezag, in zijn oordeel over het gezag des Bijbels en der Overlevering stemde ROUSSEAU met VOLTAIRE en de overige Deïsten grootendeels overeen. Maar niet in *datgene*, wat hij in de plaats van het verloochende stellen wilde. Hier maakte hij veeleer eene besliste tegenstelling met hen, gelijk hij dan ook spoedig uiterlijk alle vriendschapsbetrekking met hen verbrak, en even zeer van hen bespot werd, als hij van zijnen kant hen verachtte. Wat genen hoogschatteden, het leven en schitteren in de groote voorname wereld, dat stond den republikein

ROUSSEAU ter dood toe tegen, en terwijl genen van datgene wat *zij* wetenschap, verlichting en kunst noemden, het heil der wereld en den hoogsten bloei der eeuw verwachtten, zoo keerde hij tot de natuur, tot de eenzaamheid, ja bijna tot de onbeschaafdheid terug. Merkwaardig, hoe hier de besliste Deïst met de strengsten onder de Piëtisten overeenstemt, die ja ook in de *wetenschap* en in de *hoogere geestbeschaving* een gevaar voor het zedelijk leven zagen, en daarvan grootendeels het verval van het laatste afleidde, ofschoon de gevolgen, welke uit deze stellingen getrokken kunnen worden, aan beide kanten verschillend zijn. — Was de massa der Fransche vrijgeesten materialistisch gezind, zoo treedt ons bij J. J. ROUSSEAU overal de Idealist tegen; zochten genen epicuristisch in de verfijning van het genot de bestemming des menschen, zoo zocht ROUSSEAU met de Stoïcijnen zich onafhankelijk te maken van de meeningen der wereld, als ook van elken invloed der lusten, zoowel als der ongeneugten. Voorzeker ook dit meer in de theorie! Want in de eigenlijke *zelfoverwinning*, zooals het Christendom die nog meer dan de Stoa en op andere wijze verlangt; had het de wijsgeer van *Genève* bij al zijn kluizenaarsleven toch niet ver gebracht. Wat het Christendom door menschenliefde wil bereiken, dat wilde hij door menschenhaat en sombere dweeperij beoogen. En bij al het streven om niemands knecht te zijn, bleef hij voortdurend in de slavernij zijner eigen luimen en lusten. Zijne eigene belijdenis, zijn huiselijk leven leggen daarvan de treurigste getuigenissen af. — Doch zoover het mogelijk is, de grondstellingen eens mans te waarderen, zonder

te zien op zijne eigene levenswijze, zoo moeten wij voorzeker de leer van ROUSSEAU het regt laten wedervaren, dat zij uit een edeler grond van het gemoed voortkwam dan bij VOLTAIRE en zijne vrienden, en dat, schoon dezelve ook niet van groote dwalingen vrij is, zij toch veel meer geschikt is, om een ernstig, de hoogere aangelegenheden der menschheid behartigend gemoed te boeijen en in geestdrift te brengen, dan de drogredenen van eenen HOLBACH en HELVETIUS!

Gelijk bekend is heeft ROUSSEAU in zijnen *Emile* niet slechts een nieuw, van menige zonderlingheden niet vrij te spreken, doch echter in enkele punten behartigingwaardig opvoedingstelsel geleverd, maar hij heeft ook in dit werk onder den titel: Belijdenis van een' vicaris uit *Savoyen*, zijne eigene geloofsleer uitgedrukt. Hoe bekend ook velen uwer deze belijdenis zijn moge, zoo roep ik dezelve u toch in het geheugen terug, dewijl zij ons het Deïstisch geloof zoowel in deszelfs onderscheid van het beslist atheïstische en materialistische, als van het positief Christelijke doet kennen. Tegenover de Materialisten laat ROUSSEAU zijnen vicaris op het warmst en welsprekendst het geloof aan de geestelijke natuur der menschen, aan zijne hoogere bestemming, aan eene Goddelijke Voorzienigheid en wereld-regering verdedigen. Een godloochenaar en een loochenaar van den Geest is in de oogen van ROUSSEAU een mensch, wien het aan een noodwendigen zin ontbreekt, en terwijl DIDEROT den blindgeborene tot den verdediger van zijn ongeloof maakt, zoo vergelijkt veeleer ROUSSEAU den ongeloovige met een' doove, die slechts het trillen der snaren ziet, maar geene aandoening van de

liefelijkheid der toonen heeft, welke uit die trillingen voortkomt. De mensch is volgens ROUSSEAU een *vrij wezen* en verantwoordelijk voor hetgene hij doet. Niet God en de natuur, hij zelf is de oorzaak van al zijn lijden. Wat SCHILLER later in Duitsche verzen zeide, dat laat ROUSSEAU reeds zijnen vicaris in slecht Fransch proza zeggen:

De wereld is volkomen overal,

Waar niet des menschen smart haar maakt ten jammerdal.

God, de eeuwig Goede kan ook alleen het goede willen. Gij, mensch, zijt regtvaardig en gij zult gelukkig zijn. Begeer niet het loon voor den arbeid, God is u niets schuldig. *In eene andere wereld zal zich alles vereffenen.* Is eenmaal door de scheiding van ziel en ligchaam de tweespalt van ons wezen weggenomen, zoo zal zich het raadsel oplossen. — ROUSSEAU gelooft alzoo aan persoonlijke vrijheid en persoonlijke onsterfelijkheid, hij gelooft aan een *ander leven*, hetwelk de Materialisten te allen tijde bespotteden. Hij beschouwt met de Platonisten de vereeniging van het ligchaam met de ziel als eene onnatuurlijke vereeniging; de ziel is in een' kerker, waaruit zij bevrijd moet worden; dan eerst ademt zij de regte hemellucht, wanneer zij de banden des ligchaams afgelegd en naar het vaderland des geestes opgevaren is. Van de verderfelijkheid des ligchaams ook tot die des geestes te besluiten, gelijk het de Materialisten doen, ware slechts dan geoorloofd, wanneer de vereeniging van ligchaam en ziel zoo innig en onverbrekelijk ware, als zij aannemen. Doch nu is de ziel ons ware Ik, waaraan het ligchaam slechts als lastig

gewigt aankleeft; en daarom leeft de mensch slechts half, zoo lang hij in het ligchaam leeft, het ware leven verrijst voor hem eens dáár, waar de geest vrij zijne vleugelen uitbreidt. — Over het hoe? van den toekomstigen toestand moeten wij niets bepalen. Het hoogste geluk, dat eene redelijke ziel wenschen kan, in plaats van alle loon, is, dat zij God kent en overeenkomstig hare natuur leeft. Overigens dragen wij reeds hier het oordeel onzer handelingen in ons. Het geweten, die wet der natuur, welke God den wildsten volken niet ontzegd heeft, ja welke dikwijls meer onbedorven bij hen is, dan bij de beschaafden en verbasterden, dat is de hemelsche stem, dat de zekere leidsman, welchen wij te volgen hebben op onze met donkerheid omhulde levensbaan. Door het geweten verheffen wij ons tot God en worden God gelijk. Het geweten ontheft ons van alle wijdloopige zedekundige studiën en bespaart ons allen meeningsstrijd der wijsgeeren. Maar toch niet allen *kennen* deze stem, niet allen *willen* ze kennen; want het is eene zachte, eene teedere stem, welke zich ligt laat smoren. Maar steeds doet zij zich weder gelden en spoort zij aan tot den strijd, zonder welchen geene deugd bestaat. En juist deze strijd is een voorregt des menschen, waarom zelfs de in zijne onschuld zich verlustigende engel hem benijden moet.

Dit zijn de grondstellingen der zoogenoemde *natuurlijke* Godsdienst, zooals ze de priester uit *Savoyen* in den naam van ROUSSEAU voordraagt, in zuivere tegenstelling met *die* theorie, welke alles aan het toeval, aan den indruk der zinnen, aan het eigenbelang toeschrijft. *God, vrijheid en onsterfelijkheid*, die maken alzoo reeds bij ROUSSEAU, even als bij

alle verdere Deïstische stelsels, welke wij nog zullen leeren kennen, als het ware het heilig *driel* van het geloof der rede uit. En wie zal niet dit geloof gerechtigheid laten wedervaren, tegenover die troostelooze, den mensch tot het dier verlagende theorie der zinnelijke menschen? — Doch het is dan voorzeker eene andere vraag, of dit geloof ons hetzelfde waarborgt, wat het positief Christelijk geloof deszelfs belijders geeft? ja, of *zonder* Christendom en *zonder* openbaring in het gemeen slechts zulk eene natuurlijke Godsdienst denkbaar ware? of niet veeleer de met de grootste beslistheid en innigheid voorgedragen stellingen zelve slechts ten laatste een weërschijn van het licht zijn, dat wij aan het Christendom te danken hebben en dat ook ROUSSEAU van der jeugd af had leeren kennen, zonder het toch *regt* te kennen in deszelfs innigste wezen en samenhang. In een nader onderzoek van ROUSSEAU's stellingen kunnen wij ons hier niet inlaten, echter maken wij slechts op eene zaak opmerkzaam, op de betrekking van ligchaam en ziel. ROUSSEAU ziet deze betrekking als onnatuurlijk aan, hij hoopt alles van de scheiding dezer beide niet te zamen behoorende deelen of zijden van ons wezen. Hierin staat hij zoowel tegen de Materialisten, als tegen de regtgeloovige Christenen over. Beiden houden hier, tegenover het Idealismus, aan de wezentlijke vereeniging van ligchaam en ziel, aan hunne te zamen behoorendheid vast, zoo als ook de ondervinding haar bevestigt, alleen met dat groote, magtige onderscheid, dat de Materialist van de vergankelijkheid van dit natuurlijk ligchaam ook tot die der ziel besluit, terwijl de Christen veeleer aan een alzijdig Goddelijk doordringen van ons geheele

VII.

wezen gelooft, waarnaar onze geest geheel, te zamen met ziel en ligchaam bewaard wordt tot de toekomst des Heeren, tot den dag *der opstanding* (1 Thess. V: 23).

Nadat nu de vicaris de geloofsstellingen der natuurlijke Godsdienst voorgedragen heeft, komt hij over de Openbaring te spreken. Ook hier ontmoeten wij eene geheel andere taal dan bij VOLTAIRE en de Encyklopedisten. Het is alsöf alle herinneringen van het vroeger Christelijk-Protestantsch onderrigt in ROUSSEAU herleefden en hem tegen zijnen wil eene belijdenis afdwongen. Zijne woorden over CHRISTUS zijn bekend. Hij vergelijkt hem wel is waar met SOCRATES; maar welk een afstand — zegt hij — tusschen den zoon van SOPHRONISCUS en dien van MARIA! SOCRATES sterft, geëerd, in den kring zijner leerlingen, onder rustige gesprekken, den zachtsten dood, dien men zich wenschen kan, JEZUS sterft onder smarten, onteerd, bespot, als een vloek voor al het volk — den schrikkelijksten dood, dien men vreezen kan. SOCRATES zegent bij het ontvangen van den gifbeker dengenen, die hem dien onder tranen aanbiedt, JEZUS bidt midden onder het vreeselijkste lijden voor zijne grimmige beulen. Ja, indien het leven en de dood van SOCRATES leven en dood eens *wijzen* zijn, zoo leeft en sterft JEZUS als een *God*. — Van de *historische werkelijkheid* dezer dingen is ROUSSEAU ophetinnigst overtuigd. *Zoo iets*, zegt hij, laat zich *niet ver-dichten*. Ja, de geschiedenis van een' SOCRATES is hem minder geloofwaardig, dan deze geschiedenis. Haar te willen loochenen, heette zich slechts in nieuwe zwarigheden te wikkelen. Het ware veel onbegrijpelijker (zegt ROUSSEAU), hoe onderscheidene

menschen met elkander hadden kunnen afspreken , om zulk een boek te verdenken, dan dat werkelijk *één door* het leven , dat hij geleefd heeft , de stof daartoe geleverd heeft. Nooit zouden Joodsche schrijvers dezen toon, nooit deze zedeleer ver dicht hebben. Het Evangelie heeft zulke groote, treffende trekken der waarheid, die zoo zuiver onnavolgbaar zijn, dat de ver dichters der geschiedenis een grooter wonder zouden zijn dan hun held." — Maar nu komt de keerzijde. Juist dit Evangelie is toch weder zoo vol ongeloofelijke, derede terugstootende dingen, dat een verstandig mensch ze niet aannemen kan. Hier weet ROUSSEAU geen anderen raad dan bescheidenheid en voorzigtigheid; een afstand doen van alle zekerheid; men moet noch alles verwerpen, noch alles willen begrijpen, maar de eindelijkte oplossing van het raadsel in ootmoed aan dat hoogste Wezen overlaten; hetwelk alleen in het bezit der waarheid is.

Dit hangen blijven in twijfel heeft overigens voor ROUSSEAU volgens zijne eigene verzekering niets pijnlijks en hinderlijks. Zijn geloof aan die eeuwige natuurlijke waarheden blijft hem hetzelfde, en zoo ook zijn eerbied voor den persoon van CHRISTUS, schoon hem het aannemen der Openbaring als zoodanig onmogelijk wordt. Alle bijzondere Godsdiensten beschouwt hij veeleer als even zoovele heilsinrigtingen der menschheid, welke al naar de hemelstreken, den toestand van beschaving enz. de eene voor dit, de andere voor dat volk bijzonder gepast zijn. De hoofdzaak is bij hem, dat ieder naar *zijne* Godsdienst en naar *zijn* geweten handele. De ware eeredienst is bij hem geene zaak des verstands — neen! die des harten. Deze laat

zich in iederen uitwendigen vorm uitoefenen, en met zegen uitoefenen. Zoo belijdt dan ook de Catholijke vicaris, dat, sedert hij dit geloof des harten verkregen had, hij nu ook de ceremoniën der mis met veel grooter aandacht verrigtte dan vroeger. Alles had nu voor hem leven, gewigt; alles wordt onder zijne handen zinnebeeld en uitdrukking van een onnoembaar gevoel. Bij dat alles is hij ijverig in zijn ambt, liefderijk, geduldig, bescheiden, gelukkig en tevreden.

In deze begrippen ontmoet ROUSSEAU de begrippen der Mystieken, b.v. van eenen POIRET, die insgelijks met de vurigste hartelijke liefde tot God het Indifferentismus met betrekking tot de uitwendige belijdenis en de uitwendige Godsvereering verdragelijk, ja zelfs voor iets noodzakelijks hield (*). Doch wij mogen niet vergeten, dat de persoon van den vicaris verdicht is, zooals die in een roman de verbeeldingskracht zich steeds voorstellen mag; maar in hoeverre zulk eene, van alle historisch verband zich losrukkende, alleen in het eigen gevoel des harten wortelende Godsdienst, in het leven kan volstaan, vooral in het leven van een' *geestelijke*, in betrekking tot het volk en tot eene bepaalde gemeente? daarvan hebben wij even min een begrip, als van eenen staat, zooals ROUSSEAU dien zamenstelde, of van een huisgezin, zooals hij het bij de opvoeding van zijnen Emile vooronderstelt. Om kort tegaan, het ontbreekt zijne Godsdienst, gelijk elke Deïstische, aan dat begrip van *gemeenschap*, hetwelk de menschen in het geloof en in de liefde vereenigt, het ontbreekt dezelve aan dat krachtig-steun-

---

(*) Vergel. Voorlezingen D. VI. III. 72.

sel der *geschiedenis*, zonder hetwelk geene gemeenschap bestaat, zoo min als er kinderen bestaan zonder vader, van wien zij afstammen. Deze Godsdienst van den Savoyaard staat afgezonderd daar, gelijk ROUSSEAU op het eiland, dat hij bewoonde; zij heeft geen wortel in het maatschappelijk leven en moet daarom verdorren. Zelfs voor bijzondere personen is zij dan niet voldoende, dewijl geen bijzonder persoon het regt heeft, zich van de gemeenschap los te rukken, en als een bevoorregte der Godheid zich voor te doen, voor wien zij alleen hare diepere geheimen ontsluit. Wat zoovele Mystieken bejegende, die met hunne Godsdienst des gevoels zich afzonderden, dat wedervoer ook ROUSSEAU; het ontbrak hem midden in zijne dweeperijen des gevoels aan zedelijke kracht, en daar moeten wij voorzeker terugkomen op zijn eigen leven, dat tot zijne grondstellingen in verhouding staat als eene wrange wormstekige vrucht tot den bloesem.

Overigens is het eene daadzaak, dat waar de *geschiedkundige* Godsdienst eenmaal in bloote instelling verstijfd is, de verzoeking altijd weder nabij ligt, hetzij op den mystieken of deïstischen weg, om zich eene eigene Godsdienst des harten te vormen, en *over* de geschiedkundige verschijningsvormen der Godsdienst heen een vrij, open standpunt te verkrijgen.

Reeds vele jaren vóór ROUSSEAU had eene vrouw, van *Genève* geboortig, die te *Lyon* leefde, MARIA HUBER, in hare brieven over het wezentlijke der Godsdienst (*), welke zij in het jaar 1738 het eerst

---

(*) *Lettres sur la religion essentielle à l'homme, distinguée de ce qui n'en est que l'accessoire.* Nouv. édition II Voll. Londres

uitgaf en in andere schriften de Godsdienst enkel tot de behoeften van het menschelijk hart teruggevoerd, waarbij haar de Openbaring slechts als de steun der natuurlijke Godsdienst, slechts als een uitwendig middel, als het ware als een hefboom voorkwam, om dezelve tot bewustzijn te brengen. De natuurlijke Godsdienst, welke ons in het geweten gegeven is (†), is begin en einde van alle Godsdienst en het is de taak des menschen, in het vrij bezit van dezelve te geraken. Daartoe moet de zoogenoemde Openbaring, d. i. de verschijning derzelve onder een geschiedkundig gegeven vorm hem behulpzaam zijn. Doch zij bereikt slechts dan haar doel, wanneer zij ontwikkelend, opwekkend, opvoedend wordt, wanneer zij als het ware daar op werkt, om zich zelve ontbeerlijk te maken; want zoo min een leeraar zijnen leerling waarlijk zoude bevorderen, wanneer hij hem de lessen reeds gemaakt in handen gaf, even zoo min kan eene Openbaring den mensch iets helpen tot zijne inwendige bevrediging, tot zijne ware zaligheid, wanneer zij bloot uit gereede leerstellingen en dogmen bestaat. God behoeft geene dienst van menschen, geene vereering van hunne zijde. Eeuwig in zich zelve zalig, wil hij slechts de zaligheid der schepselen. Daarop doelt alle Godsdienst. God kan niet door de menschen beleedigd worden, de onzedelijke beleedigt

---

1739, en : Suite sur la rel. essentielle à l'homme, servant de réponse aux objections qui ont été faites à l'ouvrage, qui porte ce titre. Londres 1739. Suite de la troisième partie. Ibid.

(†) Men denke aan de Gewetenslieden, die reeds in de XVIIIde eeuw bestonden. Zie Voorlezingen D. VI. bl. 290.

zich zelveu, daar hij zich verlaagt. En daarom kan ook God niet toornig zijn, niet eeuwig straffen. Noch vreemde noch eigen verdienste maken ons hem welgevallig; maar alles wat wij hebben, is een geschenk van zijne vrije genade of, om het eenvoudiger te zeggen, van zijne genegenheid voor de menschen. Deze leer is ook de kern van de leer der Schrift en van het Christendom, maar men moet de kern van de schaal afscheiden en aan de eerste zich alleen houden. Zoo ver MARIA HUBER. En wie moet niet bekennen, dat deze milde, louter liefde en genegenheid ademende Godsdienst altijd iets bekoorlijks heeft, tegenover de stijve en verdoemende orthodoxie, waarmede de schrijfster in haren tijd te doen had. In het gemeen kunnen wij, wanneer wij nog eenmaal op de pas beschouwde stelsels terugblikken, het niet voorbijzien, dat zich in alle meer of min het streven openbaart, om in de plaats van het bloot geschiedkundige en overgeleverde iets dat men zelf uitgedacht, zelf gevoeld heeft, in de plaats van het uitwendig aangebodene iets dat van binnen voortkomt te stellen. Alleen is de wijze van handelen zeer verschillend. Hebben wij bij BOLINGBROKE en VOLTAIRE een Deïsme leeren kennen, dat met ver-smading, ja somwijlen bespotting van het Christelijke, een' hoogsten God ter naauwernood erkent, als het ware als het hoogste denkbeeld, maar zonder beweging naar den mensch heen en zonder levendige betrekking tot het hart des menschen, een bloot verstandsdeïsme, dat bij de Encyklopedisten, bij den schrijver van het *Système de la nature* en bij HELVETIUS in een wezentlijk Atheïsme en Materialisme oversloeg, zoo is ons

daarentegen bij MARIA HUBER en bij ROUSSEAU een gevoelsdeïsme bekend geworden, dat in vele stukken met het Christendom overeenstemt, terwijl het echter in andere tegen hetzelfde inloopt. Doch al deze verschillende rigtingen vonden sedert het midden der eeuw meer en meer bijval in de beschaafde kringen der Europésche wereld. Men was den ouden strijd tusschen Catholicismus en Protestantismus, tusschen Orthodoxie en Piëtismus moede geworden. De vijandelijke partijen hadden zich in hunne kampgevechten aan alle zijden bloot gegeven, wat wonder dat men dezelve eindelijk liet staan, en naar iets nieuws, bevredigends uitzag! Daarbij blijft het altijd merkwaardig, dat juist in de landen, in welke de deïstische rigting het eerst wortel gevat had, de bestaande kerkelijke vormen het minst stichtelijks opleverden. Noch de hooge Kerk van *Engeland*, noch de toenmalige Catholijke geestelijkheid van *Frankrijk*, welke geene BOSSUETS en FÉNÉLONS meer kon aanwijzen, konden tegen den stroom des tijds een dam opwerpen; zelfs het Puritanismus aan gene zijde en het Jansenismus aan deze zijde van het kanaal waren uitgeput, en het Protestantsche *Frankrijk* ontbrak het insgelijks aan groote geesten. Ook de Godgeleerdheid van *Genève* was ten tijde van eene MARIA HUBER en van eenen ROUSSEAU niet meer de oude. De verdraagzame, toegevende manier van eenen OSTERVALD en TURRETIN waren tegen den stroom niet opgewassen; de week gemaakte aarde werd veeleer hier en daar mede weggerukt en weggespoeld. Daarbij komt, dat de geheele rigting, welke van nu af de letterkunde der beide natiën, *Engeland* en *Frankrijk*, beheerschte, meer of minder in denzelfden

stroom medegesleept werd. — POPE, SWIFT, ADDISON verbreidden op den weg des leerdichts, der satyre, der ligte periodieke letterkunde grondstellingen, welke steeds als de leidende magten der hoogere gezelschappen beschouwd werden. De geschiedenis, welke nog BOSSUET geheel uit een eenzijdig theologisch-theokratisch standpunt beschouwd had, werd in *Engeland* door HUME, in *Frankrijk* door MONTESQUIEU uit geheel andere gezichtspunten opgevat en voór een groot, ontvangbaar publiek bewerkt. Het vrije, van het tot hiertoe aanwezig gezag zich ontdoende, ook wel in stoute, vermetele beweringen behagen hebbend oordeel behoorde thans mede tot de beschaving van den vrijen man, en ook dáár waar het oude gezag bleef, was het verzwakt en doorgebroken, eene doorluchtige zeef! een zwaar gewigt zonder veer, zonder veerkracht!

In *Duitschland* was van het positieve Christendom nog een degelijker kern voorhanden, dan elders, zooals ons dit de geschiedenis van het Piëtismus in de vroegere bijeenkomsten getoond heeft. Intusschen was de eenzijdigheid der Piëtistische Godgeleerdheid niet ieders zaak, en het vervallen der Kerk in kleinere sekten en partijen gaf een' gezonken toestand te kennen. Groote kerkelijke persoonlijkheden behoorden ook in *Duitschland* tot de zeldzamer verschijnselen en zoo drong dan bij den invloed, dien de *buitenlandsche* letterkunde in het gemeen kreeg, ook de Deïstische Godsdienst door de voegen en reuten van het slecht zamengehouden Kerkgebouw binnen. Ja, ook onafhankelijk van den meer bepaalden *vreemden* invloed zocht zich in *Duitschland* de deïstische denkwijze trapswijze den weg te bannen. In den grond lag bij menige Mystieken de

gedachte aan de ontbeerlijkheid, of toch aan de ongenoegzaamheid eener geschiedkundige Openbaring verborgen. Zoo had reeds CONRAAD DIPPEL met zijne Mystiek eene kritische gestrengheid met betrekking tot den Bijbel en Bijbelleer verbonden, en bij een zijner leerlingen, JOHAN CHRISTIAAN EDELMANN, die omstreeks het midden der XVIII^{de} eeuw optrad, sloeg de aanvankelijk mystieke rigting, zooals zij zich in verband met de geïnspireerden daargesteld had, volkomen in een verklaard Deïsme over. — EDELMANN, de zoon van een' kamermuzikant, in het jaar 1698 te *Weissenfels* geboren, had sedert 1720 te *Jena* in de Godgeleerdheid gestudeerd, en daarna onderscheidene huisleeraarsplaatsen bekleed. Hij had zich eerst aan de Piëtisten aangesloten, ook met ZINZENDORF vereenigingen aangeknoopt, zich daarna eindelijk bij de geïnspireerden te *Berleburg* gevoegd en aan den Berleburgschen Bijbel mede gearbeitet. Maar van Piëtisten en geïnspireerden uitgestooten, keerde hij zich nu tot het tegenovergestelde uiterste. In zijne schriften: MOZES met ongedekten aangezigte en CHRISTUS en BELIAL, bestreed hij het aanzien des Bijbels en zocht het licht der rede in deszelfs plaats te stellen, welker Goddelijkheid hij bovendien in een bijzonder geschrift zocht te bewijzen. Merkwaardig, dat hij dit bewijs toch weder uit den Bijbel afleidde, daar hij de inleiding in het Evangelie van JOHANNES: in den beginne was het *Woord* (de Logos), overzette: in den beginne was de *rede*. Van *Berleburg* verdreven, verwisselde hij dikwijls van verblijfplaats. Wij vinden hem te *Frankfort*, *Brunswijk*, *Hamburg*, *Altona*, totdat hij eindelijk in 1767 te *Berlijn* stierf. EDELMANN'S schriften, welke in het jaar

1749 te *Frankfort* op keizerlijk bevel verbrand werden, zijn reeds lang vergeten en wij hebben aan dezelve hier slechts om den Zusammenhang gedacht(*). Anders is het met den man, onder wiens bescherming EDELMANN zijne laatste jaren onaangevochten en in rust doorgebracht heeft. FREDERIK DE GROOTE is het, die ons als vertegenwoordiger van VOLTAI-RE's verlichting in *Duitschland* verschijnt, en gelijk wij vroeger het beeld zijns vaders, FREDERIK WIL-LEM I, aangewend hebben, om in hem de oude, orthodoxe tijd zich te zien spiegelen, zoo zal in de eerstvolgende bijeenkomst FREDERIK DE GROOTE en zijne eeuw ons den grond aanbieden tot het tafereel des tijds, dat wij nu zullen hebben te ontwerpen.

(*) Noch de schriften van EDELMANN, noch de Monographie van PRATJE nopens hem (Hamburg 1755) had ik bij de hand. Over het uitwendig leven werd ADELUNG vergeleken, *Geschichte der menschlichen Narrheit*. Th. I. S. 46 ff.

ELFDE VOORLEZING.

FREDERIK DE GROOTE EN ZIJN EEUW. FREDERIKS JEUGDIGE JAREN. VERDRAAGZAAMHEID EN ONVERDRAAGZAAMHEID. ANEKDOTEN. DE BERLIJNER FRANSCHEN EN LA METTRIE. BEWEGING IN DE DUITSCHE LETTERKUNDE. NEIGING TOT LEERDICHT EN SATYRE. RABENER. VANEENSCHIEDING DER GEESTELIJKE EN WERELDLIJKE DICHTKUNST. GLEIM. WIELAND.

Terwijl wij in eene vorige bijeenkomst FREDERIK WILLEM I als den vertegenwoordiger van *zijn*en tijd beschouwd en in hem de vorige helft der eeuw in eene krachtige persoonlijkheid ons voor oogen gesteld hebben, zoo zal thans de met rijker lauweren versierde zoon, FREDERIK II, dien de geschiedenis den Grooten, ja den eenigen noemt, onze opmerkzaamheid vereischen. Het is niet de held van den Silezischen krijg, niet de overwinnaar bij *Molwitz*, bij *Rosbach* en *Leuthen*, dien wij in hem beschouwen, maar de wijsgeer van Sans-Souci, de vriend van VOLTAIRE, de schrijver en de koning, zoover zijne schriften en zijn koningschap zich tot het godsdienstig en kerkelijk gebied uitstrekten. Aan deze grenzen moeten wij ons naauwkeurig houden, wan-

neer wij ons niet al te zeer van ons doel willen laten afbrengen. Doch bij alle beperking, welke wij ons opleggen, mogen wij de geschiedenis van FREDERIKS *jeugd* niet onopgemerkt laten, dewijl zij ons den sleutel aanbiedt tot den later door hem ingeslagen weg. Het werd in hem maar al te zeer bewaarheid, wat een later prediker te *Berlijn* zeide: het schip was met zooveel godsdienstigen ballast beladen geworden, dat het later niet anders kon, dan zinken (*).

Van zijne eerste opvoeding of het plan, waarnaar dezelve geregeld moest worden, hebben wij reeds bij de geschiedenis des vaders gehandeld. Gij herinnert u het op het commando ingerigt gebed, waartoe hij gewend werd en het orthodoxe keurslijf, waarin men het jeugdig gemoed vroegtijdig trachtte in te rijgen. Ik behoef tot meerdere volmaking van dat beeld er slechts nog bij te voegen, dat de prins dikwijls op vaderlijk bevel tot straf boetpsalmen en afdeelingen uit den catechismus van buiten moest leeren, hetwelk zelfs zijn Godsdienstleeraar afkeurde.

Wij hebben nu den knaap FRITS, voor wien deze welgemeende vaderlijke verordeningen gegeven waren, achter ons, en zien den opschietenden jongeling in het vurige oog. *Wij* beschouwen hem met geheel andere blikken, dan zijn koninklijke vader hem beschouwde en beoordeelde. Deze zag in hem een' weekhartige, een' zoeten fluitspeler, » een dwarsfluiten poet, » gelijk hij hem noemde, ongeschikt voor den krijg zoowel als voor den troon, en dat maakte 's vaders gemoed tegen hem ont-

---

(*) ERMAN, bij PREUSS, *Jugendgeschichte Friedrichs des Grosse*. S. 18.

stemd. Hij schold hem, dewijl hij het genoeg in de jagt en in het tabakscollegie niet met den vader vermogt te deelen, voor « een eigenzinnigen boozen kop, die zijn' vader slechts verdriet aandeed, een verwijfden kerel, die geene menschelijke neigingen had, » verweet hem hovaardij, plompheid en een onvriendelijk, ongezellig wezen, en dit juist nadat de kroonprins hem een' demoedigen brief geschreven en hem van alle kinderlijke liefde en achting verzekerd had. Hoe FREDERIK WILLEM I omtrent de wetenschap gezind was, wanneer zij geen onmiddellijke betrekking op het leven had, weten wij. Naar *deze* grondstellingen moest ook de zoon opgevoed worden. Maar *deze* toonde voor al wat beschaving, smaak en verlichting heette, vroeg een open zin en stemde hierin met zijne zuster, prinses *WILHELMINA*, naderhand markgravin van *Baireuth*, overeen. Zijne vrienden koos hij zich naar zijn eigen zin. De fluitspeler *QUANDT* en de luitenant *VAN KATTE* behoorden tot zijne vertrouwelingen. De laatste was het, wiens treurig lot naauw met dat van den kroonprins vereenigd werd. *FREDERIK*, om de bestendige, zelfs opentlijke en dadelijke mishandelingen zijns vaders te ontgaan, wilde naar *Engeland* vlugten, waarbij hem *KATTE* behulpzaam was, en waartoe van de reis zijns vaders naar de rijnstreken, werwaarts hij hem vergezelde, gebruik gemaakt moest worden.

Door een bijzonder toeval werd het plan verraden, de kroonprins in hechtenis genomen, en in de eerste woede had hem de vader bijna met den degen nedergestooten, zoo niet een der officieren zich tusschen beiden gedrongen had met de woorden: » Sire! doorboor mij, maar verschoon uwen

zoor.” — FREDERIK en KATTE werden voor een krijgsraad gesteld, de laatste weigerde over den erfgenaam van den troon een vonnis uit te spreken, den luitenant KATTE veroordeelde dezelve tot verbanning uit de krijgsdienst en tot levenslange gevangenschap. Maar dit vonnis was den koning te zacht. » Of-schoon hij anders, schreef hij aan den krijgsraad, de vonnissen niet plagt te verzwaren (en toch deed hij het ook anders), zoo gold bij hem hier de grondregel: *fiat justitia et pereat mundus* (het regt hebbe zijn loop en de wereld verga). Van regt en regts-wegen had KATTE verdiend, met gloeiende tangen verscheurd en opgehangen te worden, maar uit aanmerking voor zijne familie moest hij met het zwaard worden ter dood gebracht. Het deed den koning wel leed, maar het was beter, dat hij stierf, dan dat het regt uit de wereld ging. Doch de kroonprins, die met hem te *Kustrin* gevangen zat, moest aanzien, hoe het hoofd van zijnen vriend viel, het geschiedde den 6 November 1730. KATTE was 22 jaren oud, FREDERIK nog twee jaren jonger. De laatste bleef in harde gevangenschap op 's vaders gestrengst bevel. Streng bewaking, waarvoor de aangestelde wachters met het hoofd verantwoordelijk waren, schrale kost, onttrekking van allen omgang (zelfs inkt en pen waren verboden) en het uitzigt op nog wat vreeselijkers bleven, tot nadere beschikking, zijn hard lot. Voor de *ziel* vanden gevangene droeg intusschen de vader ijverige zorg. De Luthersche veldprediker MULLER kreeg den last, om hem uit Gods Woord toe te spreken en hem tot berouw over zijne zonden te vermanen. — FREDERIK gaf aan de vermaningen van den geestelijke werkelijk gehoor, echter kon hij er niet van tusschen,

met hem over de verkiezing te redetwisten, daar hij de Hervormde leer van eene volstrekte voorverordening tegen den Lutherschen prediker in bescherming nam. De prediker bleef niet in gebreken, de boetvaardige gezindheid van den prins te roemen, en zoo werd ook het hart des vaders van lieverlede weeker gestemd. » God, de Almagtige, zoo schreef hij aan den prediker, geve zijnen zegen, en daar hij dikwijls door wonderbare leidingen, wonderlijke wegen en zure treden de menschen in het rijk van CHRISTUS weet te brengen, zoo helpe onze Heiland, dat deze onberaden zoon tot Zijne gemeenschap gebragt, zijn goddeloos hart verbrijzeld, vermurwd en veranderd, ook den Satan uit de klauwen gerukt moge worden. Dat helpe de almagtige God en Vader, om onzes Heeren JEZUS CHRISTUS, om zijns lijdens en stervens wille — Amen. — Op een eed, dien FREDERIK zijnen vader, zonder eenig voorbehoud, zweren moest, werd hij uit zijne harde gevangenschap verlost. Hij bezegelde zijne gelofte opentlijk door het gebruik van het heilig Avondmaal. Maar nog altijd bleef hij te *Kustrin* onder krijgsmans opzicht en geestelijke zorg tevens. De dagelijksche bidstonden 's morgens en 's avonds duurden op koninklijk bevel voort. Daarbij moest de prins tot practische wetenschappen opgeleid, in de landhuishoudkunde enz. onderwezen worden. Eerst na ongeveer een jaar werd hij uit zijne hechtenis ontslagen, bij gelegenheid der verloving van prinses WILHELMINA met den erfprins van BAIREUTH, en kort daarop, den 12 Junij 1733, werd hij zelf door staatkundige overeenkomst aan prinses ELIZABETH van *Brunswijk-Bevern* uitgehuwelijkt. Eene innige betrekking heeft zooals bekend is tusschen

de echtgenooten nimmer plaats gegrepen. — In het stadje *Rheinsberg* (in het markgraafschap *Brandenburg*), hetwelk hem de koning aanwees, leidde nu de kroonprins een leven geheel naar zijnen smaak. Hij verzamelde kunstenaars en geleerden rondom zich, zag uitstekende vreemdelingen, en voelde zich in deze kringen, waarin een geheel andere toon heerschte dan in het tabakscollegie van zijnen heer vader, buitengemeen gelukkig. Daarbij besteedde hij zijn overigen tijd aan de studie. Ik ben (schrijft hij den 10den Februarij 1738) meer dan ooit onder de boeken begraven, ik jaag den tijd na, welken ik in mijne jeugd zoo onbedachtzaam verloren heb, en ik zamel, zooveel ik vermag, eenen voorraad van kundigheden en waarheden op. — Hoe geheel anders de kroonprins over de geleerden dacht, dan zijn vader, blijkt uit zijne brieven aan *ROLLIN*, waarin hij onder anderen schrijft (*): » Ik beschouw u en de overige geleerden als de sterren, welke ons in iedere soort van wetenschap moeten voorlichten, en als de menschen, die voor ons *denken*, terwijl *wij* voor hen handelen. Hun beroep geeft hun het regt de souvereinen te onderwijzen, zij kunnen met de stem der waarheid tot hen doordringen, voor welke de vleijerij den troon ontoegankelijk maakt. Een andermaal schreef hij aan den Italiaan *ALGAROTTI*: » Ik beschouw die mannen van geest als Serafijnen, in vergelijking met de gemeeneen . . . verachtelijke menigte, welke niet denkt.. dat is de bloem der menschheid !”

(*) Bij *PREUSS* S. 238. Ook de overige aangevoerde plaatsen uit zijne brieven zijn daaruit genomen. Bij de latere mededeelingen over *FREDERIK* heb ik mij behalve aan dit werk voornamelijk aan *BUSCHING* gehouden, of ook aan uitdrukkingen in zijne eigene brieven.

In zijne afzondering hield de kroonprins zich bezig met de studie der Wolfiaansche wijsbegeerte en omstreeks denzelfden tijd begon hij de briefwisseling met VOLTAIRE, terwijl hij hem eene overzetting van de aanklagt en verdediging van WOLF bezorgde en de deelneming van den Franschen wijsgeer voor den vervolgden Duitscher trachtte op te wekken. VOLTAIRE vond zich natuurlijk door de voorkomendheid van den kroonprins gevleid, en bij dezen steeg de achting voor den dichter en wijsgeer met elken dag. « Ons ontbreekt te *Rheinsberg* niets meer, » schrijft hij aan VOLTAIRE zelve, » om volkomen gelukkig te zijn, alleen een VOLTAIRE. Uwe beeldtenis versiert mijne boekerij, het hangt boven de kast, welke ons gouden vlies bewaart, onmiddellijk boven uwe werken, en tegen over de plaats, waar ik zit, opdat ik u altijd voor oogen hebbe. » — Ja, verder schrijft hij hem in het jaar 1739: » Er bestaat slechts één God en één VOLTAIRE in de wereld, en God heeft een VOLTAIRE noodig, om deze eeuw beminnenswaardig te maken. » Ware ik een heiden, heet het verder, ik riep u onder den naam APOLLO aan, ware ik een Jood, zoo hadde ik u veelligt met den koninklijken profeet en zijnen zoon verwisseld, en ware ik een Pausgezinde, zoo hadde ik u tot mijnen beschermheilige en biechtvader gemaakt: maar daar ik niets van dat al ben, zoo verge- noeg ik er mij mede, dat ik u filozofisch hoogschatte, u als eenen wijsgeer bewondere, als eenen dichter be- minne en als eenen vriend vereere. » — Deze taal, welke reeds geheel aan datgene doet denken, wat in onzen tijd als » *godsdiens van het genie* » zich bekend maakt en waarvan zich het Christelijk ge-

moed met regt afkeert, ja, welke men geen onregt doet, wanneer men dezelve als eene lasterlijke en afgodische taal kenteekent, kunnen wij slechts begrijpen en eenigermate verontschuldigen uit de tot hiertoe treurige geschiedenis van den kroonprins. Het is de jeugdige overmoed, die zich van zijne boeijen ontdoet, evenals het moedige ros den grond stampet en de manen schudt, wanneer het, den hofstal ontvloden, waarin het opgesloten was, de vrije morgenlucht ruikt. FREDERIK begroette in VOLTAIRE een' afgod, maar achter dezen afgod bad hij zijner onbewust den onbekenden God aan, den geest van den nieuwen tijd, een' tijd, dien hij zelf mede hielp voorbereiden en die eerst nog door duizend kampstrijden heen te worstelen had tot het klaar bewustzijn van zich zelven. Dat er iets anders komen moest dan er ten tijde van FREDERIK WILLEM I geweest was, daarvan hebben ook wij ons overtuigd. Wat er beters komen zoude, dat kon FREDERIK niet weten en niet vooruitzien. Hij diende zelf als werktuig in eene hooger hand. Bovendien behoeven wij ons den kroonprins in dezen tijd in weerwil van deze phantastische Godsdienst van het Igenie, nog in het geheel niet in eene vijandige stelling tot het positieve Christendom voor te stellen. Veel meer hoopte hij thans nog de idealen van verstandelijke vrijheid, van verlichting en menschenheil, welke hem voor oogen zweefden, binnen een gelouterd Christendom te bereiken. Hij eerde de predikers en verzocht hun om onderrigt omtrent de verborgenheden des geloofs. Hij beleed wel is waar den prediker der Fransche kolonie, ACHARD, dat hij het ongeluk had van een zwak geloof te hebben, maar juist daarom wenschte hij slechts des te meer, door goe-

de gronden en duchtige bewijzen bevestigd te worden; voornamelijk sprak hij (evenals al de betere Deïsten) zijne hoogachting voor de Christelijke zedeleer uit. Zoo gevoelde hij zich ook door eene predikatie van den ouden IZAÄK DE BEAUSOBRE, een' geleerd en helderdenkend Godgeleerde van de kolonie der uitgewekenen (refugies) zoo getroffen, dat hij dezen waardigen grijsaard door bijzondere gunst onderscheidde. Even zoo eerde hij den proost REINBECK, die reeds bij zijn vader zeer in achting was. Daarbij las hij gaarne de meesterlijke werken van de toenmaals ook door vele Protestanten bijzonder hooggeachte Fransche kanselredenaars FLÉCHIER, BOSSUET, MASILLON, BOURDALOUE, en van den Hervormden SAURIN. Inderdaad was het ook hier meer het menschelijk oratorische, het logisch verstandige, ten hoogste het zedekundige en algemeen Godsdienstige, wat hem bekoorde. Het eigendommelijk Christelijke, zooals het Protestantismus in het tijdvak der Hervorming het beslissend te voorschijn gebragt en zooals het Piëtismus het op eene nog uitsluitender wijze als het eenig noodzakelijke (wel is waar mede in te bekrompen vormen) daargesteld heeft, kon zijnen naar het uitgebreide en algemeene strevenden, wereldburgerlijken zin niet bekoren. De tijd was nog niet gekomen, dat de zin voor het Christelijke in zijne eigendommelijkheid, en die voor het zuiver menschelijke, in zijne uitgebreide, groote algemeenheid tot één levendig bewustzijn doordringen konden. Bij de afgestorvenheid der oude Protestantsche orthodoxie stond voor een' levendigen geest, zooals den zijnen, bijna alleen de keus open tusschen een streng Piëtistisch Christendom en de wijsgeerige Godsdienst

van het Deïsnius. Halve maatregelen waren zijn wezen vreemd, en een hooger derde zich vrij te vormen, lag buiten zijne roeping. Hij was krijgsman, geen Godgeleerde. Zoo verklaarde hij zich hoe langer hoe meer voor het Deïsnius, en had hij zich voor hetzelfde reeds inwendig verklaard, toen hij den troon zijns vaders beklom. FREDERIK DE GROOTE begreep intusschen zijne stelling wel, die hij, als een afstammeling der vorsten van het Brandenburgsche huis, in de rij der Protestantsche vorsten in te nemen had. Toen hij de lijken zijner voorvaderen in de grafkelder van den nieuwen dom liet bijzetten (1750), liet hij de kist van den grooten keurvorst openen, vatte deszelfs hand, bevochtigde die met tranen, terwijl hij tot de omstanders zeide: » *Messieurs!* die heeft veel gedaan!" — Ja, hij had veel gedaan, ook voor de Kerk van CHRISTUS. En wanneer wij dit minder van den achterneef zeggen kunnen in een onmiddellijk opzigt, zoo mogen wij toch het vele, dat ook *hij* gedaan heeft (en nog in uitgebreider omvang) niet buiten verband met de geschiedenis van het Evangelisch Protestantismus beschouwen. In zoo verre wij namelijk dezen niet slechts naar zijne positieve, dogmatisch-theologische, maar ook naar zijne negatieve, inzonderheid naar zijne staatkundige zijde beschouwen, als tegenwigt tegen de Catholijke magten van *Europa*, zoo was FREDERIKS stelling in de wereldgeschiedenis, in de geschiedenis van *Duitschland*, door en door Protestantsch. Of was *hij* het niet, die tegenover het antiprotestantsche *Oostenrijk* de Pruisische monarchie in staat stelde, aan het hoofd der Protestantsche aangelegenheden in *Duitschland* te treden en dezelve met

nadruk te verdedigen. Zonder hem, wie weet, hoe het er thans mede gesteld zoude zijn? Maar ook dat hij inwendig voor vrijheid van geest en verdraagzaamheid gewerkt, dat hij b. v. de pijnbank en andere wreedheden bij het geregt en vele misbruiken in het bewind afgeschaft, dat hij den verdrevenen wolf weder op den leerstoel te *Halle* geholpen en met hem de wijsbegeerte in hare regten hersteld heeft, dat zijn alle daadzaken, welke eene geschiedenis van het Protestantismus slechts met roem vermelden mag. De nadeelen, welke zijne voorzeker onkerkelijke en somwijlen onchristelijke denkwijze veroorzaakt heeft door den invloed, dien de gezindheid der grooten te allen tijde op de verdere kringen der maatschappij geoefend heeft, willen wij daarom niet ontkennen, maar deze nadeelen waren voorbijgaande en werden later dooreene tegenovergestelde rigting verdrongen, terwijl de voordeelen zijner zegepraal, welke God hem verleend heeft, en menige zijner grootsche stichtingen en wijze inrigtingen in den staat gebleven zijn, en over dezelve willen en zullen wij ons verheugen. Zoo was ja ook de grondstelling, welke hij ten slotte zijner Brandenburgsche geschiedenis uitsprak, gewis eene schoone, het Protestantismus waardige grondstelling: »de valsche geloofsijver is een tiran, die de landen ontvolkt, de verdraagzaamheid eene teedere moeder, welke dezelve voedt en doet bloeien,” en door deze schoone grondstelling geleid, sloeg hij terstond handen aan het werk.

De grootste zorg des konings was de zorg voor algemeene gewetensvrijheid. Had *FREDERIK WILLEM I* in zijnen tijd de Luthersch gezinde geestelijken bemoeijelijk, doordien hij hun het aantrekken van

den koorrok , het aansteken der kaarsen op het altaar enz. verbood , om daardoor de vereeniging te bevorderen , zoo gaf FREDERIK II kort na zijne troonbestijging , den 3 Julij 1740 , eene kabinetsorder aan den minister der geestelijke aangelegenheden , waarin hij het aan de gemeenten en hare zielzorgers vrijliet , zich van eenen vorm van Godsdienst te bedienen , welken zij voor de geschiktste hielden. Deswege prezen hem Luthersche predikers al een' tweeden SALOMO. — Dezelfde verdraagzaamheid bewees hij ook jegens de Catholijken. Toen hem in Junij deszelfden jaars van de aanvaarding zijner regering een voorslag gedaan werd tot stichting eener bijzondere school voor Roomsche-Catholijke soldatenkinderen , schreef hij op den rand van het verzoekschrift : » de Godsdiensten moeten alle geduld worden , en moet de fiscaal slechts *daarop* het oog hebben , dat de een de andere geen afbreuk doe ; *want hier moet een ieder naar zijn facon* (op zijne wijze) *zalig worden.* » En zoo vergunde hij dan ook inderdaad den Catholijken veel grooter vrijheden , dan zij tot hiertoe genoten hadden , zoowel in de residentieën *Berlijn* en *Potsdam* , als in den Pruisischen staat in het gemeen. Onder *zijne* bescherming verrees de Catholijke kerk te *Berlijn* naar het model der Maria Rotunda te *Rome* , welke thans nog een sieraad van *Berlijn* uitmaakt. Toen men over de aanstelling van eenen hoogleeraar in de medicijnen te *Frankfort* aan den Oder handelde , van wien het gerucht liep , dat hij niet slechts Catholijk , maar een geheim Jezuit was , en eenigen tegen zijne aanstelling bedenkingen opperden , dewijl de oude statuten der universiteit van het jaar 1610 eenen Protestant verlangden , schreef de koning aan den rand : » het doet er niets toe ,

wanneer hij bekwaam is, de doctores zijn bovendien te goede physici — om geloof te hebben.” Bij dat al miskende FREDERIK ook weder niet, wat hij het *Protestantismus* schuldig was, en zoo verordende hij in een kabinetsbevel, dat men in lands regterlijke collegiën » de Catholijken *spaarzaam* aanstellen moest.” Ook stelde hij den Catholijken even zeer de verdraagzaamheid jegens de Protestanten tot voorwaarde, als hij van dezen verdraagzaamheid jegens de Catholijken vorderde. In een schrijven aan den vorst van *Schafgotsch*, bisschop te *Breslau* (van het jaar 1756) sprak hij zijn’ bepaalden wil uit, dat in de kerken en kloosters alle twistpredikatiën » afgeschaft en vermeden” moesten worden. — Doch de verdraagzaamheid des konings strekte zich nog verder uit. Hij vergunde den *Griekschen* Christenen te *Breslau* eene kerk, en den Unitariërs in *Litthauen* en *Oostvriesland* gaf hij dezelfde vergunning. De vroeger uit *Sileziën* verdrevene aanhangers van SCHWENCKFELD riep hij in 1742 derwaarts terug, en evenmin leide hij de broedergemeente en andere Godsdienstgenootschappen iets in den weg. Alleen moesten zich allen rustig gedragen en geene proselieten maken. Zijn grondregel, waarnaar ook de overheden in alle dergelijke gevallen handelen moesten, was deze: » er moest ten eenenmale vermeden worden, lieden die eene sekte toegedaan waren, in het hoofd te brengen, alsöf men de zoodanigen zoo veel achtte, alsöf men hen daarom vervolgde, en hen met geweld van hunne dwalingen terug brengen wilde, daar de ondervinding door alle tijden geleerd heeft, dat wanneer lieden die in de belagchelijkste dwalingen vervallen, door verdrukking en vervol-

ging teruggebragt moeten worden, zelve des te hardnekkiger daarin te werk gaan, in een volkomen *Fanaticismus* vervallen zijn, doch daardoor in de verbeelding geraken, alsöf er toch iets zonderlings onder dergelijke sekten steken moest, dewijl men de zoodanigen niet anders dan met geweld beteugelen moest. Doch daarentegen wanneer men dergelijke lieden en hunne sekte veracht en gedaan heeft, alsöf zij niet eens eenige aandacht waardig en lieden waren, die eer medelijden dan haat verdienden, doch daarbij er slechts op gezien heeft, dat de hoofden der sekte het land mijden, maar de anderen zich als burgers en onderdanen moesten gedragen, de zoodanigen zich eindelijk over hunne dwaasheid geschaamd hebben en of zelve teruggekomen zijn of toch op anderen geen indruk gemaakt, en geen verderen aanwas noch aanhang gevonden, dus eindelijk ongemerkt opgehouden hebben." Geheel in tegenstelling met de handelwijze welke men bij ons om denzelfden tijd tegen de Separatisten aanwendde, gaf de koning in het jaar 1743, toen een timmerman te *Berlijn* bij hem verklaagd werd, dat hij heimelijke godsdienstoefeningen hield, ten antwoord: »in zooverre hij niets doet tegen de wetten des lands en der goede zeden, zoo moet gij hem laten begaan(*)." — Echter werden later de conventikelen verboden.

Ook de predikers vermaande de koning, tegenover zulke personen, die hunne eigene godsdienst-meeningen hadden, »alle tieren en smaden na te laten, daar zij den kansel niet tot strijdplaats hunner hartstogten gebruiken moesten." — Ja, zelfs

---

(*) PREUSS I. S. 338.

den ruwsten onder het volk predikte hij bij gelegenheid de christelijke verdraagzaamheid. Toen de koning na den slag van *Striegau* den 6den Junij 1745 te *Landshut* kwam, omringden hem 2000 boeren en verzochten hem verlof om al wat van de Catholijken in den omtrek zich bevond te mogen doodslaan. Doch FREDERIK bejegende hen met de woorden des Heeren : » Hebt uwe vijanden lief, zegent die u vloeken enz., opdat gij kinderen zijn moogt uws Vaders in den hemel. » De boerengingen beschaamd en getroffen naar huis (*).

Het is waar, het viel FREDERIK uit zijn standpunt ligt, de verdraagzaamheid aan te bevelen, daar hij zelf van de diepere betrekkingen van het geloofsleven en van de duizendvoudige schakeringen van godsdienstige gezindheid geen begrip had. Alles wat tot hiertoe de menschen in geloofszaken van elkander gescheiden, anderen weder in sekten bijeengebragt had, kwam *hem* als de werking van *éene* dwaasheid voor, boven welke hij zich verheven waande. En hoe mild hij ook aan den eenen kant oordeelde, zoozeer ontaardde bij andere gelegenheden weder zijne verdraagzaamheid zelve in gestrengheid, daar hij zijne onverschilligheid omtrent de godsdiensten dikwijls op eene gevoelige, de vrome gemoederen kwetsende wijze aan den dag leide. In een kabinetsbescheid b. v. dat hij in zijne latere jaren, in het jaar 1781, met betrekking tot het Berlijner gezangboek gaf, heet het : » Een ieder kan bij mij gelooven, wat hij wil, wanneer hij maar eerlijk is. Wat de gezangboeken aangaat, zoo staat het een ieder vrij te zingen : nu

---

(*) PREUSS I. S. 338.

rusten alle wouden, of dergelijk dom en dwaas-
tuig meer. Maar de priesters moeten de verdraag-
zaamheid niet vergeten, want hun zal geene ver-
volging toegelaten worden.” — Aan de gemeenten
gaf hij verlof, hunne predikers te verkiezen, terwijl
hij zich de bekrachtiging voorbeheld, doch schreef
daarna ook wel in zulke gevallen op den rand: » Ik
ken de kerels niet, neemt gij een’ paap, wel-
ken gij wilt.” — In het gemeen sprak hij van de
geestelijkheid verachtelijk. Hij zocht de papen,
zooals hij ze noemde, zoo veel mogelijk van het
schoolwezen te verwijderen. De Godgeleerdheid
kwam hem als eene dwaze wetenschap voor, en een’
Godgeleerde beschreef hij bij gelegenheid (*) als
een dier zonder rede. — Even zoo zocht hij de
Piëtisten of de muggezifters (zooals reeds zijn vader
hen genoemd had) te bespotten, en wel op eene
wijze, die met de geroemde verdraagzaamheid juist
niet in overeenstemming was. Daarvan vertoont
zich een voorbeeld reeds uit de vroegste jaren zij-
ner regering. Toen in het jaar 1745 de hoogleer-
aar FRANKE te *Halle* (de zoon van den beroemden
AUGUST HERMAN FRANKE) zich tegen het tooneel al-
daar aankantte, dewijl het aanleiding tot ongere-
geldheden onder de studenten gegeven had, schreef
de koning aan den rand: » Daar zijn die mugge-
zifters de schuld van. Zij *zullen* spelen, en heer
FRANKE, of hoe de schurk heet, zal daarbij zijn,
om de studenten wegens zijne dwaze voorstelling
eene opentlijke eerherstelling te geven, en mij
moet het getuigschrift van den tooneelspeler be-
zorgd worden, dat hij daar geweest is (†).” —

(*) BÜSCHING S. 52.

(†) Ibid. S. 56.

In een nader schrijven heette het dan : « De Hal-lische papen moeten kort gehouden worden , het zijn Evangelische Jezuiten , en men moet hun bij alle gelegenheden niet het minste gezag inruimen. » — De overheden , aan wie de uitvoering opgedragen was en die het ongeschikte der verordening wel in-zagen , zochten den koning van gedachte te doen veranderen ; maar deze bleef er op staan , FRANKE moest tot straf de komedie zelf bezoeken en zich door de komedianten een getuigschrift laten geven : en eerst naderhand vond hij zich bewogen , die straf allergenadigst in eene geldboete van 20 daalders te veranderen , welke FRANKE voor de armen betalen moest en die werkelijk door hem betaald werd. — Had men een' Deïst op *die* wijze in eene Christe-lijke kerk gedwongen , of hem daarvoor met geld beboet , welk geschreeuw zouden de Toleranten aangeheven hebben ? — FREDERIK gaf zich veel moeite omtrent het schoolwezen en zocht grondig geleerde mannen in onderscheidene bedieningen ; maar ook hierin toonde hij een sterken afkeer van al wat hem als Piëtismus toescheen. Zoo schreef hij met opzigt tot den abt HÄHN te *Klosterbergen* , die overigens inderdaad wat eenzijdig mag geweest zijn : » de abt deugt niets , men moet een' ander in de plaats hebben ; geen mensch wil tegenwoordig zijne kin-deren daarheen zenden , dewijl de kerel een over-dreven piëtistische dwaas is. »

Wanneer men zulke uitdrukkingen over de God-geleerden en Piëtisten met die van FREDERIK WILLEM I over wijsgeeren , dichters en kunstenaars verge-lijkt , zoo bemerkt men helaas ! dezelfde ruwheid van uitdrukking , aan den eenen , zoowel als aan den anderen kant , en hoe verschillend ook vader

en zoon waren met opzigt tot de voorwerpen van hun genoegen en ongenoegen, zoo ontmoeten wij toch eene treffende gelijkvormigheid tusschen beiden, iets hunne luimen involgend despotisch, dat bij eene harde orthodoxie zoowel bestaan kan als bij eene aangematigde en gewelddadige verlichting, alleen niet bij eene waarlijk Christelijke gezindheid. — Een verder bewijs, hoe ook de verdraagzaamheid vreesaanjagend op degenen die haar omgeven werken kan, is de in zich zelve geringe, maar toch sprekende omstandigheid, dat de opvolger van den afgezetten abt, die geen Piëtist was, maar toevallig FROMMANN heette, niet onder dien naam den koning aanbevolen mogt worden, maar dien in FROMMANN moest veranderen, om niet reeds vooruit als muggezifter verworpen te worden.

FREDERIKS gedrag mag intusschen niet afzonderlijk beschouwd worden, maar uit degenen die met den koning omgingen valt eerst het ware licht er op. Beschouwen wij daarom de verdere kringen, welke op hem den meesten invloed geoefend hebben, zoo bemerken wij den wijsgeer van Sans-Souci niet slechts in voortdurende, slechts voor korten tijd afgebroken verbindtenis met VOLTAIRE, wij vinden hem bovendien omgeven van eene schaar van Fransche fraaije vernuften, welke SCHLOSSER in zijne geschiedenis der XVIII^{de} eeuw niet kwalijk als *Berlijner Franschen* aanduidt (*), lieden, die meest uit *Holland*, werwaarts zij voor FLEURY's ministerie in *Frankrijk* gevlugt waren, naar *Berlijn* beroepen waren geworden. Daartoe behoorde vooral de geneesheer LA METTRIE, een der vermetelste Gods-

---

(*) SCHLOSSER I. S. 523.

dienstspotters, die een volledig stelsel van zedeloosheid daarstelde. Van hem zeide de markies d' ARGENT, die zelf tot deze lieden behoorde, dat hij de leer der ondeugd met de onbeschaamdheid van eenen nar predikte. LA METTRIE stierf in 1751 een' zijner gezindheid waardigen dood aan overdaad, welken hij zich aan de tafel van den Engelschen gezant te *Berlijn* op den hals had gehaald, en FREDERIK verheerlijkte hem door eene lofrede, welke hij in de akademie liet voorlezen.

Terwijl FREDERIK deze Franschen liet begaan, scheen hij het aanvankelijk ongaarne te zien, wanneer de vrijgeestige rigting in de Duitsche taal onder het Duitsche volk voortgeplant werd. Een Duitser, GEBHARDI (*), had in het jaar 1743 twee verhandelingen van deïstischen inhoud laten drukken, waarin de Bijbelsche wonderen aangerand waren. Die schriften werden op koninklijk bevel verboden, en even zoo werd in het jaar 1748 een jongeling RÜDIGER wegens een dergelijk misbruik van de drukpers voor 6 maanden naar *Spandau* gezonden. Maar daardoor kon de verbreiding der grondstellingen niet verhinderd worden, welke, ook zonder schriften, door de nog grootere kracht des voorbeelds steeds verderen voortgang maakten. En dit is het ten laatste toch, wat FREDERIK in zijnen lateren tijd wenschte, en wat hij onbewimpeld in zijne brieven aan VOLTAIRE uitdrukte. Beiden versterkten elkander van weêrszijden in het voornemen, om het Christendom uit te roeijen, of gelijk zij zich uitdrukten, *d'écraser l'infame*. Beiden wenschten elkander geluk, welhaast met

---

(*) SCHLOSSER I. S. 625. Aanm.

hunnen arbeid hun doel te zullen bereiken, beiden hoopten nog den tijd te zullen beleven, dat men den vermoorden ten grave zoude dragen, om nimmermeer op te staan. En hoe schandelijk hebben beiden zich bedrogen, en hoe voorbarig was hun triomf! *Die* Godsdienst, welke VOLTAIRE in eenen brief aan FREDERIK met zwart brood vergeleek, dat ten hoogste nog voor de honden goed was (*) — zij leeft nog en van haar teren de koningen en de wijzen, en allen worden verzadigd van het brood des levens, en hoevelen zijn hongerig tot dit brood teruggekeerd, nadat zij hunne wijsheidstanden stomp gegeten hadden aan het oudbakken wittebrood, dat VOLTAIRE hun voorzette. — Overigens eischt het de historische billijkheid, ook hier weder te herinneren, dat FREDERIK, terwijl hij het Christendom bestreed, daarin slechts de Godsdienst der onverdraagzaamheid en des bijgeloofs meende te bestrijden; dat hij de steeds grooter wordende spookachtige schaduw vervolgde, terwijl hij het licht geheel ergens anders zocht — in de wijsbegeerte. Ook FREDERIK hield met VOLTAIRE het geloof aan een *hoogst Wezen*, tegenover de eigenlijke Atheïsten en Materialisten, staande. Hij verfoeide op het innigst het *Système de la nature*, en schreef zelfs daartegen eene verhandeling, welke ook VOLTAIRE goedkeurde. Over de onsterfelijkheid der ziel onderhield hij zich gaarne met verstandigen en geleerden, ofschoon hij het zelf hierin tot geene zekerheid brengen konde, en zich gaarne daarmede vergenoegde, dat de deugd in zich zelve reeds hare waarde heeft

---

(*) Lettres du Roi de Prusse et de Mr. de Voltaire. Oeuvres (Bâle 1792.) Tom. XI. Corresp. Tom. II. Lettre 164.

ook zonder uitzigt op belooning. Een medelid der akademie, dat hem een lang wijsgeerig bewijs voor de onsterfelijkheid aanvoeren wilde, gaf hij ten antwoord: Hoe? *Hij* wil onsterfelijk zijn? wat heeft hij dan gedaan, om dat te verdienen (*)?

In het gemeen waren het dikwijls de ongeschikte bewijzen, waarmede men de Godsdienst verdedigde, de valsche vooronderstellingen, waarvan men bij deze bewijzen uitging, welke het meest zijn levendig vernuft tot tegenspraak uitlokten. Zoo berustte ook datgene, wat hij in het Christendom berispte, menigmaal op eene verwisseling van het eigenlijk Christelijke met het kerkelijk orthodoxe of met het Piëtismus. Wij moeten daarom altijd weder, wanneer wij billijk zijn willen, aan de eerste opvoeding van FREDERIK en aan de indrukken gedenken, welke hij in zijne jeugd gekregen had. En waarlijk FREDERIK stond hierin niet alleen. Eene menigte zijner tijdgenooten dachten en gevoelden als hij, schoon zij het niet uitspraken, of in hunne stelling niet waagden uit te spreken. Wachten wij ons daarom wel, over den man zelven een voorbarig oordeel te vellen. Er is niets gemakkelijker, dan in het zeker gevoel van datgene, wat men *heeft* of ook dikwijls slechts meent te hebben, over menschen te oordeelen, welke in hunnen tijd en in hunne betrekkingen en naar hunnen bijzonderen gemoedsaanleg een' moeilijker gang te gaan hadden dan wij. Die behagelijke stemming eener op het geloof hoogmoedige orthodoxie, welke op de verdwaalde broederen als op hellebranden nederziet, zonder ooit

---

(*) PREUSS I. S. 470.

ook slechts eenig gevoel van de smarten gehad te hebben, welke de prikkel des twijfels bij eene naar waarheid zoekende ziel doet ontstaan; dat zich wél bevinden op het oorkussen eener overgeërfde vroomheid, waarbij men zich den twijfel als de vliegen van het lijf weet te houden, om des te zachter te kunnen insluimeren en daarna des te geweldiger op ieder uitvaart, die ons uit dezen sluimer opwekt, *dat* is waarlijk niet het Gode welgevallig geloof, *dat* geloof, hetwelk de wereld overwint. Wij willen nu niet juist beweren, dat FRE-DERIK wegens zijn geloof zware kampstrijden doorstond, hij was meer held in het veld, dan geloofsheld. Hij was geen bedaard, stelselmatig denker, maar hij was toch ook geen slaper en dreamer, gelijk zijn vader hem verkeerd genoeg beoordeeld had; hij was eene krachtige, eene veroverende natuur. Natuurlijk dat ook de twijfelingen, welke aan den tijd eigen wāren, bij hem tot krachtiger dwalingen verstijfden dan bij weeker naturen, dat zijn' verstandelijke veroveringskrijg op het laatst een vernietigingskrijg werd. Dat hij den vijand niet op de regte plaats zocht, dat hij met zeer dubbelzinnige vrienden een gevaarlijk verbond aanging, dat hij daar stormde waar hij had moeten bevestigen, daar verwondde, waar hij had moeten heelen, ja, dat hij nevens de schoone zaden en plantsoenen, welke wij hem zelven te danken hebben, de nog schoonere en gezegender vroegere tijden, zooals die van den grooten keurvorst, met voeten trad, in plaats van die met wijze verschooning te onderhouden en te verzorgen — dat zijn feilen, welke wij niet verschoonen willen, het zijn meer dan feilen, het zijn daden van geweld, het zijn — zoo gij

wilt — misdaden — ik geef het toe. — Maar wanneer wij de daad oordeelen (en zij heeft zich zelve geoordeeld door de geschiedenis), zoo moeten wij ons wel wachten, ons in Gods plaats tot regters op te werpen over menschen, vooral over dezulke, die naar een hooger maatstaf dan dien van ons zwak inzicht afgemeten willen zijn, schoon ook in Gods hand dezelfde maatstaf bij hen geldt als bij ons. FREDERIK DE GROOTE moest bij ons ja in het gemeen slechts gelden als de uitdrukking van zijnen tijd. God had hem niet te vergeefs juist in dezen tijd geplaatst. In hem drong zich de geest van zijnen tijd in één beeld te zamen; en de twijfelzucht, welke reeds lang aan den wortel van het kerkelijk leven rondkroop, liep bij hem in eene scherpe spits, zij barstte bij hem als eene heldere vlam uit. — Daarmede willen wij niet zeggen, dat de gansche tijd van FREDERIK DEN GROOTE aan hem in ieder opzicht gelijkvormig geweest zij, zoodat wij met FREDERIKS beeld ook dat van zijnen tijd in alle opzigten zouden beschreven hebben. Wij hebben ja te zelfder tijd ook geheel tegenovergestelde rigtingen leeren kennen, zooals *die* waren, welke hij zelf bestreed, b. v. de Piëtistische. — Doch deze waren toch meer slechts de voortzettingen van reeds bestaande, vroegere rigtingen, en niet datgene, wat zich eigenlijk als de tijdgeest, als het karakter des tijds deed kennen. — Maar ook dit karakter des tijds had natuurlijk weder verschillende wijzigingen, en wij zouden eene verkeerde voorstelling verkrijgen, wanneer wij volgens het tot hiertoe bestaande zeggen wilden, dat het Deïs-mus, zooals FREDERIK en VOLTAIRE het beleden, de belijdenis ook slechts der meesten hunner tijd-

genooten geweest zij. Zoo was het wel is waar niet; want bij de minsten was het tot dit uiterste punt gekomen. Maar wij zullen niet dwalen, wanneer wij zeggen, dat er sedert omtrent veertig jaren in *Duitschland* zich eene denkwijze verbreidde, die schoon zij ook ondertusschen nog op den ouden grond en bodem der orthodoxie scheen te staan, echter de kiemen in zich sloot, waaruit zich, schoon ook eerst een aantal jaren later, de Deïstische, kritisch-negatieve, rationalistische rigting, of hoe wij haar ook noemen willen, ontwikkelde. Men behoeft met één woord slechts oogen te hebben, om het te zien, dat de tijd *anders* geworden was. Wij ontmoeten andere gestalten, andere gelaatstrekken, andere kleederdragten, andere gebruiken, en wat de hoofdzak is (ik spreek van *Duitschland*), een ander spraakgebruik, eene andere letterkunde, eene andere opvoedingswijze, eene andere manier, om de dingen te zien en te beoordeelen. De tijd werd bij al dat oud-frankische dat denzelven naar *onze* wijze van spreken nog aankeefde, wezentlijk *gemoderniseerd*. — Er is nu voorzeker niets moeilijker, dan eenen zoo geheel veranderden gezigtskring met woorden te beschrijven; want wat men zoo gemeenlijk den tijdgeest noemt, dat is zelden iets bepaalds, hetwelk in een samenhangend stelsel kan vervat worden, het is een vlugtig nevelbeeld, waarin de lichtstralen, al naar dat zij er op vallen, nu zoo dan anders zich breken. Nogtans vormen al deze schitterende kleuren weder te zamen onmiskkenbaar den weerschijn van een' zekeren tijd en geven ons in deze bijeenvoeging de uitdrukking van ééne en dezelfde kleur des tijds. Zoo vormt zich b. v. on-

der den invloed van eene zekere rigting des tijds eene taal, eene logica, een stijl, welke op alle tijdgenooten als het ware eene onwederstaanbare magt oefenen, en welke zich zelfs de vijanden van die heerschende rigting des tijds onbewust toeëigenen, gelijk men zich toch ook naar de uiterlijke zeden, de mode en welvoegelijkheid schikt, schoon men innerlijk gansch anders gestemd is. Zoo goed er alzoo in de tijden der oude orthodoxie eene orthodoxe taal bestond ook voor dezulken, die van het geloofsleven, dat eens deze taal voortgebracht had, ver verwijderd waren, zoo bestond er nu sedert het midden der XVIII^{de} eeuw eene taal der vrijzinnigheid, der verlichting, welke in de gansche letterkunde meer en meer overging, want gelijk de munten op andere tijden bij denzelfden klank en naam toch eene zeer verschillende waarde hebben, zoo gaat het ook met de woorden, de teekenen, de zeden. Waar alzoo b. v. vroeger van geloof, van regtvaardiging, van zonde, van verlossingen heiliging, van het rijk Gods, van verlichting en genade de rede was, daar sprak men nu van deugd, van eer, van vrijheid, van menschelijkheid en menschenregten, van rede, opklaring, verdraagzaamheid. Zelfs de geestelijke en vooral de kanseltaal moest zich naar dit spraakgebruik schikken, wanneer zij niet als een verouderde onverstaanbare ruïne beschouwd wilde worden. Slechts weinigen hebben in zulke tijden de gave en de kracht om zulk een' stroom te wederstaan en als met mos bedekte rotsen te midden van denzelfden staande te blijven als een gedenkzuil der voorwereld. Maar ook niet allen hadden den last en

de roeping er toe. Wat bij de eenen kracht is en eene regtmatige kracht, dat is bij de anderen dikwijls slechts eigenzinnigheid en onverstand, en deze maken zich met regt belagchelijk, wanneer zij den stroom met hunne dammen willen tegenhouden. Veelmeer terwijl de meesten zich *uit* zwakheid door den stroom laten medeslepen, komen hier en daar bijzondere personen te voorschijn, geheel nieuwe gestalten, kinderen en leidslieden van hunnen tijd tevens, die wel verre van òf den stroom te wederstaan, òf zich krachte- en gedachteloos door denzelfden te laten voortslepen, veeleer met klaar bewustzijn zich door denzelfden laten *voortdragen*, en terwijl zij zich als goede zwemmers *over* den stroom weten te houden, sturen zij getroost naar den nog onbekenden, onbereikten oever heen. — Dit zijn de woordvoerders des tijds, de helden der letterkunde. Laat ons daarom thans nog ten slotte een' blik werpen op *de geschiedenis der Duitse letterkunde en der Duitse beschaving* in het gemeen, in het tijdvak van FREDERIK den Groote.

Men heeft het dezen koning dikwijls kwalijk genomen, dat hij, als een Duitsch vorst, die voor anderen er toe geroepen geweest ware, zich de Duitse letterkunde zoo weinig aangetrokken en daarentegen slechts de Franschen begunstigd had. Doch het is niet ieders zaak, de ontwakende lente nog voor haar ontwaken in hare droomen te beluisteren, naar de even ontluikende knoppen het profetische oog te wenden en met zekeren blik tot den te verwachten bloesem, en van dezen weder tot de vrucht te besluiten. Ware het ook in FREDERIK eenzijdig geweest, de Duitse letterkunde in hare edelste jeugdige driften te miskennen, de

Duitsche letterkunde is er trotsch op, geen MECÉNAS geen LODEWIJK XIV noodig te hebben gehad, om datgene te worden wat zij werd. Ook de Duitsche Hervorming schrijft zich haren oorsprong niet aan eens vorsten, maar aan Gods genade toe, en LUTHER en KLOPSTOCK, zij kunnen de een trotsch zijn op den ander. Maar gelijk LUTHER niet alleen stond in *Duitschland*, doch gelijk nevens hem in *Zwitserland* ZWINGLI werkte, zoo was het ook bij de ontwikkeling der Duitsche letterkunde in de XVIII^{de} eeuw ons vaderland, dat geroepen was, om met *Duitschland* om den krans te dingen. Wij hebben het nog onlangs in eene schoone akademische rede vernomen (*), hoe op twee punten, in het uiterste Noorden van *Duitschland*, in *Hamburg* (door WERNICKE en BROCKES), en daarna in *Zwitserland* door ALBRECHT VAN HALLER de nieuwere dichtkunst (in tegenstelling met den vroegeren Lohensteinschen en Hofinannswaldauschen wansmaak) haren aanvang nam, en even zoo vond dan ook de wel is waar nog wat stijve kunstkritiek en theorie spoedig in *Duitschland* en *Zwitserland* hare vertegenwoordigers, ginds in GOTTSCHED, hier in BODMER en BREITINGER. Gelijk nu verder de Duitsche en Zwitsersehe Hervorming beide spoedig met elkander in strijd geraakten, zoo vertoonde zich ook hier een strijd tusschen den Duitschen Criticus en den Zwitserischen, in welks geschiedenis wij ons hier niet hebben te begeben; wij verblijden ons enkel over de zegepraal, niet van de eene partij over de andere, maar over *die* zegepraal, welke in het gemeen de betere, edeler smaak in den strijd met menige

---

(*) WACKERNAGEL, K. F. DROLLINGER, eine akademische Festrede. Basel 1841.

vooroordeelen , waarvan de eerste voorvechters zelve niet vrij waren , na lange en ernstige worsteling behaalde. — Doch de geschiedenis der Duitsche letterkunde en poëzij staat in onmiskenbaar verband met de geschiedenis van den denkenden , strevend en geest in het gemeen , tevens ook met de geschiedenis der Godsdienst en der wijsbegeerte , of met de geschiedenis van het Protestantismus. Het een spiegelt zich immer weder in het andere , en zoo vinden wij dan namentlijk het Wolfianismus , die bewijzende , betoogende filozofie , welke het tot hoofdbezigheid maakte , uit de doelmatigheid der natuur tot den Schepper te besluiten en voor alles genoegzamen grond te zoeken , ook in de gedichten van HALLER en BROCKE weder. In *Engeland* was de wijsbegeerte der Deïsten door POPES proeve over den mensch in de denkwijze der eeuw overgebracht geworden , en deze aan de Engelschen ontleende vorm van het filozofisch leerdicht vond ook bij de Duitschers navolging. Zelfs zulke mannen , die , evenals HALLER , tegenover de Deïsten als besliste verdedigers der Openbaring optraden , maakten het zich toch tot de hoogste taak , de leerstellingen der zoogenoemde *natuurlijke* Godsdienst in leerdicht voor te dragen , het bestaan van God in Alexandrijners te bewijzen en de deugd in onderwetsche verzen te bezingen. Men vergelijke slechts dat eene gedicht van HALLER : Gedachten over rede , bijgeloof en ongeloof aan den heer professor STÄHELIN van het jaar 1729 en zijne Sapphische ode over de deugd aan den hofraad DROLLINGER , van hetzelfde jaar. Eveneens biedt ons BROCKES aardsche tevredenheid in God eene physico-theologie in verzen aan , waarin wij het stijve Wolfiaansche betoog

overal uit de bloemrijke omhulselen zien uitkomen. De positieve waarheden des Christendoms liet men aan de *geestelijke* poëzij over, waarvan wij later spreken zullen. Zoo heeft ook HAGEDORN eene bijzondere klasse van *zedekundige gedichten*. Maar nevens dit wat stijve, eerbare leerdicht, wist ook spoedig de ligtzinnige, op de zinnelijkheid berekende poëzij zich een weg te banen; ja, dikwijls waren het dezelfde dichters, die, nadat zij de zedeleer en Godsdienst in eenige gedichten hunne schatting betaald hadden, nu ook weder een ligtvaardigen toon aanhieven. Zoo heeft uz nevens zijne geestelijke liederen weder zeer loszinnige gedichten, en ook HAGEDORN stemt hier en daar in dezen toon in, schoon hij zelf den dichters van zijnen tijd den raad geeft:

Gij Dichters, jeugdig krachtig,
 Wilt gij in 't blijde rustuur
 Anacreontisch zingen,
 Zingt dan van rijpe trossen,
 Van rozenrijke hagen,
 Van lentegloed en dansen,
 Van vriendschap en van liefde;
 Maar hoont toch nooit de Godheid,
 Ook niet der Godheid dienaars,
 Ook niet der Godheid tempels;
 Verdient, zelfs in uw schertsen,
 Den naam van echte Wijzen.

Nevens het leerdicht vond ook de satyre bijval, nu in verzen, dan in proza, dan weder in den bevalliger vorm van fabelen en vertellingen. Hield zich deze satyre bij de meesten zeer binnen de palen der gematigdheid, waardoor zij zelfs tevens

(gelijk bij RABENER) haar zout verloor, zoo is toch het streven om zekere misbruiken, voornamelijk pedanterij en huichelarij te geeselen, overal zichtbaar. Ook op dit gebied toonden zich mannen, die wij naderhand als de vroomste en eerlijkste belijders en verdedigers van het Christendom zullen leeren kennen, als GELLERT, geneigd zich te doen gelden. Men denke slechts aan de *Fijne van GELLERT*, welke hem de stof tot eene vertelling, als tot eene komedie aanbod. Deze terugwerking tegen een verzuurd en verduisterd Christendom was bij alle toenmalige schrijvers, die den toon gaven, bijna algemeen, en zij was zeer natuurlijk. Zij moest komen. Zij was zelfs bij VOLTAIRE en FREDERIK begrijpelijk, alleen dat zij daar in een uiterste oversloeg, doch hier tot beter moest overgaan.

Hoe hoogst opregt en goedhartig overigens de toenmalige Duitsche satyre nog geschapen was, in vergelijking met VOLTAIRE of met de dagbladschrijvers van *onzen* tijd (de woordvoerders van het *jeugdig Deutschland* vooral), daarvan slechts een voorbeeld uit RABENER. » Er zijn standen (zegt hij in zijne verhandeling over het misbruik der satyre), welke wel zoo heilig niet zijn, dat het een misdaad ware, het belagchelijke in deszelfs gebreken te ontdekken, doch bij welke echter de billijkheid eischt, dat men het met veel gematigdheid doe. Ik reken daaronder de leeraars op scholen. De jeugd is buitendat geneigd genoeg, het gebrekkige in de zoodanigen te ontdekken, wier ernstigheid hunnen moedwil in toom moet houden. Zullen wij hen door bittere satyren op hunne leeraars nog moedwilliger maken? Gesteld, zulk een leeraar

heeft zijne gebreken, welke verdienden bestraft te worden! Veelligt is hij baatzuchtig, veelligt pedant, veelligt een ellendig schrijver, het kan zijn. Wierp ik hem deze gebreken voor, stelde ik hem aan het gelach zijner leerlingen bloot, gesteld ook, dat ik het uit opregter harte deed, om hem te verbeteren, zoo zoude ik al te maal meer schaden, dan nut stichten. Inderdaad schrik ik altijd, wanneer ik zie, dat een schoolleeraar onder den geesel der satyre valt. Hem beklaag ik zelden, maar de gevolgen daarvan zijn mij te ernstig... Ook de geestelijken hebben gemeenlijk het ongeluk, dat het vernuft van geestige hoofden op hen het meest gemunt is. Ik ben zeer ontevreden daarmee... De geestelijken zijn wel niet boven de satyre verheven, dat ruim ik hun niet in, velen zijn diep onder dezelve, .. en velen zouden zelfs te zorgeloos zijn, wanneer hunne eerwaardige kleeding hen tegen alle slagen der satyre zoude beschermen. Nogtans geloof ik, dat men niet voorzigtig genoeg daarbij kan te werk gaan."

» De Godsdienst loopt gevaar, verachtelijk te worden, wanneer men de gebreken van dengenen verachtelijk maakt, die gesteld is om de Godsdienst te prediken." Het » *eerwaardige der Godsdienst* " moet (volgens RABENER) *de gansche ziel van den hekeldichter vervullen*, en daarom moet hij ook alle opmerkzaamheid daarop rigten, dat door zijne satyren het aanzien der Godsdienst niet in het minste verzwakt worde. » Van diegenen wil ik niet spreken, zegt hij, welke onder den misbruikten naam der satyre zich moeite geven, het gansch gebouw van ons geloof te doen wankelen. Hunne onzinnige woede, hoe onmagtig zij ook is, ver-

dient het dolhuis en geene redelijke voorstellingen. Ik wil slechts aan een misbruik gedenken, hetwelk, wanneer ik vriendschappelijk oordeelen zal, meer lichtzinnigheid dan boosheid verraadt. Er bestaan zekere gebruiken der Kerk, welke onverschillig zijn en tot de Godsdienst zelve niet behooren; zij maken den geestelijken welstand uit. Men wachte zich toch, deze belagchelijk te maken! Is het volk bijgeloovig, zoo zal het onze schriften verfoeijen; is het zoo lichtzinnig als wij, zoo zal het bij deze onverschillige gebruiken niet stil staan, maar wezentlijke stukken der Godsdienst ook voor onverschillig houden, en eindelijk met de geheele Godsdienst leeren spotten." RABENER spreekt overigens van de Godsdienstspotternij als van eene reeds vergeten zaak voor *Duitschland*. »Er was in *Duitschland* een tijd (zegt hij), dat de satyre niet anders dan ten koste van den Bijbel geestig zijn konde. Wanneer men regt fijn schertsen wilde, zoo schertste men uit de Psalmen, en er waren vlugge verstanden, welke, om zoo te zeggen eene geheele satyrieke concordantie in gereedheid hadden, om in hun vernuft onuitputtelijk te zijn... Ik verheug mij, dat wij van dezen bedorven smaak, dit is de zachtste naam, dien men aan deze dwaasheid geven kan, teruggekomen zijn. Waarin bestond het vernuft? Niet in het denkbeeld, dat men voortbragt, maar in de wijze waarop het voortgebracht werd. *Dat* kwam den toehoorders lustig voor, dat wij de gezwinde vaardigheid bezaten, de ernstigste gedachten der Schrift door eene kluchtige verdraaijing dermate te mismaken, dat dezelve er zoo misvormd uitzag als onze eigene gedachte"... — Zeer goed toont hij het lage van

deze handelwijs aan. » Men geve slechts eenmaal acht! Zoodra een stalknecht van zich zelve gevoelt, dat hij fijner denkt dan de melkmeid, zoo zal hij haar met zijn scherts uit den Bijbel of een geestelijk lied verrasschen. Het gansche huisgezin schatert van lagchen, allen bewonderen hem tot den ossendrijver toe, en de arme melkmeid, welke zoo vernuftig niet is, staat beschaamd daar. De satyrieke stalknecht! men late hem zijn overgeërfd vernuft. Zijn wij er ijverzuchtig over?"

Nogtans was de bedaarde RABENER het verwijt niet ontgaan, dat hij de Godsdienst belagchelijk maakte. De goede, eerlijke Duitschers waren toch toenmaals nog zoo weinig aan de taal eener geheel handtaselijke scherts gewoon, dat datgene, wat RABENER in zijn satyriek woordenboek over den eed zeide, eene bloote pligtpleging was, welke men den lieven God maakte enz., niet slechts bij de boeren in *Voigtland*, maar ook bij den daar aanwezigen prediker en het schepengeregte voor des schrijvers ware meening gehouden werd, en hij daarover in een wijdloopig regtsgeding gewikkeld werd.

Het blijft overigens voor het Duitsch volkskarakter altijd merkwaardig, dat ook *die* omkeering, welke de poëzij en letterkunde in de XVIII^{de} eeuw onderging, aanvankelijk nog van Godsdienstige elementen doordrongen was, zoo zeer ook in het vervolg deze omkeering mede er toe bijdroeg, om den aanval op het positieve Christendom gemakkelijker te maken en het Indifferentismus te bevorderen. Reeds de Zuricher school, met BODMER aan het hoofd, had eene Godsdienstige rigting. Bod-

MER koos zich vader NOACH, GESSNER den dood van ABEL ten onderwerp, en WIELAND in zijn eerste tijdperk sloot zich aan deze Bijbelsch-orthodoxe, van de nieuwe sentimenteliteit doordrongen rigting aan. Welke geestdrift de Messias van KLOPSTOCK verwekte, welke in het jaar 1748 het eerst in het licht verscheen, is bekend. Ook KLOPSTOCK bleef met betrekking tot den godsdienstigen inhoud zijner gedichten orthodox en conservatief, ofschoon hij in den vorm de Grieksche oudheid navolgde en doordien hij de eenvoudige Evangelische geschiedenis tot eenen Epos maakte, tot vervreemding en verwereldlijking van het Christelijke bijdroeg, gelijk hij dan ook in zijne gewaande verbeteringen der oude geestelijke liederen niet altijd gelukkig was, en aan het van kracht berooven der gezangboeken, waarvan later gesproken zal worden, wezentlijk het zijne toebragt. In de oden, zooals in die aan den Verlosser, straalde zijne Christelijke gezindheid wel het reinste en de-gelijkste door.

Maar het bleek spoedig, dat de nieuwe poëzij slechts nog aan een dunnen draad met den Bijbel zamenhing. GLEIM zeide het ronduit, dat BACCHUS en AMOR ons eer helpen konden, dan MOZES en DAVID (*). Dit klinkt ligt loszinniger dan het gemeend mogt zijn. De Bijbelsche stoffen stonden inderdaad tot den zich in gisting bevindenden geest der jonge dichtkunst in een tastbaar misverstand. En zoo leide ook WIELAND spoedig den hem slechts van buiten eigen geworden theologischen vorm af, om op een geheel ander gebied dan op het geestelijke op ligter en ook wel ligtvaardiger wijze zijn onmis-

---

(*) GERVINUS, Nationallitteratur der Deutschen IV. S. 201.

kenbaar talent te beproeven, tot hij eindelijk als een tweede LUCIANUS er mede eindigde, om het positieve Christendom in zijnen *Peregrinus Proteus* het vijandelijk hoofd te bieden.

WIELAND en LESSING zijn het onbetwistbaar, die naast KLOPSTOCK een nieuw tijdvak der Duitsche letterkunde geopend hebben. Onder hen heeft LESSING het meest en onmiddellijkst op de Godgeleerde denkwijze des tijds invloed geoeffend. In eene geschiedenis van het Protestantismus, zooals wij die trachten te geven, mag *zijn* beeld niet ontbreken, schoon het ook vergund was andere groote letterkundige verschijnselen slechts vlugtig te beschouwen. Echter, om zijne tot in het merg doordringende kritiek, zooals zij zich ook in de Godgeleerdheid betoonde, regt te waarderen, moeten wij eerst zelve weder het theologisch gebied betreden, en den aanbouw en de zorg beschouwd hebben, welke den *theologische wetenschappen* in de eerste helft der eeuw en verder, tot op LESSINGS tijd te beurt gevallen is.

A A N T E E K E N I N G ,

behoorende tot bladz. 160 van dit Deel (3).

Het is inderdaad jammer, dat de anders onpartijdige en weldenkende HAGENBACH zich omtrent de zaken van ons Vaderland, bijzonder van de geschillen met de Remonstranten en van de Dordrechtsche Synode zoo zeer door partijdige berigten heeft laten misleiden. De reden hiervan is niet ver te zoeken. Zij is deels daarin gelegen, dat de meeste buitenlandsche oude schrijvers, die daarvan gehandeld hebben of partijdige Duitsche Lutherschen of Fransche Catholijken waren, deels dewijl van de inlandsche schrijvers, die daarin zelve betrokken waren, de Remonstranten door den roem van hunne geleerdheid meest buitenlands zijn bekend en beroemd geworden, terwijl de latere dit meestal naschreven, of door hunne overhelling tot de neologie die partij meest waren toegedaan, en de oude Nederduitsche schrijvers, die de zaak der Contraremonstranten voorstonden, buiten 's lands meestal zijn onbekend gebleven, of onder de verdenking van partijdigheid en stijve regtzinnigheid zijn gebracht geworden. Daar dit nu het schoone werk van HAGENBACH ontsierde, en ook den Nederlandschen Hervormden, voor welken men in onzen tijd maar al te zeer de ware toedragt der zaak heeft weten te verdonkeren, in gevaar bracht, om in die verkeerde denkbelden, die men hun heeft weten in te boezemen, gestijfd te worden, zoo dacht het den opsteller van deze Aanteekeningen noodig, om daarvoor zorg te dragen, en den Nederduitschen Lezer een beter en onpartijdiger berigt

van dit belangrijk gedeelte onzer Vaderlandsche Kerkgeschiedenis mede te deelen. — Door bloote Aanteekeningen op het Vierde Deel van dit werk, waar de geschiedenis der Remonstrantsche verschillen behandeld wordt, kon dit niet geschieden, dewijl dezelve daar al te zeer verdraaid was voorgesteld, en het oogmerk kon derhalve niet anders dan door eene geheele omwerking bereikt worden. Dit is daarom, en wel zooals wij meenen met de grootste onpartijdigheid en zachtheid door ons geschied. En dit mogt geschieden, naar ons voorkomt, daar het niet zoozeer het gevoelen des Schrijvers betrof, hetwelk daardoor den Lezer zou zijn onthouden geworden, maar de eenvoudige waarheid der geschiedenis, waaromtrent geen bliken waren dat de Schrijver na onpartijdig onderzoek een bijzonder gevoelen koesterde, maar alleen dat hij de oorspronkelijke bronnen niet had geraadpleegd. Echter, zooals te verwachten was, het smaakte dengenen niet, die niet gaarne de waarheid eenvoudig zagen aan het licht gebracht. Vooral mishagde het de Schrijvers van het Tijdschrift *Waarheid in Liefde*, en die der *Godgeleerde Bijdragen*. Doch het verwondert ons billijk van de laatstgenoemden, dat zij zoo ongelijk zijn aan zichzelven, en hier, in hunne hiertoe behoorende Recensie, in hun 15de Deel, 3e stuk bl. 441—445, een *verminken* en willekeurig onthouden en in de plaats stellen dat een overzetter niet past noemen hetgeen waarover zij bij de Recensie van een vorig Deel uitbundigen lof gaven, schrijvende in hun 14de Deel 4e stuk bl. 557, met zoovele woorden: » Wij moeten hem (den overzetter) de eer geven, die hem toekomt, dat hij zich hier en daar zoodanige *veranderingen*, bijvoegselen" (en deze waren beide ook dáár nog al aanmerkelijk) » en aanteekeningen heeft veroorloofd, als de soms al te groote liberaliteit en voorsteltingswijze des Schrijvers noodzakelijk scheen te maken: want door dat te doen, met de bescheidenheid, welke zijne verbeteringen en aanmerkingen kenmerkt, heeft hij de lezers van dit werk niet weinig aan zich verplicht." Hoe ongelijk is de Man aan zich zelve; doch dáár betrof het veelal de gehate Catholijken, hier de gehefkoosde Remonstranten van dien tijd en Socinianen. Wij voor ons maken geen onderscheid: wij

haten noch liefkozen iemand: het is ons alleen om de waarheid te doen, en om de handhaving van de eer dier brave Mannen, wier ware denkwijze door partijdige berigten in onzen tijd te zeer miskend wordt. — En waarom zouden zij dan niet een' enkelen verdediger vinden? Het ergste is, dat de Recensent het voor oneerlijk schijnt te verklaren: doch wat oneerlijkheid steekt er in, daar de gemaakte verandering niet op rekening des Schrijvers is gesteld, maar aan den Lezer ronduit is bekend gemaakt? En waarom hier oneerlijker dan in het vorige Deel, waar de Recensent het heeft geprezen? Of kan de Recensent ook eenige ontrouw in het geschiedverhaal zelve aanwijzen? Hij zal wel zoo voorzigtig zijn, vertrouw ik, van het onmogelijke niet te beproeven. Hetgeen voorts de Schrijver hier ter plaatse in den tekst zegt van de *strengere Dordrechtsche leer*, heeft geene nadere teregtwijzing, deels alleen eene terugwijzing noodig tot het waarachtig verhaal hetwelk ik hiervan in het vierde Deel gegeven heb; ten ware de Schrijver door die uitdrukking: *strengere Dordrechtsche leer*, eenig onderscheid tusschen de onderscheidene opvattingen dier leer maken wilde; in dat geval zouden wij het met hem eens zijn, dat deze leer vooral in volgende tijden op de strengste wijze door velen werd verklaard, en dat daartegen de zachtere verklaring van de Godgeleerden te Saumur overstond; gelijk wij ook geheel met hem eens zijn in hetgeen hij tot lof dier zachtere verklaring en van de onderlinge liefde en verdraagzaamheid in de Hervormde Kerk zegt; doch wij beweren daarbij dat ook onder de leden der Dordrechtsche Synode, die echter de Canones onderschreven hebben, zoodanig eene zachtere opvatting derzelve plaats vond, en dat de meerdere onverdraagzaamheid, die een tijd lang ten dien opzichte in de Hervormde Kerk heerschte, aan der Remonstranten handelwijze was te wijten: zij en niet de echte Hervormden waren de eerste onverdraagzamen, die het aanwenden van geweldige middelen tot doordrijving hunner gevoelens aan hunne tegenpartij door hun voorbeeld, zoolang zij meester waren, geleerd hebben. — Dit is het, hetwelk ik door het door mij veranderd verhaal in het vierde Deel vooral heb willen doen uitkomen. De dáár door

mij gemaakte verandering kwam meer voort uit eene zucht tot ware verdraagzaamheid en onpartijdigheid, dan tot strenge regtzinnigheid. Wat voorts de vergelijking aanbelangt, welke de Schrijver hier maakt tusschen der Hervormden regtzinnigheid en de strenge Orthodoxie der Lutherschen, dezelve is ook niet nauwkeurig. De laatste wordt met regt door hem als eene doode orthodoxie gekenmerkt; zij was eene vijandin van levendige vroomheid in het Piëtismus zich vertoonende; juist omgekeerd was het met der Hervormden regtzinnigheid ten minste in *Nederland*, waar niet zeldzaam de strengste regtzinnigheid in zeker tijdperk met eene meer levendige Godsvrucht was gepaard, soms wel eens te zeer tot het al te mystieke overhelde. Men maakte daarom, zelfs bij de regtzinnigste Hervormden, ten aanzien van zoodanige Remonstranten, bij welke zich een geest van eene meer levendige vroomheid vertoonde, zooals een CAMPHUYZEN en LUIKEN, steeds eene gunstige uitzondering; juist het tegenovergestelde van hetgeen bij orthodoxe Lutherschen ten aanzien van hunne eigene geloofsgenooten de Piëtisten plaats had. En wat de vijandschap tusschen Lutherschen en Hervormden aanbelangt, dezelve is niet van der laatsten, maar steeds van der eersten zijde begonnen en aangekweekt. Men denke aan LUTHER en CALVIJN zelve, en aan de hatelijkheid en vijandschap door de Lutherschen tegen de Hervormden en Hervormd-gezinden bij derzelver zucht en voorstellen ter vereeniging betoond, reeds door TRIGLAND in zijne Kerkgeschiedenis bl. 150—154 zoo klaar ten toon gesteld, en ook door onzen Schrijver in de vorige Deelen van dit werk vooral ook omtrent de latere tijden verhaald.

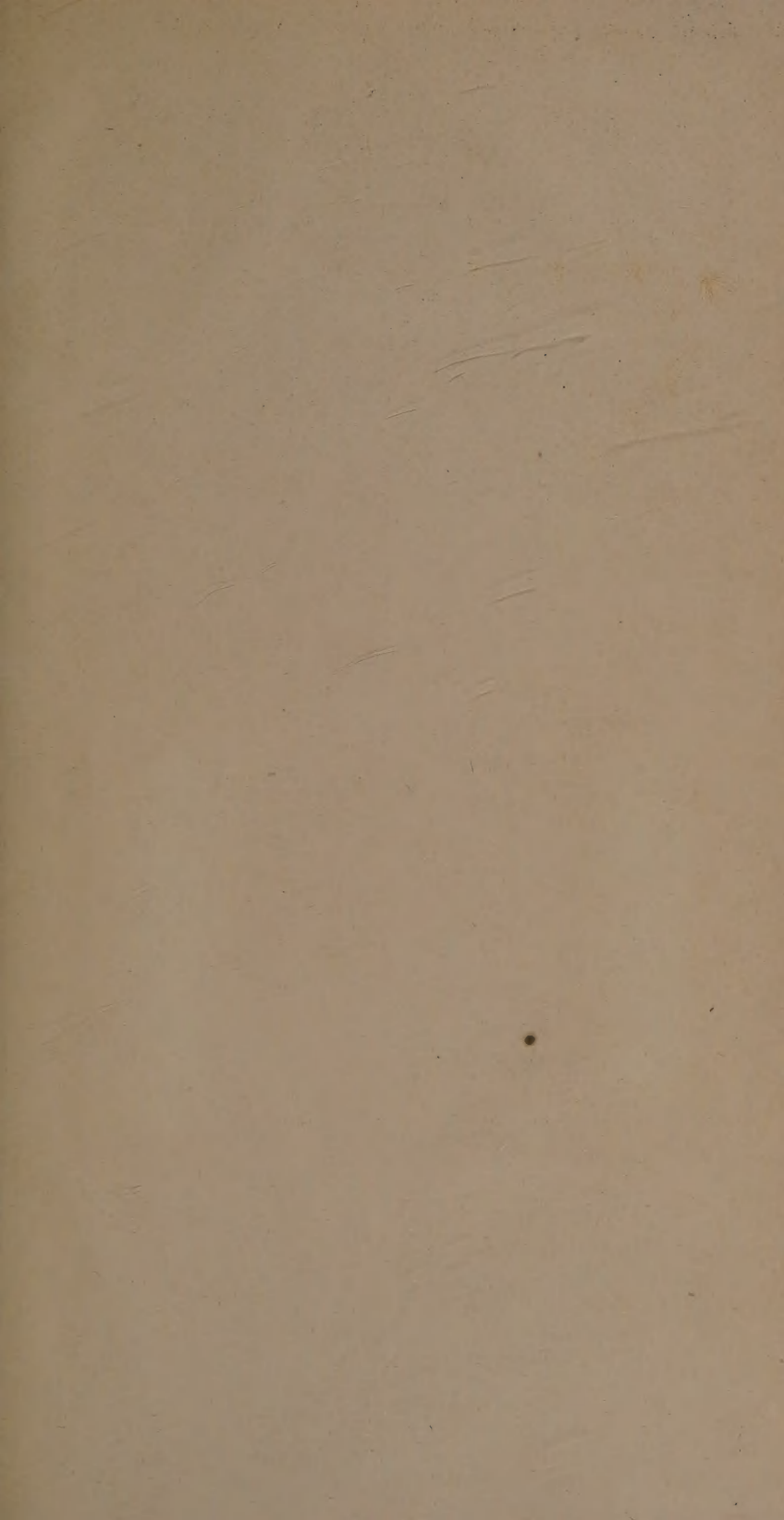
Meer heb ik hier nu niet bij te voegen. — Alleen ten blijk, dat ik niet vrees om voor de zaak uit te komen, wil ik dit met mijn naam onderteekenen. Zoo nu iemand hierop iets naders heeft aan te merken, zal hij als een eerlijk man dit ook dienen te doen.

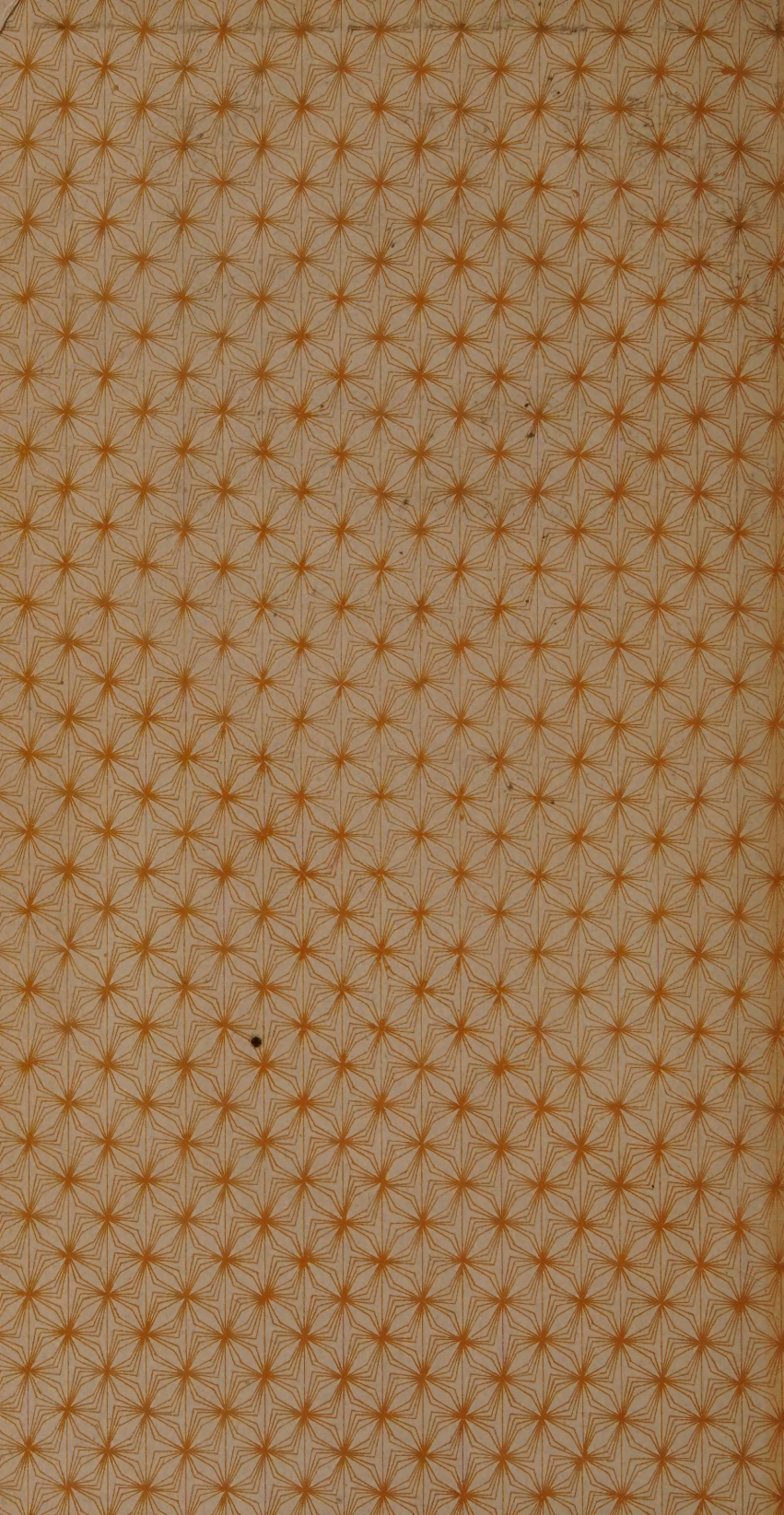
J. J. LE ROY.

Hagenbach

BR Het Wesen en de Geschiedenis...
305 Vol. 7

H3128

v.7

LIBRARY
SOUTHERN CALIFORNIA SCHOOL
OF THEOLOGY

330308 MONT, CALIF.

